

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Збірник наукових праць

Випуск 106

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

Збірник розраховано на наукових працівників, викладачів, студентів юридичних вищих навчальних закладів і практичних працівників органів державної влади й місцевого самоврядування.

Редакційна колегія:

д-р юрид. наук, проф. Г. І. Чанишева (головний редактор), д-р юрид. наук М. Р. Аракелян (заступник головного редактора), канд. юрид. наук О. В. Дикий (відповідальний секретар), д-р юрид. наук, проф. С. С. Андрейченко, д-р юрид. наук, проф. Л. Р. Біла-Тіунова, канд. юрид. наук В. А. Динту, д-р юрид. наук В. В. Дудченко, д-р юрид. наук, проф. Т. А. Латковська, д-р юрид. наук, проф. В. О. Туляков, д-р юрид. наук, проф. Г. О. Ульянова, д-р юрид. наук, проф. В. І. Фелик, професор права George A. Bermann (США), д-р юрид. наук, проф. Bernd Wieser (Австрія).

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Національного університету «Одеська юридична академія»,
протокол № 9 від 30 червня 2025 року.

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1414 від 25.04.2024 року. Ідентифікатор медіа: R30-03883.

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Національний університет «Одеська юридична академія» (Фонтанська дорога, буд. 23, м. Одеса, 65009, chancellery@onua.edu.ua, тел. +38 (048) 719-88-01).

На підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 409 від 17.03.2020 р. (додаток 1) збірник включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б» у галузі юридичних наук (D8 «Право», D9 «Міжнародне право» та K9 «Правоохоронна діяльність»).

Мови видання: українська, англійська, польська, німецька, французька, болгарська, румунська.

Сайт видання: www.apdp.in.ua

УДК 342(091)

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v106.2025.1>*М. М. Бедрій, Ю. В. Олійник*

ІДЕЙНО-ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ КОНЦЕПЦІЙ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ ТА ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

Постановка проблеми. Концепції правової держави та верховенства права є ключовими категоріями сучасної юридичної науки та практики, які впливають на функціонування правових систем у багатьох країнах світу. Вони стали фундаментом для створення ефективних механізмів захисту прав і свобод людини, забезпечення справедливості та балансу між владою і суспільством. Разом з тим, історичне формування цих ідей не було одноманітним і проходило в різних соціокультурних умовах, що визначило їхні унікальні риси.

Перші систематизовані концепції правової держави з'явилися на зламі XVIII–XIX століть у Німеччині, де ідея підкорення державної влади закону стала основоположним принципом юридичної думки. Представники німецької правової школи, зокрема І. Кант і Г. Гегель, розробили теоретичні основи правової державності, обґрунтовуючи необхідність забезпечення верховенства закону як засобу обмеження державної влади та гарантування прав людини. Концепція правової держави акцентувала на значенні розумного законодавства, обов'язковості права для всіх суб'єктів та на необхідності чіткого розподілу влад.

Водночас у Великобританії у згаданий період виникла концепція верховенства права, яка була тісно пов'язана з ідеєю народного суверенітету та історично сформованим принципом рівності всіх перед законом. Одним із ключових теоретиків цієї концепції був А. Дайсі, який сформулював її основні принципи: верховенство закону як альтернативу свавільному урядуванню, рівність перед законом усіх громадян незалежно від їхнього статусу та обов'язковість дотримання права як гарант особистих свобод. Ця концепція, на відміну від німецької, спиралася не лише на ідеї природного права, але й на історичну еволюцію британської правової системи, зокрема на прецедентне право та конституційні звичаї.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Витоки концепцій правової держави та верховенства права були предметом наукового дослідження в українській та зарубіжній науковій літературі, серед відомих учених та дослідників. Розвиток концепції правової держави знайшов своє відображення в дослідженнях В. Тимошенко [1], О. Терзі [2], Н. Войтович [3], Є. Мануйлова [4], С. Жданенко [4] та ін. Щодо розвитку верховенства права насамперед привертає увагу дослідження американського науковця Б. Таманагі [5]. Попри значний внесок сучасних науковців у теоретичний розвиток концепцій правової держави та верховенства права, варто звернути увагу на ідейно-історичні витоки таких концепцій, оскільки це дозволить зрозуміти їхню еволюцію, філософські основи та вплив на сучасні правові системи, а також сприятиме осмисленню справедливості, законності та захисту прав людини.

Мета цієї статті полягає у комплексному дослідженні ідейно-історичних витоків концепцій правової держави та верховенства права, їхніх взаємозв'язків та особливостей розвитку в різних правових культурах. Науковий аналіз передумов формування концепцій правової держави та верховенства права дозволяє зрозуміти подальшу еволюцію їхнього змісту, а також важливість цих ідей для забезпечення сталості правопорядку, демократії та захисту прав людини в умовах сучасного суспільства.

Виклад основного матеріалу. Історичні витоки концепцій правової держави і верховенства права сягають доби античності та беруть початки від правової думки Стародавніх Греції та Риму. Зокрема періоду давньогрецької філософії характерні роздуми про ідеальну державу. Сократ (469–399 рр. до н.е.) бачив такою державу у формі полісу з пануванням справедливих законів [3, с. 43]. Подібним чином Платон (427–347 рр. до н.е.) протиставляв державам з верховною владою правителів (він передбачав крах цих держав) держави з верховною владою законів (їм повинні були належати порятунок і всі блага богів) [1, с. 5–6]. У книзі п'ятій «Держави» Платон, здійснюючи опис діалогу Сократа та Главкона, зазначив: «Поки в державах...філософи не матимуть царської влади або так звані теперішні царі та правителі не почнуть шанобливо й належно кохатися у філософії ...держава не матиме спокою від зла, і, мені здається, рід людський також...» [6, с. 167]. Ця теза втілює переконання Платона, що справедливий устрій держави можливий лише за умови, коли влада належить мудрим і доброчесним правителям, які керуються знанням істини та ідеалів. На думку Платона, філософ є найкращим правителем, оскільки саме він здатний розуміти вищі ідеї добра і справедливості та впроваджувати їх у суспільне життя. Така ідея передбачає єдність політики та етики, що стало основоположною підвалиною для подальшого розвитку концепції правової держави.

При цьому, Платонівська вимога моральної компетентності правителів безпосередньо пов'язана із сучасною концепцією верховенства права, де наголошується, що законодавці та виконавці законів мають керуватися принципами справедливості, рівності та суспільного блага. Його ідея поєднання філософії та влади також розкриває важливість нормативних підстав для здійснення державного управління, що є основою правової держави, де будь-яка влада підкоряється закону і розумним моральним засадам. Така ідея демонструє, що формування ідеї правової держави вже на ранніх етапах історії мислення ґрунтувалося на прагненні до гармонії між владою, розумом і етичними ідеалами.

Арістотель (384–222 рр. до н.е.) наполягав на необхідності правління в державі розумного закону (його називав «зрівноважуючим розумом»), оскільки панування людини без нього створює ризик зловживання владою та становлення тиранії [4, с. 115]. Ідеальною формою держави він вважав політію, в якій би органічно поєдналися нерівність і свобода, риси олігархії та демократії. Запропонована ним форма держави мала б характеризуватися кількісною перевагою та правлінням середнього класу населення, униканням політичних і економічних крайностей, а також поміркованістю законів і господарювання [7, с. 30–31]. Поряд з цим, в книзі п'ятій «Нікомахової етики» Арістотель проголосив таку максиму: «Справедливе – це законне і рівне, а несправедливе – це протизаконне і нерівне» [8, с. 191]. Така

ідея мислителя відображає його прагнення поєднати ідею справедливості з дотриманням законів, які регулюють суспільне життя.

Справедливість, за Арістотелем, є двовимірною категорією: з одного боку, вона передбачає узгодженість із законом (законність), а з іншого – реалізацію принципу рівності (рівність як пропорційна або арифметична залежність). Вказаний підхід став основою для подальшого розвитку концепції правової держави, оскільки правова система, що базується на верховенстві права, передбачає не лише формальне дотримання законів, а й забезпечення рівності усіх перед законом. Водночас, Арістотель наголошує на зв'язку між справедливістю та законністю, але ототожнює їх. Закони, на його думку, мають відповідати ідеї загального блага, що корелює із сучасною концепцією верховенства права, яка виходить за межі формальної законності й охоплює принципи моральності, прав людини та соціальної справедливості.

Отже, у контексті дослідження історичних витоків концепцій правової держави та верховенства права, ця максима ілюструє перші спроби систематизувати зв'язок між правом, законом та справедливістю. Вона підкреслює важливість правової рівності та узгодженості законів із загальними принципами доброчесності, які згодом стали основою для розробки концептуальних засад верховенства права та правової держави.

Під державою Арістотель розумів об'єднання вільних громадян, які спільно керують справами полісу на основі справедливості. До їх числа згідно з вченням Арістотеля не належали раби та варвари. Мислитель вважав, що зв'язок держави та права полягає у справедливості: «поняття справедливості пов'язане з уявленням про державу, оскільки право, що служить критерієм справедливості, є регуляторною нормою політичного спілкування» [2, с. 149].

Важливою в контексті походження концепцій правової держави та верховенства права є наступна цитата Арістотеля: «Тому справедливість вимагає, щоб усі рівні владарювали тією самою мірою, якою підкоряються, і щоб кожен по черзі то наказував, то підкорявся. Тут вже ми маємо справу із законом, бо порядок і є закон. Тому краще, щоб владарював закон, а не хтось один із громадян. На тій самій підставі, навіть якщо буде визнано, щоб владу мали кілька людей, цих останніх треба призначити охоронцями закону та його слугами» [5, с. 16].

Полібій (210–128 рр. до н.е.) говорив про необхідність додержання правових норм не тільки громадянами, але і їхніми правителями. Він сформулював концепцію змішаного правління, відповідно до якої в державі варто поєднати елементи монархії, аристократії та демократії. У його концепції існували три центри державної влади – влада однієї особи, влада кількох осіб і влада більшості. Згадані центри, представлені конкретними органами влади, повинні були зрівноважувати одне одного та забезпечувати загальний порядок [1, с. 6–7]. Відтак, у концепції Полібія прослідковуються контури ідей про необхідність поділу влади, стримування та протидії відповідних ланок. Як відомо, цим механізмам сучасні концепції правової держави та верховенства права надають значну увагу [9, с. 14].

Серед давньоримських юристів для формування античних витоків концепцій правової держави та верховенства права особливе значення мають погляди Марка

Тулія Цицерона (106–43 рр. до н.е.). Його вислів «ми повинні бути рабами законів, щоб стати вільними» став не тільки «крилатим», але й заклав важливу основу для подальшого мислення про владарювання права. Він визначив державу як надбання народу, об'єднання багатьох людей, пов'язаних між собою згодою у питаннях права та спільністю інтересів. Для майбутніх концепцій правової державності важливим було те, що Цицерон максимально пов'язав поняття держави з поняттям права, називаючи її загальним порядком, правотворенням, узгодженим правовим спілкуванням тощо [10, с. 379]. У цих думках видно обриси початків концепції правової держави.

У праці «Республіка» Цицерон засуджував царя, який був деспотом і не дотримувався законів, називаючи такого правителя «найогиднішим і найвідразливішим з усіх створінь, які тільки можна собі уявити». Мислення видатного римського юриста виводило верховенство закону з його відповідності природному закону, який своєю чергою вважався ним законом розуму. У цьому контексті варто процитувати трактат Цицерона «Про закони»: «Подібно до того, як магістратами керують закони, так народом керують магістрати, і є всі підстави сказати, що магістрат – це закон, який промовляє, а закон – це безмовний магістрат» [5, с. 18–19].

У Середньовіччі інтерес до питань правової державності знизився в порівнянні з античною добою. Варто зазначити, що Т. Аквінський (1225–1274) був прихильником монархічної форми держави та відстоював вищість церковної влади над світською. Водночас він переконував, що оптимальною є така монархічна держава, в якій влада правителя обмежується законами. Його вченню характерна ідея вічного закону, встановленого Богом, який домінує над позитивними законами, складеними людьми [11, с. 59–60]. Потребує уточнення, що Т. Аквінський вважав обмеження влади монарха власними законами можливим тільки з його волі. Він не бачив перспективи примусового сковування монарха його ж законами. Натомість видатний теолог стверджував, що кожен правитель підвладний Божому закону та суду, а також природному праву. Тому вирок і покарання щодо монархів є виключною справою Бога [5, с. 26].

Визначний британський юрист Г. Бректон (?–1268) у своїй праці «Про закони і звичаї Англії» зазначав про короля наступне: «...хай його влада буде обмеженою законом, який є шорами для короля; нехай він живе за законом, бо закон людський проголошує, що законодавець має виконувати власний закон... Ніщо так не личить суверенному правителю, як жити за законом, як і немає вищої влади від тої, щоб правити згідно зі законом, і він має належно розпоряджатися тим, що дарує йому закон, бо закон робить його королем» [5, с. 34]. Ймовірно, ці думки були подальшим розвитком імпульсу правової думки, який створила Велика хартія вольностей 1215 р.

Концепції правової держави та верховенства права базувалися в тому числі на ідеях Марсилія Падуанського (1275–1343), який наполягав на потребі втілення справедливості у позитивному праві держави. З огляду на зазначену мету джерелом законотворення повинен був стати народ, а не монарх, для якого передбачалася функція виконавця закону в умовах народного контролю [3, с. 45].

Бачення народу суб'єктом законотворчості розвивалося у наступних правових вченнях і стало важливим елементом концепцій правової держави та верховенства права.

В епоху відродження були вироблені нові ідеї (наприклад, принцип свободи кожної людини), що стали передумовами формування концепцій верховенства права та правової держави. Утопісти (Т. Мор, Т. Кампанелла, Л. Бруні та ін.) наголошували на потребі рівності всіх людей у їхніх правах [1, с. 7]. Н. Макіавеллі (1469–1527) бачив основною метою держави забезпечення можливості вільного користування майном і гарантування особистої безпеки її громадян. Оптимальною формою держави мислитель вважав республіку, позаяк вона найбільше відповідала вимогам рівності та свободи [4, с. 117].

Ж. Боден (1530–1596) вважав державу здійсненням суверенною владою справедливого управління «багатьма сім'ями і тим, що перебуває у спільному управлінні». Він ототожнював вище благо держави та конкретної особи, що відображає його розуміння справедливого управління [7, с. 67]. Т. Гоббс (1588–1679) був прихильником абсолютної монархії в Англії, однак його творча спадщина також мала вагомий вплив на становлення концепцій правової держави та верховенства права. Так, йому належить важливе визначення свободи індивіда як можливості робити все, що не заборонено законом [4, с. 118]. Обидва мислителі підтримували необхідність єдності та суверенності держави, в якій повинно було функціонувати загальне та рівне для усіх право [1, с. 8].

Для становлення концепцій правової держави та верховенства права важливе значення мали висновки Дж. Лока (1632–1704) – одного з ключових представників емпіризму та Просвітництва. Він обґрунтував конституційну монархію як форму правління, побудовану на основі суспільного договору між монархом і його підданими, а також вперше запропонував поділяти державну владу на три гілки (законодавчу, виконавчу та федеральну). Дж. Лок бачив основну різницю між королем і тираном у тому, що освічений король робить закони межами своєї влади, а благо суспільства – її метою [12, с. 237].

Англійський мислитель стверджував, що абсолютна монархія є несумісною з громадянським суспільством, адже в таких умовах монарх «судитиме сам себе», продовжуючи в такий спосіб дію природного стану. Будучи прихильником теорії суспільного договору, Дж. Локк наполягав на тому, що законодавство повинно базуватися на волі (голосуванні) більшості. Він писав: «Бо вся влада уряду, існуючи виключно на благо суспільства, як вона не має бути свавільною чи довільною, так вона має здійснюватися через ухвалені та проголошені закони; люди мають як знати свій обов'язок, так і бути у безпеці в рамках закону; зв'язаними вимогами закону мають бути також і правителі» [5, с. 59–60].

У своїй головній праці «Два трактати про врядування» Дж. Лок зазначив, що: «Свобода людини в суспільстві має бути підкорена лише тій законодавчій владі, що встановлена, за згодою всіх, у спільнотворенні, а не пануванню чиєїсь волі чи обмеженням якихось законів...» [12, с. 142]. Свобода, у трактуванні Лока, не є відсутністю правил, а залежить від справедливих і прозорих законів, що забезпечують рівність та захист природних прав кожного громадянина.

Ця ідея лягла в основу пізніших концепцій правової держави, які акцентують на необхідності верховенства закону, демократичної згоди, а також захисту прав і свобод.

Ідею поділу державної влади на три гілки, розвинув французький мислитель Ш. Л. Монтеск'є (1689–1775), який першим виокремив саме законодавчу, виконавчу та судову владу. У порівнянні з поділом Дж. Лока Ш. Л. Монтеск'є окреслив суди окремою незалежною гілкою (в англійського мислителя вони відносилися до законодавчої). Визнаючи суд точкою безпосереднього зіткнення державної влади, закону й індивіда, французький мислитель наділив його функцією запобіжника беззаконню з боку держави. Ш. Л. Монтеск'є стверджував, що «свобода – це право роботи те, що дозволяє закон», і це визначення вважається класичним у юриспруденції. Воно також дало підставу наступним поколінням правознавців заявити про те, що свободою є життя в умовах верховенства права [5, с. 62–63].

Правові вчення Ж.-Ж. Руссо (1712–1778) послужили важливим фундаментом для концепцій правової держави та верховенства права, адже в них розвивалися ідеї народного суверенітету (народ як єдине джерело влади) та рівності між людьми (як юридичної, так і майнової). Він прогнозував створення у майбутньому ідеальної держави, побудованої на засадах свободи та рівності (у його вченні одного не могло існувати без іншого), а її «природні відносини та закони завжди збігатимуться в усіх пунктах» [11, с. 141–142].

Ж.-Ж. Руссо вважав, що народ має право встановлювати закони та обирати своїх представників, щоб забезпечити справедливість та захистити свої права. У своєму трактаті «Про суспільну угоду, або принципи політичного права», він звертає увагу, на те що: «Основа невідчужуваності суверенітету – це одночасно й основа його неподільності, оскільки воля є або загальною, або ні. Вона є волею корпорації, утвореної або всім народом, або тільки його частиною» [13, с. 32–33]. Така ідея наголошує, що суверенна воля належить всьому народу як цілому і не може бути передана чи розділена між окремими групами чи особами. Це положення відображає фундаментальну ідею концепції правової держави, де закон є вираженням загальної волі, а будь-яке відхилення від цього принципу веде до порушення принципу верховенства права.

Європейські ідеї, які передували концепціям правової держави і верховенства права, отримали «нове дихання» на Американському континенті, що спостерігалося в правовій думці та державотворчих документах США. У політико-правовому творі «Записки федераліста» його автори (А. Гамільтон і Д. Медісон і Дж. Джей) зазначали, що державна влада має обмежені повноваження, а вся конституційна система функціонує заради захисту прав особи. Також наголошувалося на потребі в писаній (фіксованій) Конституції, яка повинна була обмежити владу правителя. Для забезпечення контролю над демократією та захисту індивідуальних свобод автори «Записок федераліста» запропонували три механізми: представницьку демократію (вона дозволяла уникати емоційних рішень, що характерні прямим демократіям); два поділи влади – вертикальний (відокремлення федеральної влади та влади штатів) і горизонтальний (законодавча, виконавча та судова гілки влади); судовий контроль, у тому числі право судової влади скасовувати рішення

законодавчої та виконавчої гілок, як суперечили Конституції [5, с. 65–66]. Як бачимо, ці механізми актуальні й по сьогодні у США.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, концепції правової держави та верховенства права є результатом тривалого історичного розвитку політико-правових ідей, що взяли початок від античних філософських учень і рухалися через епохи Середньовіччя, Відродження, Реформації та Просвітництва. Аналіз ідейно-історичних витоків цих концепцій показує, що вони формувалися в різних соціокультурних обставинах, але об'єднані спільною метою – забезпеченням справедливості, обмеженням свавілля влади та захистом прав і свобод людини. Створенню концепцій правової держави та верховенства права передували споріднені за змістом концепції та ідеї (поділ влади, народний суверенітет тощо), які стали «будівельним матеріалом» для їхніх творців.

Подальші дослідження ідейно-історичних витоків концепцій правової держави та верховенства права можуть бути зосереджені на кількох ключових напрямках. **По-перше**, доцільно поглибити аналіз взаємозв'язку між цими концепціями та сучасними викликами, такими як глобалізація, цифровізація та транснаціональні правові режими, не оминаючи і викликів спричинених війнами. **По-друге**, варто дослідити вплив неklasичних правових традицій (наприклад, східних філософських систем чи африканських правових звичаїв) на формування сучасних уявлень про правову державу та верховенство права. **По-третє**, перспективним є вивчення еволюції цих концепцій у контексті постколоніальних держав, де поєднуються західні правові моделі з місцевими традиціями. Такі дослідження дозволять не лише поглибити теоретичне розуміння цих концепцій, але й запропонувати практичні рекомендації для їх реалізації в сучасному світі.

Література

1. Тимошенко В. І. *Правова держава: теоретико-історичне дослідження*. Київ : Наук. думка, 1994. 132 с.
2. Терзі О. С. Розвиток ідеї правової держави. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2008. № 1. С. 148–152.
3. Войтович Н. П. Концепція правової держави у теоретичній спадщині Б. О. Кістяківського : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2016. 207 с.
4. Мануйлов Є. М., Жданенко С. Б. Концепції правової держави в історії філософсько-правової думки. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2010. № 4. С. 114–122.
5. Таманага Б. *Верховенство права: історія, політика, теорія* / пер. з англ. А. Іщенка. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 208 с.
6. Платон. *Держава* / пер. з давньогрец. Д. Коваль. Київ : Основи, 2000. 355 с.
7. *Історія вчень про державу і право : підручник* / ред.: Г. Г. Демиденко, О. В. Петришин. Харків : Право, 2009. 256 с.
8. Арістотель. *Нікомахова етика* / пер. з давньогрец. В. Ставнюк. Київ : Аквілон-Плюс, 2002. 480 с.
9. Бедрій М. М. Античні витoki концепцій правової держави та верховенства права. *Становлення та розвиток правової держави: проблеми теорії та практики*: матер. XVII міжнар. наук.-практ. конф., м. Миколаїв, 26 грудня 2024 р. Львів: Торунь: Liha-Pres, 2024. С. 13–15.
10. Мироненко О. М. Цицерон Марк Тулій. *Юридична енциклопедія: в 6 т.* / ред. Ю. С. Шемшученко (гол.) та ін. Київ, 2004. Т. 6 : Т-Я. С. 379.
11. Шульженко Ф. П. *Історія політичних і правових вчень*. Київ: Юрінком Інтер, 2007. 360 с.
12. Лок Дж. *Два трактати про врядування* / пер. з англ. О. Терех, Р. Димерець. Київ : Вид-во Солом'ї Павличко «Основи», 2001. 265 с.

13. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або принципи політичного права / ред.: Є. К. Бистрицький та ін.; пер. з фран. О. І. Хома; Відп. секретар О. І. Хома. Київ: Port-Royal, 2001. 346 с.

Анотація

Бедрій М. М., Олійник Ю. В. Ідейно-історичні витоки концепцій правової держави та верховенства права. – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню ідейно-історичних витоків концепцій правової держави та верховенства права, їхнього формування від античності до Нового часу та їхнього значення для сучасної юридичної науки і практики. Розглянуто етапи розвитку цих концепцій у різних історичних, правових, філософських і соціокультурних умовах, підкреслюючи їхню ключову роль у забезпеченні справедливості, обмеженні свавілля влади та захисті прав і свобод людини.

Зазначено, що у Стародавній Греції Платон обґрунтовував ідею мудрого правління, керованого етикою і розумом, Арістотель наголошував на верховенстві розумного закону як засобу запобігання тиранії, а Цицерон пов'язував державу з правом, акцентуючи на необхідності підкорення всіх закону. Звернуто увагу, що у Середньовіччі Тома Аквінський інтегрував природне право з божественним законом, обмежуючи владу монарха моральними і правовими принципами. Визначено, що епохи Відродження, Реформації та Просвітництва, представлені Падуанським, Макіавеллі, Боденом, Гоббсом, Локом, Монтеск'є та Руссо, збагатили концепції ідеями народного суверенітету, поділу влади, суспільного договору та юридичної рівності, закладаючи підґрунтя для сучасних демократичних інститутів.

Стаття розкриває актуальність концепцій правової держави та верховенства права для сучасних демократичних суспільств, підкреслюючи їхню ключову роль у формуванні стабільного та ефективного правопорядку, забезпеченні захисту основоположних прав і свобод людини, а також у функціонуванні й утвердженні демократичних інститутів. Зосереджено увагу на тому, що ці концепції залишаються не лише теоретичними орієнтирами, але й практичними інструментами реагування на виклики сьогодення. У цьому значенні запропоновано низку перспективних напрямів подальших досліджень. Зокрема, йдеться про потребу глибокого аналізу впливу процесів глобалізації, трансформацій політичних режимів, гібридних загроз та умов воєнного стану на зміст і реалізацію принципів правової держави. Окрему увагу приділено також вивченню потенціалу некласичних правових традицій – таких як східні філософські концепції, а також африканські звичаєві правові системи – в контексті їх можливого внеску в переосмислення й адаптацію ідеалів правової держави та верховенства права до умов сучасного світу, що дедалі більше характеризується нормативним плюралізмом, культурною різноманітністю та новими формами правової взаємодії.

Ключові слова: державна влада, правовий порядок, розподіл влади, права і свободи людини, політичний устрій.

Summary

Bedrii M. M., Oliinyk Yu. V. Ideological and historical origins of the concepts of the law-governed state and the rule of law. – Article.

The article is devoted to the study of the ideological and historical origins of the concepts of the law-governed state and the rule of law, their formation from antiquity to the modern era and their significance for modern legal science and practice. The stages of development of these concepts in various historical, legal, philosophical and socio-cultural conditions are considered, emphasizing their key role in ensuring justice, limiting the arbitrariness of power and protecting human rights and freedoms.

It is noted that in Ancient Greece, Plato substantiated the idea of wise government, guided by ethics and reason, Aristotle emphasized the supremacy of reasonable law as a means of preventing tyranny, and Cicero linked the state with law, emphasizing the need for all to submit to the law. It is noted that in the Middle Ages, Thomas Aquinas integrated natural law with divine law, limiting the power of the monarch with moral and legal principles. It is determined that the Renaissance, Reformation and Enlightenment eras, represented by Marsilius of Padua, Machiavelli, Boden, Hobbes, Locke, Montesquieu and Rousseau, enriched the concepts with the ideas of popular sovereignty, separation of powers, social contract and legal equality, laying the foundation for modern democratic institutions.

The article reveals the relevance of the concepts of the law-governed state and the rule of law for modern democratic societies, emphasizing their key role in the formation of a stable and effective legal order, ensuring the protection of fundamental human rights and freedoms, as well as in the functioning and consolidation of democratic institutions. The focus is on the fact that these concepts remain not only theoretical guidelines, but also practical tools for responding to the challenges of the present. In this sense, a number of promising directions for further research are proposed. In particular, it is about

the need for a deeper analysis of the impact of globalization processes, transformations of political regimes, hybrid threats and martial law conditions on the content and implementation of the principles of the rule of law. Special attention is also paid to the study of the potential of non-classical legal traditions – such as Eastern philosophical concepts, as well as African customary legal systems – in the context of their possible contribution to the rethinking and adaptation of the ideals of the law-governed state and the rule of law to the conditions of the modern world, which is increasingly characterized by normative pluralism, cultural diversity and new forms of legal interaction.

Key words: state power, legal order, separation of powers, human rights and freedoms, political system.

УДК 349.3

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v106.2025.2>*Х. Ю. Джура*

**ПРОБЛЕМА РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ
ПРИ ЗДІЙСНЕННІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГРОМАДЯН
У РАЗІ ЇХ ПОВНОЇ, ЧАСТКОВОЇ АБО ТИМЧАСОВОЇ ВТРАТИ
ПРАЦЕЗДАТНОСТІ**

Постановка проблеми. Реалізація Україною соціальної функції, окрім вищезазначених чинників, ускладнюється також рядом практичних проблем, існування яких має цілком зрозумілі причини об'єктивного характеру – вітчизняний законодавець допустив ряд помилок у процесі розбудови правових механізмів забезпечення постійного поліпшення добробуту кожної людини. Як наслідок, пом'якшення соціальної напруги в суспільстві було та залишається більш пріоритетним для держави, аніж створення реально діючої системи гарантій та досконалого механізму юридичних засобів здійснення та захисту прав і свобод людини. В таких умовах забезпечення на всій території країни прав і свобод кожної людини і громадянина, створення умов для гідного життя й розвитку людини, утілення в життя принципів соціальної справедливості є по суті неможливими.

Стан повної, часткової або тимчасової втрати працездатності створює критичну потребу в ефективному механізмі правового реагування зі сторони держави, оскільки стосується базових життєвих умов, соціальної стабільності та реалізації конституційних прав. Попри формальне закріплення права на соціальний захист у законодавстві України та міжнародно-правових актах, реалізація соціальної функції держави в цій сфері стикається з низкою системних проблем. Серед них, наприклад, недосконалість механізмів оцінки втрати працездатності, правова невизначеність щодо умов надання соціальних гарантій, а також обмеженість фінансових ресурсів, що перешкоджає повноцінному виконанню зобов'язань держави перед громадянами. Тому, виходячи з вищевказаного, особливої актуальності проблема набуває в умовах воєнного стану, демографічного старіння населення та зміни структури зайнятості, що вимагає переосмислення підходів до здійснення соціального забезпечення осіб з обмеженою працездатністю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематикою повної, часткової або тимчасової втрати працездатності у контексті соціального захисту займалися різні вчені, серед яких доцільно виділити наступних: Н.Б. Болотіна, В. Я. Бурак, Н. В. Галіцина, М. І. Іншин, Р. І. Коваленко, Т. О. Кулинич, Н. С. Михайловська, П. Д. Пилипенко, с. М. Прилипко, с. М. Синчук, І. М. Сирота, Д. І. Сіроха, О. В. Скрипнюк, А. В. Стукалов, О. В. Тарасевич, І. М. Ткаченко, Н. М. Хома, М. П. Шаварина, І. В. Яковюк та багатьох інших дослідників. Однак, доцільно зазначити, що проблематика повної, часткової або тимчасової втрати працездатності у контексті саме реалізації соціальної функції держави досі не була предметом системного дослідження, що й обумовлює актуальність даної тематики.

Метою статті є аналіз сутності проблеми реалізації соціальної функції держави при здійсненні соціального забезпечення громадян у разі їх повної, часткової або тимчасової втрати працездатності та оптимізації.

Виклад основного матеріалу. В контексті нашого дослідження практична проблема реалізації соціальної функції держави пов'язана зі змістом статті 46 Конституції України [1], а саме положенням, закріпленим її частиною 1. Ця норма передбачає, що право громадян на соціальний захист включає у тому числі й право на їх забезпечення у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Щодо положень, присвячених соціальному забезпеченню громадян після настання старості, погодимось із Д. С. Демченко у тому, що відповідні положення Основного Закону є вдало викладеними [2, с. 161]. Так само, втрата особою годувальника та настання безробіття з незалежних від особи обставин дійсно вимагають від держави допомоги. Втім, щодо положення, присвяченого забезпеченню громадян у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності погодимось із дослідником у тому, що воно викликає певні питання.

Так, забезпечення громадян у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності на сьогодні врегульовується Законом України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 23.09.1999 № 1105-XIV [3]. У відповідності до статті 20 цього нормативно-правового акту, застраховані особи, тобто особи, що працюють на умовах трудового договору (контракту), іншого цивільно-правового договору, та які тимчасово втратили працездатність, наділяються правом на отримання допомоги по тимчасовій непрацездатності, допомоги по вагітності та пологах, допомоги на поховання і оплати лікування та/або реабілітаційної допомоги у відділеннях санаторно-курортного закладу після перенесених захворювань і травм. Звернемо увагу на те, що фактично всі перераховані види соціального забезпечення мають матеріальний характер – державою виплачуються постраждалим особам грошові кошти, або ж оплачується їхнє лікування чи реабілітація.

Щодо соціального забезпечення працівників у разі втрати ними працездатності внаслідок нещасного випадку на виробництві чи професійного захворювання, таким особам за загальним правилом виплачуються страхові виплати. Деякі види соціального забезпечення містять ознаки стимулювання самостійності осіб, їх соціальної та професійної інтеграції до суспільного життя. Наприклад, стаття 39 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 23.09.1999 № 1105-XIV [3] передбачає можливість тимчасового переведення потерпілого на легшу, нижчеоплачувану роботу із збереженням його середньомісячного заробітку, а статтею 40 цього нормативно-правового акту встановлено право потерпілих на страхові виплати під час проходження професійного навчання або перекваліфікації за індивідуальною програмою реабілітації. Втім, це швидше виняток із правила. Все ж ті види соціального забезпечення, які були наведені нами вище, дозволять зробити висновок, що держава при реалізації соціальної функції акцентує свою увагу на наданні пільг таким особам, але при цьому дещо невірним був би висновок, що цим соціальне забезпечення

державою громадян у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності обмежується.

Тому, вважаємо фундаментально суперечливим формулювання, вжите законодавцем у частині 1 статті 46 Конституції України [1]. Як зазначає із даного приводу Д. С. Демченко, регулювання соціального захисту таких громадян має здійснюватись «через призму відходу від філософії ототожнення таких груп громадян із категорією “споживач пільг”» та із одночасним переходом до категорії розвитку людського потенціалу та реінтеграції даних індивідів у суспільне життя, як це здійснюється, зокрема, в багатьох європейських країнах». Дослідником запропоновано покласти в основу частини 1 статті 46 Конституції України [1] статтю 26 Хартії основних прав Європейського Союзу [4], якою передбачено, що в рамках інтеграції осіб із обмеженими можливостями, Європейський Союз визнає та поважає право людей з обмеженими можливостями користуватися соціальними гарантіями, спрямованими на забезпечення їхньої самостійності, соціальної та професійної інтеграції й участі в суспільному житті [2, с. 161]. Погоджуючись із думкою автора, ми зі своєї сторони додаємо, що формулювання, вжите законодавцем у частині 1 статті 46 Конституції України [1] по суті зводить соціальну функцію держави до забезпечення існування тих осіб, які не здатні себе забезпечити самостійно. На практиці це призводить до того, що держава розвиває відповідні положення законодавства шляхом розширення кола пільг для громадян, які не здатні себе забезпечити самостійно, хоча по суті вона б мала фундаментально змінити підхід до соціального захисту таких громадян, забезпечуючи їх реабілітацію, адаптацію, реадaptaцію, навчання, перенавчання, перекваліфікацію та реінтеграцію до суспільного життя.

Таким чином, можемо резюмувати, що суть проблеми полягає в тому, що у вітчизняній практиці реалізації соціальної функції держави у випадках повної, часткової або тимчасової втрати працездатності акцент зроблено переважно на матеріальному забезпеченні осіб, а не на їх соціальній, професійній і культурній реінтеграції в суспільство. Конституційно закріплене право на соціальний захист (стаття 46 Основного Закону) формулюється крізь призму забезпечення існування осіб, які втратили працездатність, але не передбачає механізмів відновлення їх активної участі в суспільному житті. Як наслідок, чинна модель функціонування інституту соціального забезпечення відтворює пасивну концепцію споживача пільг, а не суб'єкта соціального відновлення, розвитку людського потенціалу й гідного життя.

Наявне соціальне законодавство фіксує обов'язок держави здійснювати страхові виплати у випадку настання непрацездатності, однак лише частково враховує елементи підтримки професійної або соціальної адаптації. Вказана проблема ще більше загострюється в умовах воєнного стану, демографічної кризи та змін на ринку праці. Відсутність комплексної політики щодо відновлення працездатності або реалізації потенціалу осіб з обмеженнями призводить до стагнації інституту соціального забезпечення і підриває довіру до державної політики загалом.

Дана проблема характеризується наступними аспектами: 1) декларативність конституційних норм при відсутності належного механізму реалізації соціальної

функції держави – хоча Конституція України гарантує право на соціальний захист у разі втрати працездатності, відсутність конкретних інструментів правозастосування, спрямованих на забезпечення реінтеграції таких осіб у суспільне життя, зумовлює розрив між формально проголошеними правами та реальним доступом до гідного життя. У сукупності відбувається дискредитація самої суті соціальної функції як активної ролі держави у підтримці особи; 2) переважання матеріальної підтримки над реабілітаційно-інтеграційною політикою – соціальне забезпечення обмежується наданням допомог і пільг, не передбачаючи належної системи заходів щодо адаптації, перенавчання, професійної реабілітації чи підтримки активного соціального статусу особи. Відзначене суперечить сучасним підходам, визнаним у праві ЄС та міжнародному соціальному праві; 3) відсутність уніфікованого понятійно-категоріального апарату щодо втрати працездатності – у чинному соціальному законодавстві не проведено чіткого розмежування між повною, частковою та тимчасовою втратою працездатності щодо обсягу гарантій і механізмів відновлення активності. Це породжує правову невизначеність і знижує ефективність політики у сфері соціального забезпечення; 4) відставання від європейських підходів до соціальної функції – європейські моделі (зокрема, відповідно до Хартії основних прав Європейського Союзу) наголошують на забезпеченні ще й на інституційній підтримці самостійності та участі осіб з обмеженнями у суспільному житті. Національне соціальне законодавство все ще перебуває на етапі соціальної компенсації, коли міжнародні соціальні стандарти вимагають безпосередньо соціальної активізації.

Очевидно, що така модель не відповідає сучасним уявленням щодо ролі держави у соціальному захисті громадян. Для подальшого розвитку соціальної функції держави важливо, щоб модель соціального захисту громадян шляхом забезпечення їх існування у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності має бути трансформована у модель їх реабілітації, адаптації, реадaptaції, навчання, перенавчання, перекваліфікації та реінтеграції до суспільного життя. Для цього пропонуємо частину 1 статті 46 Конституції України [1] викласти у наступному змісті із урахуванням тих змін, які були запропоновані нами раніше у процесі нашого дослідження:

«Стаття 46. Громадяни, іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, мають право на соціальний захист, що включає право на реабілітацію, адаптацію, реадaptaцію, навчання, перенавчання, перекваліфікацію та реінтеграцію до суспільного життя їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, та на забезпечення у разі втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом [...]».

Очевидно, що внесення змін до однієї лише норми Основного Закону не здатне негайно вирішити цю проблему. Втім формулювання норми у такому змісті по суті стане основою для подальшого спрямування розвитку законодавства, яке врегульовує соціальне забезпечення громадян у разі їх повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, оскільки чинний вектор, на наше переконання, спрямовує практичну реалізацію державою соціальної функції та її подальший розвиток у хибному напрямку.

Висновки. Отже, підсумовуючи здійснений нами аналіз, зробимо висновок про те, що існування проблеми, виділеної нами, обумовлено тим, що на практиці реалізація соціальної функції держави відбувається на інших принципах, аніж це задекларовано нормами Основного Закону. Зокрема, у процесі дослідження ми звернули увагу на те, що на відміну від загальноприйнятих для світової практики підходів забезпечення реабілітації, адаптації, реадaptaції, навчання, перенавчання, перекваліфікації чи реінтеграції до суспільного життя осіб, які втратили здатність самостійно забезпечувати своє існування, наша держава взяла на себе обов'язок здійснювати їх забезпечення. Хоча, позитивні тенденції щодо вирішення цієї проблеми безумовно присутні, очевидно, що здійснення соціального захисту громадян не на тих засадах, на яких це є ефективним та доцільним в сучасних умовах, суттєво призупиняє подальший розвиток відповідних інститутів, а також призводить до того, що законодавець при розробці нових інструментів та механізмів, розвиває ті, від яких варто було би відмовитись з мотивів втрати ними своєї актуальності.

Література

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Демченко Д. С. Концепція соціальної держави в Конституції України. *Підприємництво, господарство і право* : науково-практичний господарсько-правовий журнал. 2020/1. № 5. С. 159–163.
3. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Закон України від 23.09.1999 № 1105-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 46–47. Ст. 403.
4. Charter Of Fundamental Rights Of The European Union. 2000/C 364/01. URL: https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf

Анотація

Джура Х. Ю. Проблема реалізації соціальної функції держави при здійсненні соціального забезпечення громадян у разі їх повної, часткової або тимчасової втрати працездатності. – Стаття.

У статті охарактеризовано правову природу проблеми реалізації соціальної функції держави у випадках повної, часткової або тимчасової втрати працездатності громадянами. Аргументовано, що в складних умовах сучасних глобальних та внутрішніх викликів, в тому числі війни, нагальною є потреба у переосмисленні підходів до здійснення соціального забезпечення осіб, які втратили здатність до самозабезпечення.

На основі аналізу статті 46 Конституції України та положень Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» встановлено, що чинна модель реалізації соціальної функції держави в цій сфері зорієнтована переважно на забезпечення матеріальної допомоги, коли реінтеграційний і реабілітаційний компоненти залишаються другорядними.

У статті системно проаналізовано колізії між задекларованими соціальними правами громадян та відсутністю ефективних механізмів їх реалізації в контексті забезпечення соціальної функції держави. На основі здійснення порівняльно-правового аналізу підходів Європейського Союзу (зокрема статті 26 Хартії основних прав Європейського Союзу) обґрунтовано необхідність перегляду змісту частини 1 статті 46 Конституції України. Автором запропоновано оновлену редакцію цієї норми, яка б закріплювала додатково ще й право на реабілітацію, адаптацію, перенавчання, перекваліфікацію та реінтеграцію осіб з обмеженнями працездатності, що відповідає сучасним європейським стандартам і цінностям соціальної правової держави. У результаті дослідження встановлено чотири ключові особливості існуючої проблеми і детально охарактеризовано специфіку кожної з них.

Ключові слова: соціальна функція, соціальна держава, повна втрата працездатності, часткова втрата працездатності, право соціального забезпечення, тимчасова втрата працездатності, соціальне законодавство, соціальні права людини, соціальний захист.

Summary

Dzhura Kh. Yu. The problem of implementing the social function of the state in providing social security to citizens in the event of their complete, partial or temporary loss of working capacity. – Article.

The article describes the legal nature of the problem of implementing the social function of the state in cases of full, partial or temporary disability of citizens. It is argued that in the difficult conditions of modern global and domestic challenges, including war, there is an urgent need to rethink approaches to implementing social security for persons who have lost the ability to self-sufficiency.

Based on the analysis of Article 46 of the Constitution of Ukraine and the provisions of the Law of Ukraine «On Compulsory State Social Insurance», it is established that the current model of implementing the social function of the state in this area is focused mainly on providing material assistance, when the reintegration and rehabilitation components remain secondary.

The article systematically analyzes the collisions between the declared social rights of citizens and the lack of effective mechanisms for their implementation in the context of ensuring the social function of the state. Based on a comparative legal analysis of the approaches of the European Union (in particular, Article 26 of the Charter of Fundamental Rights of the European Union), the need to revise the content of Part 1 of Article 46 of the Constitution of Ukraine is substantiated. The author proposes an updated version of this norm, which would additionally enshrine the right to rehabilitation, adaptation, retraining, retraining and reintegration of persons with disabilities, which corresponds to modern European standards and values of a social legal state. As a result of the study, four key features of the existing problem were identified and the specifics of each of them were described in detail.

Key words: social function, social state, complete disability, partial disability, social security law, temporary disability, social legislation, social human rights, social protection.

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v106.2025.3>*М. І. Зубрицький, О. М. Ганечко*

ОСОБЛИВОСТІ ТРУДОВИХ ПРАВ ПРИЗВАНИХ НА ВІЙСЬКОВУ СЛУЖБУ ОСІБ: ПРАВОВІ РЕАЛІЇ СУЧАСНОСТІ

Постановка проблеми. Реалії сьогодення, а саме повномасштабне вторгнення на територію України російської федерації, внесли свої корективи у більшість процесів трудового права, які характеризувались стійкістю та незмінністю протягом тривалого часу. Не минули зазначені корективи і реалізації трудових прав осіб, які були призвані на військову службу. При цьому, незважаючи на те, що військові дії на території України тривають фактично з 2014 року, саме зараз теми забезпечення гарантій трудових прав мобілізованих груп населення набули особливої актуальності, оскільки саме масштаби мобілізаційних процесів, що почалися після прийняття Указу Президента України від 24 лютого 2022 року № 65/2022 «Про загальну мобілізацію» з подальшим її продовженням, дозволили виявити прогалини у врегулюванні таких гарантій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню особливостей трудових прав призваних на військову службу осіб наразі не приділено належної уваги з боку науковців та практиків, оскільки нагальної актуальності вказана тема набула відносно нещодавно. Проте, окремі аспекти зазначеного питання були висвітлені в працях таких авторів, як Горностаї О. Б., Китайчук Т. Г., Кметик Х. В., Копчикова І. В., Кохан В. П., Машков К. Є., Новосельська І. В., Остапенко Л. О., Покинська В. В., Савицька С. Л., Сафарова А., Серова І. В., Сидоренко А. С., Товт Т. О., Трунова Г. А., Хортюк Н. В., Шумило М. М. та ін.

Метою даної наукової статті є дослідження особливостей трудових прав призваних на військову службу осіб в правових реаліях сучасності.

Виклад основного матеріалу. Визначення гарантій трудових прав призваним на військову службу особам слугує не тільки забезпеченню та захисту прав таких осіб, а ще й направлене на заохочення осіб вступати на військову службу, не боячись втратити основне місце роботи, у зв'язку з чим важливе значення має належне закріплення таких гарантій в правовому полі.

Так, якщо правовий статус професійних військових, їх соціальний захист визначений спеціальними законами, то саме Кодекс законів про працю України (далі – КЗпП) є тим законом, який закріплює трудові гарантії працівників, які виконують свій конституційний обов'язок під час війни, проте їхня професійна діяльність не пов'язана з військовою справою [1, с. 27].

Аналіз норм чинного законодавства дозволяє гарантії трудових прав осіб, призваних на військову службу, умовно розділити на дві групи:

- 1) гарантії, що існують під час проходження військової служби;
- 2) гарантії, що реалізуються після звільнення з військової служби.

Так, одна з основних особливостей першої групи трудових прав призваних на військову службу осіб закріплена частиною 3 статті 119 КЗпП, відповідно

до якої за працівниками, призваними на військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період під час дії особливого періоду на строк до його закінчення або до дня фактичного звільнення зберігаються місце роботи і посада на підприємстві, в установі, організації, фермерському господарстві, сільськогосподарському виробничому кооперативі незалежно від підпорядкування та форми власності і у фізичних осіб-підприємців, у яких вони працювали на час призову [2].

Тобто, вказана особливість стосується заборони роботодавцю звільняти за будь-яких причин призваних на військову службу осіб під час мобілізації, на особливий період до закінчення його дії.

Завдяки, зокрема, вказаній нормі у трудовому праві України ще щільніше укоренилось та набуло розповсюдження поняття «увільнення», що також використовується по відношенню до призваних на військову службу осіб і означає тимчасове припинення виконання працівником трудових обов'язків зі збереженням місця роботи і посади.

Так, працівники не підлягають звільненню на підставі пункту 3 частини першої статті 36 КЗпП України, а лише увільняються від виконання обов'язків, передбачених трудовим договором, що оформлюється відповідним наказом (розпорядженням) роботодавця [3, с. 94].

В контексті продовження зарахування робочого стажу під час несення військової служби, варто звернути увагу на ще одну особливість реалізації трудових прав призваних на військову службу осіб, що закріплена вже не напряму в КЗпП, а в допоміжному законі, та проявляється у відсутності для таких осіб зарахування терміну проходження військової служби до трудового стажу для нарахування щорічної відпустки відповідно до пункту 2 частини 1 статті 9 Закону України «Про відпустки» [4]. Фактично це означає, що призвана на службу особа, хоч і значиться працевлаштованою протягом терміну служби за своїм основним/неосновним місцем роботи, проте після повернення на таку роботу не матиме права на гарантовану трудовим законодавством відпустку за відпрацьований робочий рік, отже не матиме права і на грошову компенсацію за невикористану відпустку за вказаний період. Зазначена особливість призначена для уникнення дублювання, оскільки за місцем проходження військової служби військовослужбовець теж має гарантії на відпустку та на компенсацію, у разі її невикористання.

Відмінність у реалізації трудових прав призваних на військову службу осіб у порівнянні з іншою категорією працівників проявляється також у наданій частиною 2 статті 24 Закону України «Про відпустки» можливості військовослужбовця отримати компенсацію за всі дні невикористаної відпустки після увільнення [4], в той час як за загальним правилом таке право з'являється у працівника лише у разі його звільнення.

Тобто, мобілізованим працівникам надається право отримати грошову компенсацію не при звільненні і не в разі використання хоча б 24 днів відпустки на рік, а просто – в разі бажання [5, с. 128].

Реалізацію вказаного права призваною на військову службу особою законодавець передбачив шляхом подання такою особою відповідної заяви роботодавцю

в строк, не пізніше останнього дня місяця, в якому працівник був увільнений від роботи у зв'язку з призовом на військову службу.

На практиці вказану гарантію слід вважати найбільш дефектною, оскільки, вона містить необґрунтовані терміни реалізації, що в умовах сьогодення є важко здійсненими для військовослужбовців. Так, призов на військову службу, як правило, супроводжується обов'язковим проходження військовослужбовцем відповідного навчання, що в більшості випадків не дає можливості такому військовослужбовцю вирішувати питання так званого «цивільного» життя.

Тобто, працевлаштовані військовослужбовці фактично позбавлені можливості надати роботодавцю відповідну заяву про компенсацію всієї невикористаної відпустки у місячний термін з моменту увільнення, з огляду на відносно ізоляційні умови навчальних центрів та психоемоційний стан щойнопризованих осіб.

Таким чином, необхідним є розгляд питання внесення змін до частини 2 статті 24 Закону України «Про відпустки» шляхом виключення з даної норми зазначення того, що «відповідна заява подається не пізніше останнього дня місяця, в якому працівник був увільнений від роботи у зв'язку з призовом на військову службу».

Зазначену групу особливостей можна охарактеризувати відносно нестабільністю, оскільки ключові елементи вказаних гарантій протягом короткого часу були змінені, що фактично призвело до того, що протягом певного часу раніше призвані на військову службу особи мали певні привілеї, яких призвані на військову службу трохи згодом вже не мали.

Зокрема, на прикладі частини 3 статті 119 КЗпП України прослідковується зменшення тенденції до заохочення вступу на військову службу, тобто недотримання законодавцем однієї з визначених автором цієї статті цілей надання гарантій призваним на військову службу працівникам. Так, в редакції до набрання законної сили Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» (19 липня 2022 року) вказана норма гарантувала зазначеним працівникам не лише збереження місця роботи та посади, а й середнього заробітку. Разом з тим, врахувавши інтереси не лише працівників, а й роботодавців, законодавець вніс зміни у частину 3 статті 119 КЗпП України, та відхилив обов'язок роботодавця виплачувати призваному працівнику середню заробітну плату.

Але, варто пам'ятати й про те, що це не позбавляє права роботодавця здійснювати такі виплати відповідно до положень, що закріплені в окремих законах та за власної ініціативи [6, с. 63].

Вказане рішення хоч і є на думку автора вимушеним, слід вважати справедливим, оскільки роботодавці (особливо приватний сектор економіки) під час війни теж стикаються з чималими труднощами та потребують підтримки.

Таким чином, вказану норму наразі слід вважати прикладом дотримання законодавцем балансу між інтересами роботодавців та працівників-військовослужбовців шляхом врахування фінансового питання діяльності перших та гарантій працевлаштування та продовження зарахування робочого стажу для других.

Теж саме стосується і гарантії зарахування терміну військової служби до загального трудового стажу, оскільки раніше (до 19 липня 2022 року) строк проходження

військової служби включався також і в стаж для надання відпусток, тобто призваним на військову службу до вказаної дати нараховувались дні відпустки за місцем роботи, в той час як після 19 липня 2022 року такі подальші нарахування були зупинені.

Зміни в короткостроковій перспективі зачепили і гарантію повної компенсації днів невикористаної відпустки, оскільки вказана норма з'явилась і почала застосовуватись лише з 24 грудня 2023 року, тобто призвані на військову службу до вказаної дати особи отримати таку завчасну компенсацію не мають можливості.

Викладене з одного боку може свідчити про постійну роботу над неточностями та удосконаленням трудового законодавства по відношенню до призваних на військову службу осіб, а з іншого – про відсутність першочергово належним чином сформованого загального бачення та вектору розвитку врегулювання трудових відносин з такими особами, що і проявилось у зміні декількох ключових моментів трудових гарантій військовослужбовців за короткий термін.

До групи особливостей трудових прав призваних на військову службу осіб, що реалізуються після звільнення військової служби, аналіз чинного законодавства дозволяє віднести:

1) право на щорічну відпустку повної тривалості до настання шестимісячного терміну безперервної роботи у перший рік роботи [3, п. 5 ч. 7 ст. 10], тобто в той час, як за загальним правилом, працівник має право на щорічні основну та додаткові відпустки повної тривалості у перший рік роботи після закінчення шести місяців безперервної роботи на даному підприємстві, особі, звільненої після проходження військової служби, надається таке право незалежно від спливу вказаного шестимісячного строку. Важливо, що зазначене право передбачене для військовослужбовців, які після звільнення із служби були прийняті на роботу протягом трьох місяців, не враховуючи часу переїзду до місця проживання. В той же час, завдяки такому уточненню, незрозумілим лишається питання щодо розповсюдження даної особливості трудових прав на особу, яка була призвана на військову службу одразу після прийняття на нову роботу та з певних причин була звільнена з військової служби до закінчення шестимісячного строку з початку прийняття її на роботу, що відбулось до призову. З огляду на викладене, дана норма потребує додаткового опрацювання законодавцем;

2) право на відпустку без збереження заробітної плати тривалістю до 60 календарних днів [3, п. 20 ч. 1 ст. 25], тобто, якщо, за загальним правилом, вирішення питання надання відпусток без збереження заробітної плати залежить від домовленостей роботодавця та працівника, для колишніх військовослужбовців можливість відмовити у наданні такої відпустки строком до 60 днів у роботодавця фактично відсутня. Разом з тим, основним недоліком вказаної особливості трудових прав є уточнення законодавця, що таке право виникає не у всіх звільнених з військової служби працівників (за станом здоров'я, сімейними обставинами, досягненням відповідного віку чи з інших визначених законом підстав), а лише у тих, які приступили до роботи після звільнення з військової служби у зв'язку із закінченням особливого періоду або оголошенням демобілізації. Тобто, фактично вказана норма створює привілеї виключно для певної групи осіб, які проходили військову службу

та дочекались демобілізації чи закінчення особливого періоду, в той час всі інші військовослужбовці залишилися позбавленими такої гарантії;

3) право на додаткову відпустку тривалістю 14 календарних днів на рік [3, ст. 16–2]. При цьому, як і попередні дві проаналізовані особливості, вказане право прямо не стосується всіх звільнених з військової служби осіб, однак поширюється, зокрема, на учасників бойових дій та осіб з інвалідністю внаслідок війни, статус яких визначений Законом України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту».

З викладеного вбачається, що привілеї в межах трудових прав колишнім військовослужбовцям стосуються лише надання відпусток, тобто пов'язані з наданням таким особам додаткового часу на відновлення, вирішення побутових питань, тощо. Разом з тим, з огляду на те, що повномасштабне вторгнення триває четвертий рік і наразі досі не врегульоване питання демобілізації військовослужбовців, такі привілеї слід вважати недостатніми, оскільки найімовірніше наданий законодавцем додатковий час відпустки або можливість використати таку відпустку раніше за визначений законом загальний термін не зможе забезпечити м'яке поступове повернення колишнього військовослужбовця до цивільного життя. Враховуючи викладене, вважаємо за необхідне в майбутньому розглянути законодавцем і питання надання особам, звільненим з військової служби, у перший рік після їх повернення до виконання трудових обов'язків додаткової оплачуваної відпустки строком 30 днів. Крім того, варто також вжити заходів для зрівняння в правах всіх осіб, звільнених з військової служби.

Важливо, що трудове законодавство України містить також ряд додаткових особливостей реалізації трудових прав осіб, які мають відношення до проходження військової служби. Серед таких особливостей, зокрема:

- відсутність можливості у роботодавця встановити випробувальний термін при прийомі на роботу (для осіб, звільнених в запас з військової служби) [2, ст. 26];
- збереження переважного права на залишення на роботі при скороченні чисельності чи штату працівників у зв'язку із змінами в організації виробництва і праці (для колишніх військовослужбовців протягом двох років з дня звільнення їх зі служби) [2, ст. 42];
- надання особам після звільнення із військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період, військової служби за призовом осіб із числа резервістів в особливий період, військової служби за призовом осіб офіцерського складу першого робочого місця на строк не менше двох років [2, ст. 197].

Як ще одну гарантію трудових прав осіб, призваних на військову службу, можна розглядати забезпечення з боку держави неухильного дотримання роботодавцем особливих трудових прав таких осіб, що проявляється, зокрема, у встановленні законодавцем окремої норми щодо відповідальності роботодавця у випадку їх порушення.

Так, згідно з положеннями статті 265 КЗпП юридичні та фізичні особи, які використовують найману працю, несуть відповідальність в разі недотримання встановлених законом гарантій та пільг працівникам, які залучаються до виконання обов'язків, передбачених законами України «Про військовий обов'язок і військову

службу», «Про альтернативну (невійськову) службу», «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» [2].

При цьому, гарантії прав призваних на військову службу працівників мають дотримуватись всі, без винятку, роботодавці – органи державної влади, місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації незалежно від форми власності, фізичні особи-підприємці.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Для економічного функціонування держави, особливо в умовах збройного протистояння, важливе значення має налагодження належної взаємодії між державою, роботодавцем та працівником. Особливими вказані відносини в теперішніх реаліях роблять, зокрема, процеси мобілізації працівників, що наразі активно здійснюються на території всієї держави та потребують активного втручання з боку останньої в гарантування таким працівникам забезпечення їх трудових прав як на етапі проходження військової служби, так і після неї. Так, законодавець неодноразово здійснював спроби врегулювання особливостей здійснення трудових прав осіб, призваних на військову службу, закріпивши певні специфічні права для таких осіб, однак вказані спроби наразі не дають можливості говорити про задоволення всіх базових інтересів сторін трудових відносин, що проявляється, в першу чергу, у недостатньому врахуванні потреб призваних на військову службу осіб, а також нерівномірному наданні гарантій різним категоріям таких осіб. Таким чином, необхідним є продовження реформування трудового законодавства в межах врегулювання питань, пов'язаних з забезпеченням та реалізацією трудових прав призваних на військову службу осіб.

Література

1. Шумило М. М. Гарантії трудових прав осіб, призваних до лав Збройних Сил України під час війни. *Право України*. 2022. № 6. С. 26–39. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001430506>
2. Кодекс законів про працю України : Закон України від 10 грудня 1971 р. № 322-VIII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#top>
3. Сидоренко А.С. До питання трудових гарантій мобілізованих медичних працівників. *Сучасні виклики в системі охорони здоров'я України* : матер. VII Медико-прав. форуму (15 грудня 2023 року). Харків, «Право». 2023. С. 93–97.
4. Про відпустки : Закон України від 15 листопада 1996 р. № 504/96-ВР / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504/96-%D0%B2%D1%80#Text>
5. Копчикова І. В. Китайчук Т.В. Особливості надання відпусток працівникам в умовах воєнного стану. *Scientific World Journal*. 2024. №. 27, Ч. 2. С. 125–131. URL: <https://sworldjournal.com/index.php/swj/article/view/swj27-00-001/4922>
6. Сидоренко А. С. Правове визначення трудових гарантій мобілізованих працівників: окремий аспект. *Адаптація правової системи України до права Європейського Союзу: теоретичні та практичні аспекти* : матер. VIII Всеукр. наук.-практ. конф. (26 жовтня 2023 року). Полтава. 2023. С. 60–64. URL: <http://pli.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/07/Zbirnyk-%D0%9F%D0%AE2023.pdf#page=60>

Анотація

Зубрицький М. І., Ганечко О. М. Особливості трудових прав призваних на військову службу осіб: правові реалії сучасності. – Стаття.

Стаття присвячена законодавчому врегулюванню особливостей трудових прав призваних на військову службу осіб та містить аналіз таких прав як: збереження місця роботи та посади призваних на військову службу осіб, нарахування трудового стажу, завчасна компенсація за всі невикористані дні відпустки, завчасне право на повну щорічну відпустку, відпустку без збереження заробітної плати

до 60 днів, додаткову відпустку тривалістю 14 календарних днів на рік. На підставі вказаного аналізу авторами запропоновано поділ визначених чинним законодавством гарантій на групи, сформовані за критерієм часового проміжку реалізації відповідного трудового права особи. В статті визначено та висвітлено основні недоліки нормативно закріплених особливостей трудових прав призваних на військову службу осіб та сформовано шляхи їх вирішення – внесення відповідних змін до чинного законодавства, зокрема щодо скасування положення про терміни подачі заяви про компенсацію невикористаних днів відпустки та закріплення норми для надання особам, звільненим з військової служби, більшої кількості додаткових днів відпустки для реабілітації з метою забезпечення ефективного повернення до цивільного життя. Дослідження містить також порівняння правового регулювання особливостей трудових прав військовослужбовців за їх місцем роботи, здійсненого протягом дії правового режиму військового стану, та його впливу на забезпечення та реалізацію відповідних прав призваних працівників у різних період. Авторами з масиву положень Кодексу законів про працю України виокремлено додаткові особливості трудових прав осіб, які мали відношення до проходження військової служби, що застосовують у чітко встановлених законом випадках. На підставі вказаного порівняння сформовано думку про причини та подальший вектор розвитку процесів реформування трудового законодавства у напрямку забезпечення прав призваних на військову службу осіб, зокрема акцентовано увагу на необхідності урівняння в правах всі осіб, що були призвані на військову службу.

Ключові слова: призвані на військову служби особи, трудові гарантії, трудові права, мобілізаційні процеси, увільнення.

Summary

Zubritsky M. I., Ganechko O. M. Features of labor rights of persons conscripted for military service: legal realities of the present day. – Article.

The article is devoted to the legislative regulation of the peculiarities of labor rights of persons called up for military service and contains an analysis of such rights as: preservation of the job and position of persons called up for military service, calculation of length of service, advance compensation for all unused vacation days, advance right to full annual leave, unpaid leave of up to 60 days, and additional leave of 14 calendar days per year. Based on this analysis, the author proposes dividing the guarantees established by current legislation into groups. The article identifies and highlights the main shortcomings of the legally established features of the labour rights of persons called up for military service and proposes ways to address them – making appropriate changes to the current legislation, in particular regarding the abolition of the provision on the deadlines for submitting applications for compensation for unused vacation days and establishing a rule for granting persons discharged from military service a greater number of additional vacation days for rehabilitation in order to ensure an effective return to civilian life. The study also contains a comparison of the legal regulation of the specific features of military personnel's labor rights at their place of work, carried out during the period of martial law, and its impact on ensuring and realizing the relevant rights of conscripted workers in different periods. The author has highlighted additional features of the labor rights of persons who have served in the military. Based on this comparison, an opinion has been formed regarding the reasons for and further direction of labour law reform processes aimed at ensuring the rights of persons called up for military service, with particular emphasis on the need to equalise the rights of all persons called up for military service.

Key words: persons called up for military service, employment guarantees, employment rights, mobilization processes, dismissal.

УДК 340.12:347.9

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v106.2025.4>*І. П. Іванець*

ЮРИДИЧНА (ПРАВОВА) ВИЗНАЧЕНІСТЬ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ТА ЇЇ РОЛЬ У ЗАХИСТІ ПОРУШЕНИХ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

Постановка проблеми. Одним із ключових елементів принципу верховенства права є юридична (правова) визначеність, що відображає вимогу до правової системи бути стабільною, послідовною, передбачуваною та зрозумілою для її адресатів. Правова визначеність – одна з найдавніших та найфундаментальніших правових цінностей, що визнається в усіх демократичних державах як базова гарантія реалізації прав людини і належного функціонування механізмів правозастосування. Вона є складовою верховенства права, визнаного не лише як формально-юридичне, а й як аксіологічне поняття, що формує засади справедливого правопорядку.

У сучасних умовах трансформації правової системи України, зростання ролі судової влади та посилення стандартів захисту прав людини, питання правової визначеності набуває особливої актуальності. Адже саме вона забезпечує стабільність правових норм, унеможливує їх свавільне тлумачення та застосування, створює умови для довіри громадян до судової системи та правопорядку загалом.

Боротьба найрізноманітніших суб'єктів суспільних відносин за право у його вузькому розумінні по суті завжди зводилася, і нині зводиться, до боротьби за правову визначеність – за чітке і послідовне тлумачення та застосування норм права. Не є винятком і сфера цивільних правовідносин, де порушення прав найчастіше потребує їх ефективного й справедливого захисту на основі усталених підходів.

Правова визначеність дозволяє нормі цивільного права бути передбачуваною, а судовому рішенням щодо захисту порушених цивільних прав – належно обґрунтованим, об'єктивним і справедливим. Вона виступає гарантією того, що особа не буде поставлена в умови правової невизначеності чи подвійного тлумачення, що має особливу вагу в контексті динамічних змін законодавства, наявності прогалин у праві або суперечливих норм. Тож дослідження юридичної визначеності як елементу принципу верховенства права у сфері захисту цивільних прав становить важливу наукову та практичну проблему.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання юридичної (правової) визначеності як елементу принципу верховенства права посідає помітне місце у сучасній правовій науці. На рівні цивільного судочинства цей феномен ґрунтовно досліджено І. Боровською, яка, спираючись на судову практику, доводить, що правова визначеність виступає методологічним орієнтиром для забезпечення передбачуваності судових рішень та однакового застосування норм матеріального і процесуального права, що, у свою чергу, підвищує довіру до правосуддя [1].

Концептуальне переосмислення багатовимірного характеру принципу правової визначеності зробив Д. Мерцалов, акцентуючи, з одного боку, на його

системотвірній ролі у структурі верховенства права, а з іншого – на його прикладному значенні для стабільності правового порядку у контексті динаміки законодавства [4; 5]. Ґрунтовний філософсько-правовий аналіз запропонував В. Смородинський, розкривши метаціннісний потенціал правової визначеності як умови довіри до державної влади та легітимності правозастосовної діяльності [13]; у подальшому дослідженні він конкретизував її зміст як нормативної вимоги верховенства права, підкресливши значення доктрини усталеної судової практики для єдності судової системи [14].

Поза межами суто теоретичних студій Д. Шкаровський дослідив вплив комплексної сукупності принципів цивільного судочинства на мотиваційну складову судового рішення, показавши, що саме дотримання вимоги правової визначеності обумовлює належність мотивувальної частини та сприйняття рішення сторонами як справедливого [16].

Незважаючи на значний науковий доробок, у переважній більшості зазначених праць увага зосереджена на загальнотеоретичних і процесуальних аспектах, тоді як проблематика правової визначеності у площині безпосереднього захисту порушених цивільних прав, зокрема крізь призму балансу між усталеністю судової практики та розвитком права, досі залишається фрагментарно висвітленою. Саме відсутність системного аналізу ролі юридичної визначеності у механізмах захисту цивільних прав зумовлює актуальність подальших досліджень, спрямованих на виявлення оптимальних інструментів забезпечення передбачуваності та стабільності судових рішень у сфері приватноправових відносин.

Мета дослідження – розглянути юридичну (правову) визначеність як елемент принципу верховенства права та її з'ясувати роль у захисті порушених цивільних прав.

Виклад основного матеріалу. Великий внесок у розвиток теорії правової визначеності як складової частини верховенства права вже у XIX ст. зробив Альберт Дайсі – класик обґрунтування теорії верховенства права. Зокрема, він підтримував думку, що закони мають бути доступними, зрозумілими, чіткими та зверненими у майбутнє. У праці “Introduction to the Study of the Law of the Constitution” А. Дайсі виділяє визначеність і передбачуваність закону як одну з ключових рис верховенства права [3, с. 93].

У науці цивільного процесуального права правову визначеність розглядають у суб'єктивному й об'єктивному аспектах. У суб'єктивному аспекті правова визначеність відбиває інтерсуб'єктивну природу права, його усвідомлення суб'єктом права, виходячи із природності права і насамперед основних прав і свобод людини. В об'єктивному – правова визначеність відбиває наявні умови функціонування механізму правового регулювання виходячи з обов'язків держави забезпечити реалізацію правових норм відповідно до їхнього призначення та в інтересах суб'єктів права [2, с. 142].

Слід відзначити, що у Контрольному переліку питань для оцінки дотримання верховенства права (Rule of Law Checklist), ухваленому на 106-му пленарному засіданні 11–12 березня 2016 р., Венеційська Комісія виокремила вісім складових принципу правової визначеності (звісно, цей перелік не претендує на вичерпність,

не обмежує й не замінює собою розвідки наукової та судової доктрин – власне, як і сам перелік вимог верховенства права у Доповіді):

1) доступність законодавства, зокрема оприлюднення законодавчих актів перед набранням ними чинності, легкий доступ до них, наприклад, через безкоштовний інтернет та / або в офіційних виданнях;

2) доступність судових рішень для суспільства, зокрема й обґрунтованість винятків із цього;

3) передбачуваність правових актів, зокрема й передбачуваність наслідків їх застосування, зрозумілий спосіб викладення правових актів, чіткість вказівок нового акта на скасування або зміну попереднього. Тобто передбачуваність означає не лише те, що приписи правових актів мають бути (де можливо) проголошеними ще до їхньої імплементації, а й що вони мають бути передбачуваними за своїми наслідками: їх має бути сформульовано з достатньою чіткістю та зрозумілістю, аби суб'єкти права мали змогу впорядкувати свою поведінку згідно з ними;

4) сталість і послідовність приписів правових актів. Брак цього може вплинути на спроможність особи планувати свої дії. Проте сталість не є самоціллю: приписам права має бути властивою спроможність пристосовуватись до умов, що змінюються. Приписи права можна змінювати, утім за умов, що суспільство знає про це наперед і бере участь в обговоренні, а також що не буде шкідливих наслідків для легітимних очікувань. Принцип правової визначеності, крім іншого, означає стабільність та єдність судової практики, можливість відступу судом від своєї попередньої позиції лише за наявності вагомих підстав. Елементом правової визначеності є принцип єдності судової практики, який полягає у забезпеченні однакового правозастосування в судочинстві, що сприяє передбачуваності щодо вирішення спорів між учасниками судового процесу;

5) легітимні очікування (*legitimate expectations*);

6) унеможливлення зворотної (ретроактивної) дії правових актів, передусім, але не виключно, кримінального законодавства, зокрема й чітко визначені винятки із заборони зворотної дії (передусім у разі пом'якшення чи скасування кримінальної відповідальності);

7) принципи *nullum crimen sine lege* та *nullum poena sine lege* («немає закону – немає злочину», «немає закону – немає покарання»);

8) принцип (правило) *res judicata* (скорочення від давньоримського юридичного правила “*res judicata pro veritate habetur*!” – з лат. «судове рішення визнається за істину»), що вимагає поваги до остаточного рішення суду й забороняє перегляд остаточного й обов'язкового до виконання судового рішення лише з метою допомогтися повторного розгляду та винесення нового рішення у справі. За правилом *res judicata*, остаточне судове рішення має виконуватися та, як правило, не може бути переглянуте, зокрема за заявою прокурорів чи голів вищих судів у порядку нагляду (що було сталою практикою в радянській та інших соціалістичних правових системах, а також в Україні у перші роки незалежності), повноваження судів вищого рівня з перегляду мають здійснюватися виключно для виправлення судових помилок та недоліків. Коли за апеляційною скаргою винесено остаточне рішення, то подальші звернення в апеляційному порядку неможливі. Слід визнавати

остаточні рішення й дотримуватися їх, за винятком випадків, коли є незаперечні підстави для їхнього перегляду. Відхід від *res judicata* можливий лише тоді, коли цього вимагають відповідні вагомі й непереборні обставини [14, с. 61; 13].

Разом з цим на думку дослідників, правову визначеність необхідно розуміти через: по-перше, ясність, зрозумілість, однозначність права; по-друге, право особи у своїх діях покладатися на розумну та передбачувану стабільність чинного законодавства та здатність передбачати наслідки застосування закону (легітимні очікування). Таким чином, правова визначеність передбачає, що законодавець повинен прагнути до ясності та чіткості у формулюванні закону. Кожна особа, відповідно до конкретних обставин, повинна керуватися тим, яка норма права застосовується в конкретному випадку, та мати чітке розуміння конкретних правових наслідків у відповідних правовідносинах з огляду на розумну та передбачувану стабільність закону (абзаци четвертий – шостий підпункту 4.1 пункту 4 мотивувальної частини рішення Конституційного Суду України) від 20 червня 2019 року № 6-р / 2019) [11]. Зокрема, правова визначеність як складова верховенства права (правової держави) означає насамперед вимогу ясності підстав, цілей та змісту нормативних актів, особливо тих, що безпосередньо звернені до людини. Людина повинна бути здатною передбачати правові наслідки своєї поведінки [22, с. 23].

При цьому, слід зазначити, що принцип правової визначеності є невід'ємною складовою принципу верховенства права і має особливе значення на етапах розробки та застосування правових норм. Він забезпечує передбачуваність правових наслідків і стабільність правового регулювання, що є необхідною умовою для формування стабільних відносин не лише між громадянами, а й між громадянами та органами державної влади [5].

Для досягнення правової визначеності вкрай важливою є законодавча ясність. Закони повинні бути складені чітко та точно, уникаючи двозначностей та суперечностей. Правові норми повинні бути зрозумілими для тих, до кого вони застосовуються, включаючи як пересічних громадян, так і юристів. Юридична визначеність – наріжний камінь права, що вимагає наявності чітких, зрозумілих та таких, що передбачуються, законів. Закони повинні бути узгодженими один з одним та застосовуватися однаково, а суди повинні тлумачити та застосовувати норми послідовно, щоб запобігти суперечливим результатам. Ця визначеність є гарантом справедливості у судовому процесі, адже суди зобов'язані стабільно та прогнозовано застосовувати правові норми [12]. Це, своєю чергою, є основою для ефективного функціонування демократичного суспільства, де права і свободи громадян повинні бути захищені від свавілля [5].

Правова визначеність стосується як самого права, так і судових рішень, що приймаються в кожному конкретному випадку методом застосування права до конкретної ситуації. Уявлення в суспільстві про те, як право виконується на практиці, формується шляхом його застосування органами влади та суддями, що стає лакмусовим папірцем для особи щодо наслідків її дій за тих самих обставин. Це сформувало практику, коли правова визначеність виводилася з рішень українських та міжнародно визнаних судів. У процесуальній доктрині принцип правової визначеності розглядається з процесуальної точки зору, що обмежує його сферу

застосування. Правова визначеність часто розглядається як процесуальний принцип, чільне місце цього принципу відзначається для цивільного процесу [5].

Простежується чіткий зв'язок, у якому здійснюється вплив правової визначеності як елементу верховенства права на вимогу вмотивованості судового рішення під час здійснення правосуддя в цивільному судочинстві [16, с. 298]. Судова практика, через юридичне тлумачення, дає змогу аналізувати конкретні ситуації та встановлювати складові елементи принципу юридичної визначеності [15]. Таким чином, принцип правової визначеності знаходить значне вираження в більш конкретних принципах, таких як обов'язок судді виносити рішення відповідно до закону, чинного на день звернення, відсутність зворотної дії правових норм, обов'язковість угод між сторонами, обмежувальне тлумачення інкримінуючих текстів [22, с. 30].

Хоча це загальновизнано, правової визначеності досягти нелегко, і в правовому регулюванні завжди присутній незначний рівень невизначеності. Очевидно, що бракує визначеності, коли йдеться про деякі нові сфери правового регулювання, такі як розвиток технологій, біомедицина та штучний інтелект, оскільки немає чіткого розуміння того, як закон повинен регулювати ці питання. Іншим прикладом невизначеності є часті правові зміни в Україні, спричинені війною. Це додаткове часове законодавство застосовується разом з усіма існуючими правовими положеннями, і через високий рівень мінливості воно є відносно невизначеним, а іноді й суперечливим. Тривалий період окупації спричинив ще одну проблему для правової визначеності, правовий статус іноді важко довести в суді. Подаючи заяву про відшкодування шкоди, завданої нерухомому майну, не потрібно ні доказів того, щоб довести фактичний стан майна, а також не можна оцінити та розрахувати збитки; існує невизначеність щодо того, як отримати компенсацію від відповідача та довести, хто спричинив збитки. Іншими словами, бракує визначеності щодо того, як подавати такі заяви, тому очікується, що кількість справ буде надзвичайно великою [5, с. 35–36].

Верховенство права вимагає відновлення незалежно від того, коли було скоєно правопорушення, але слід враховувати, що з часом відновлення порушеного права може негативно вплинути на добросовісних учасників правовідносин, тому фактор часу використовується як певна межа, проходження якої закриває можливість перегляду рішення. Це стосується також строків позовної давності та строків перегляду судових рішень. У випадках, коли перегляд рішення значно віддалений у часі від моменту виникнення спору або рішення суду першої інстанції, для юридичної визначеності нелегко зважити між необхідністю відновлення порушеного права та врахуванням впливу такого рішення на інших зацікавлених осіб, насамперед добросовісних учасників. Юридична визначеність у цьому випадку забезпечує ефективність доступу до правосуддя [5, с. 37].

Разом з тим, як слушно зауважує І. Боровська, принцип правової визначеності є спеціальним принципом, у якому деталізується верховенство права, та складається із сукупності вимог, що можна диференціювати на три групи:

1) вимоги правотворчого характеру до законодавства, відповідно до якого суд ухвалює рішення, що полягає у чіткості, доступності для розуміння, однозначності норми при тлумаченні її змісту, а також передбачуваності;

2) вимоги правозастосовного характеру до визначеності судових рішень, які виявляються у забезпеченні однакового застосування судом норм права у подібних правовідносинах при вирішенні цивільної справи, остаточність і сталість судового рішення; обов'язковість судових рішень до виконання, а також зрозумілість змісту судового рішення;

3) вимоги до визначеності процесуальної процедури розгляду цивільних справ, правил розмежування юрисдикції судів у цивільному процесі [1, с. 53].

Так, зокрема, відповідно до рішення ЄСПЛ, від 03 квітня 2008 року [8] концепція «поважних причин», згідно з якою національні суди виправдали відновлення провадження у справі заявника, не є чіткою. За таких обставин для національних судів ще важливішим було вказати причини свого рішення про поновлення пропущеного строку і відновлення провадження у справі заявника. У зв'язку з цим, Касаційний суд у своїй постанові по справі № 521/2816/15-ц [18] дійшов висновку, що апеляційний суд при вирішенні питання про поновлення строку на апеляційне оскарження має мотивувати свій висновок про наявність поважних причин на поновлення строку на апеляційне оскарження. Сама по собі вказівка про те, що є поважні причини для поновлення строку для апеляційного оскарження не є належним мотивуванням поновлення строку на апеляційне оскарження. Безпідставне поновлення строку на оскарження судового рішення, що набрало законної сили, зокрема у разі вказівки тільки про наявність поважних причин, є порушенням вимог статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [19]. Вказане процесуальне порушення є самостійною підставою для скасування як оскарженого судового рішення апеляційного суду, так і ухвали апеляційного суду про поновлення строку на апеляційне оскарження і відкриття апеляційного провадження, та направлення справи до апеляційного суду зі стадії відкриття апеляційного провадження.

Принагідно зауважимо, що принцип юридичної визначеності вимагає поваги до принципу *res judicata*, тобто поваги до остаточного рішення суду, згідно з яким жодна сторона не має права вимагати перегляду остаточного та обов'язкового до виконання рішення суду лише з однією метою – домогтися повторного розгляду та винесення нового рішення у справі; повноваження судів вищого рівня з перегляду мають здійснюватися для виправлення судових помилок і недоліків, а не задля нового розгляду справи (рішення Європейського суду з прав людини від 03 грудня 2003 року у справі «Рябих проти Росії» [9]).

У рішенні від 19 лютого 2009 року у справі «Христов проти України» [10], Європейський суд з прав людини наголосив, що право на справедливий судовий розгляд, гарантоване пунктом 1 статті 6 Конвенції, слід тлумачити у контексті преамбули Конвенції, яка, зокрема, проголошує верховенство права як складову частину спільної спадщини Договірних держав. Одним з основоположних аспектів верховенства права є принцип юридичної визначеності, згідно з яким у разі остаточного вирішення спору судами їхнє рішення, що набрало законної сили, не може ставитися під сумнів (рішення Європейського суду з прав людини від 28 листопада 1999 року у справі «Брумареску проти Румунії» [7]).

Відповідно до частини першої статті 127 ЦПК України [20] суд за заявою учасника справи поновлює пропущений процесуальний строк, встановлений законом,

якщо визнає причини його пропуску поважними, крім випадків, коли цим Кодексом встановлено неможливість такого поновлення. У пункті 3 частини першої статті 260 ЦПК України [20] ухвала, що викладається окремим документом, складається з: мотивувальної частини із зазначенням мотивів, з яких суд дійшов висновків, і закону, яким керувався суд, постановляючи ухвалу. Згідно з частиною третьою статті 357 ЦПК України [20] апеляційна скарга залишається без руху також у випадку, якщо вона подана після закінчення строків, установлених статтею 354 цього Кодексу, і особа, яка її подала, не порушує питання про поновлення цього строку або якщо підстави, вказані нею у заяві, визнані неповажними. При цьому протягом десяти днів з дня вручення ухвали особа має право звернутися до суду апеляційної інстанції з заявою про поновлення строку або вказати інші підстави для поновлення строку.

Тлумачення вказаних норм, з урахуванням усталеної практики Європейського суду з прав людини, свідчить, що апеляційний суд при вирішенні питання про поновлення строку на апеляційне оскарження має мотивувати свій висновок про наявність поважних причин на поновлення строку на апеляційне оскарження. Сама по собі вказівка про те, що є поважні причини для поновлення строку для апеляційного оскарження не є належним мотивуванням поновлення строку на апеляційне оскарження. Безпідставне поновлення строку на оскарження судового рішення, що набрало законної сили, зокрема у разі вказівки тільки про наявність поважних причин, є порушенням вимог статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Вказане процесуальне порушення є самостійною підставою для скасування як оскарженого судового рішення апеляційного суду, так і ухвали апеляційного суду про поновлення строку на апеляційне оскарження і відкриття апеляційного провадження, та направлення справи до апеляційного суду зі стадії відкриття апеляційного провадження. Подібні за змістом правові висновки викладені у постанові Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 14 грудня 2020 року у справі № 521/2816/15-ц [18].

Принцип юридичної визначеності передбачає й заборону зворотної сили законів (non-retroactivity), що гарантує особі право бути певною, що її дії, які відповідали вимогам закону на час їх здійснення, не зумовлять погіршення її правового становища у майбутньому [4]. Принцип неможливості зворотної дії законів та нормативно-правових актів закріплено в ст. 58 Конституції України [17]: закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи. С. Погребняк зауважує, що надання законам зворотної сили неприпустиме не тільки шляхом прямої вказівки про це в самому законі, а й через прийняття законів, які за своїм змістом мають таку силу, хоча б і без спеціальної вказівки про це в тексті закону. Неприпустимим є також надання законам зворотної сили в актах офіційного тлумачення чи правозастосовною практикою [6, с. 188].

Висновки. Отже, можна дійти висновку, що правову визначеність необхідно розуміти через ясність, зрозумілість, однозначність права, а також право особи у своїх діях покладатися на розумну та передбачувану стабільність чинного законодавства та здатність передбачати наслідки застосування закону (легітимні очікування).

Принцип юридичної визначеності як елемент принципу верховенства права відіграє вагомий роль у захисті порушених цивільних прав та виражається у наступному:

- законодавство, відповідно до якого здійснюється захист порушених цивільних прав має відзначатися чіткістю, доступністю для розуміння, однозначністю норм при тлумаченні їх змісту, а також передбачуваністю;
- чіткістю процесуальної процедури розгляду цивільних справ, правил розмежування юрисдикції судів у цивільному процесі;
- судові рішення у справах про захист порушених цивільних прав мають бути чіткими, зрозумілими та передбачуваними;
- принцип юридичної визначеності вимагає поваги до остаточного рішення суду.

Література

1. Боровська І. А. Принцип правової визначеності у системі принципів цивільного судочинства. *Право і суспільство*. 2020. № 4. С. 47–54. URL: http://www.pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2020/4_2020/9.pdf (дата звернення: 18.06.2025).
2. Курс цивільного процесу: підручник / Комаров В. В., Бігун В. А., Баранкова В. В. та ін.; за ред. Комарова В. В. Харків: Право, 2011. 1352 с.
3. Матвеева Ю. І. Поняття та розуміння принципу правової визначеності. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2017. Т. 200. С. 93–97. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/1923fb40-09cd-452c-8d6a-8065a60550df> (дата звернення: 18.06.2025).
4. Мерцалов Д. Ю. Багатоаспектність принципу правової визначеності. *Український політико-правовий дискурс*. 2025. № 11. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15334429>
5. Мерцалов Д. Ю. Принцип правової визначеності як складова верховенства права. *Український політико-правовий дискурс*. 2025. № 10. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15255431>
6. Погребняк С. П. Основоволожні принципи права (змістовна характеристика). Харків: Право, 2008. 238 с.
7. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Брумареску проти Румунії» від 28 листопада 1999 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/SO2355> (дата звернення: 18.06.2025).
8. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Пономарьов проти України» від 3 квітня 2008 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_434#Text (дата звернення: 18.06.2025).
9. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Рябих проти Росії» від 03 грудня 2003 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-94131%22%7D> (дата звернення: 18.06.2025).
10. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Христов проти України» від 19 лютого 2009 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_443#Text (дата звернення: 18.06.2025).
11. Рішення Конституційного Суду України у справі від 20 червня 2019 року № 6-р/201. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-19#Text> (дата звернення: 18.06.2025).
12. Савенко М. Принцип верховенства права в конституційному судочинстві. *Українське право*. 2006. № 1. С. 200–209.
13. Смородинський В. Правова визначеність. *Філософія права і загальна теорія права*. 2020. № 2. С. 185–201.
14. Смородинський В. С. Правова визначеність як вимога верховенства права. *Міжнародна науково-практична конференція «Принципи права: універсальне та національне в контексті сучасних глобалізаційних і євроінтеграційних процесів», Київ, 21–22 червня 2024 р.: тези доповідей і повідомлень* / редкол.: Венгер В. М., Ключковський Ю. Б., Козюбра М. І. [та ін.]; Національний університет «Києво-Могилянська академія» [та ін.]. [Київ: б. в.], 2024. С. 59–64. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/32771> (дата звернення: 18.06.2025).
15. Собота К. Принцип правної держави / пер. з нім. Г. Рижков, О. Блащук, К. Татарчук. Київ: ВАІТЕ, 2013. 608 с.

16. Шкаровський Д. О. Вплив принципів цивільного судочинства на вмотивованість судового рішення у цивільному судочинстві. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. № 6. С. 295–300.

17. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр#Text> (дата звернення: 18.06.2025).

18. Постанова О. П. КІС ВС від 14.12.2020 у справі № 521/2816/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93564591> (дата звернення: 18.06.2025).

19. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 18.06.2025).

20. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1618-15> (дата звернення: 18.06.2025).

21. Ostapenko H. The Role of Legal Certainty Principle in Provision of Access to Justice in Ukraine in Wartime. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2023. № 3 (20). P. 27–39.

22. Shcherbanyuk O., Gordieiev V., Bzova L. Legal nature of the principle of legal certainty as a component element of the rule of law. *Tribuna Juridică*. 2023. Volume 13. Issue 1. P. 21–31.

Анотація

Іванець І. П. Юридична (правова) визначеність як елемент принципу верховенства права та її роль у захисті порушених цивільних прав. – Стаття.

У статті висвітлено поняття правової визначеності як невід’ємної складової принципу верховенства права та її значення у захисті цивільних прав. Правова визначеність є однією з найважливіших і найдавніших правових цінностей, яка виступає основою будь-якої правової системи та забезпечує стабільність і ефективне функціонування держави. Історично боротьба за право, навіть у його вузькому розумінні, завжди була спрямована на досягнення і підтримання правової визначеності, що залишається актуальним і в сучасних умовах, зокрема у сфері цивільних відносин. Завдяки правовій визначеності норми цивільного права набувають передбачуваності, а судові рішення щодо захисту порушених прав стають якісними та обґрунтованими. Цей принцип забезпечує правову стабільність, закладаючи основу не лише для регулювання відносин між громадянами, а й для взаємодії громадян із державними органами. Закони мають бути чіткими та зрозумілими, уникати двозначностей і суперечностей, забезпечуючи доступність як для пересічних громадян, так і для фахівців у галузі права. Узгодженість правових норм між собою та їх послідовне застосування судами слугують запорукою уникнення суперечливих рішень. Юридична визначеність є стрижнем права, який вимагає створення зрозумілих, передбачуваних та внутрішньо погоджених законів. Одночасно суди повинні тлумачити та застосовувати ці норми послідовно, що має гарантувати справедливості у судових процесах. Судова практика відіграє ключову роль у формуванні уявлення суспільства про те, як закон реально працює, стаючи маркером для оцінки ймовірних наслідків тих чи інших дій за подібних обставин. В Україні та на міжнародному рівні правова визначеність часто зводиться до практики судів, яка формує стандарти застосування права. У процесуальній доктрині принцип правової визначеності розглядається переважно з процедурного погляду, що певним чином обмежує його сферу використання. Однак саме в цивільному процесі цей принцип має найбільше значення, оскільки прогнозованість та стабільність судових рішень є важливим елементом захисту порушених прав.

Ключові слова: принцип верховенства права, юридична визначеність, правова визначеність, захист цивільних прав, цивільний процес.

Summary

Ivanets I. P. The legal determination as an element of the principle of the rule of law and its role in the protection of violated civil rights. – Article.

The article highlights the concept of legal certainty as an integral part of the principle of the rule of law and its importance in the protection of civil rights. Legal certainty is one of the most important and ancient legal values, which serves as the basis of any legal system and ensures the stability and effective functioning of the state. Historically, the struggle for law, even in its narrow sense, has always been aimed at achieving and maintaining legal certainty, which remains relevant in modern conditions, in particular in the field of civil relations. Thanks to legal certainty, the norms of civil law become predictable, and court decisions on the protection of violated rights become high-quality and well-founded. This principle ensures legal stability, laying the foundation not only for regulating relations between citizens, but also for the interaction of citizens with state bodies. Laws must be clear and understandable, avoid ambiguities and

contradictions, ensuring accessibility for both ordinary citizens and legal specialists. The consistency of legal norms among themselves and their consistent application by courts serve as a guarantee of avoiding contradictory decisions. Legal certainty is the core of law, which requires the creation of clear, predictable and internally consistent laws. At the same time, courts must interpret and apply these norms consistently, which should guarantee fairness in legal proceedings. Judicial practice plays a key role in shaping society's perception of how the law actually works, becoming a marker for assessing the likely consequences of certain actions in similar circumstances. In Ukraine and at the international level, legal certainty is often reduced to the practice of courts, which forms the standards of application of law. In procedural doctrine, the principle of legal certainty is considered mainly from a procedural point of view, which in a certain way limits its scope of application. However, it is in civil proceedings that this principle is of greatest importance, since the predictability and stability of judicial decisions are an important element of protecting violated rights.

Key words: principle of rule of law, legal certainty, legal certainty, protection of civil rights, civil process.

УДК 342

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v106.2025.5>*З. А. Іванцова*

ЗАХИСТ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ВЛАСНОСТІ ЄСПЛ: АНАЛІЗ ПРАКТИКИ ТА УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

Постановка проблеми. Захист права власності в Україні залишається актуальним через системні недоліки у правозастосуванні, зокрема, тривале невиконання судових рішень, недостатню ефективність механізмів компенсації шкоди та відсутність чіткого законодавчого регулювання відповідальності держави за шкоду, завдану її органами. Зазначене призводить до порушення права власності, гарантованого Конституцією України та міжнародними стандартами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зважаючи на практичну спрямованість даного дослідження, автором було проаналізовано судову практику та нормативні документи. Тим не менш зазначене питання перебуває в колі наукових пошуків багатьох науковців, зокрема: Погребняка С. П., Шевчука С. В., Ціппеліуса Р., Дегенгарта Х. та ін.

Метою наукової публікації є аналіз практики ЄСПЛ у справах, пов'язаних із захистом права власності в Україні, виявлення основних проблем правозастосування та формування рекомендацій для вдосконалення національного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Гарантії права власності часто потребують уточнення у контексті змістовного наповнення понятійного апарату адже єдиного підходу до розуміння окремих категорій немає. У зв'язку з чим в науці конституційного права особливе значення має тлумачення поняття «майно» практикою ЄСПЛ, яке виходить за межі традиційних уявлень і включає широкий спектр економічних інтересів включаючи не лише фізичні товари, а й інтелектуальні права, активи, ліцензії, законні очікування тощо.

Наприклад, розробники Онлайн-курсу Ради Європи HELP з Права власності та ЄСПЛ систематизувавши рішення ЄСПЛ виокремили такий «перелік активів, які були визнані майном, навіть якщо це може бути неочевидним на перший погляд: ділові та професійні інтереси; кредити і вимоги; акції та частки акціонерів; дозволи на продаж алкоголю; забезпечувальні права за договором; очікування реєстрації товарного знаку; клієнтська база; законні очікування; судові рішення, яке набрало законної сили» [1].

Відносно України ЄСПЛ виносилися рішення за якими під майном розумілися: заборгованість за рішенням суду у тому числі через тривале невиконання рішення суду (переважна кількість справ за ст. 1 Протоколу № 1 якраз стосується саме цього виду майна); законні сподівання щодо прибутку (у справі Федоренко проти України Заява № 25921/02); відшкодування ПДВ й компенсація за затримку такого відшкодування (у справі Інтерсплав проти України Заява № 803/02) та ін.

Таке тлумачення права власності з боку ЄСПЛ розширює межі захисту права власності, адже тлумачиться ширше за традиційні уявлення і розуміння

в національній правозастосовній практиці та в науці вітчизняного конституційного права.

Як відмічалось раніше, «основними нормативними документами Ради Європи, що регулюють право власності виступають Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція), а також Протокол № 1 до Конвенції, який безпосередньо гарантує захист права на власність» [2].

З приводу захисту права власності українців, за наявними рішеннями у базі даних «HUDOC» [3] станом на 06 січня 2025 року міститься 318 справ резолютивна частина рішень по яким містить посилання на ст. 1 Протоколу № 1.

Судячи із вищевказаних рішень ЄСПЛ у більшій їх частині визнається порушення ст. 1 Протоколу № 1, а також позитивно вирішується питання відшкодування.

Із 318 справ, що підлягали вивченню у 309 справах визнано порушення державою Україна ст. 1 Протоколу № 1 (як вказано вище більшість порушень стосувалися тривалого невиконання судових рішень). Зазначене свідчить про системний характер проблем правозастосування та необхідність реформування правової системи України в цій частині.

Відносно інших 9 ситуація виглядає наступним чином.

У рішенні по справі Агрокомплекс проти України (заява № 23465/03) порушення державою Україна статті 1 Протоколу № 1 не вирішувалося, адже воно вже було встановлено в основному рішенні («Рішенням від 6 жовтня 2011 року (далі – основне рішення) Суд встановив кілька порушень статті 6 Конвенції та статті 1 Першого протоколу») [4].

У рішенні по справі Смірнова проти України (заява № 36655/02) порушення державою Україна ст. 1 Протоколу № 1 не вирішувалося, з огляду на те, що хоча заявниця і стверджувала про її порушення, однак нею не було «піднято жодних питань за цим положенням, які потребують судового визначення» [5].

У трьох справах (заяви №№ 10437/02, 55870/00, 22750/02) суд вирішив недоцільним розглядати порушення ст. 1 Протоколу № 1. Зокрема у справах за заявами №10437/02 та №55870/00 така недоцільність обумовлена вже сформованою практикою ЄСПЛ у справі Зангі проти Італії (заява № 11491/85).

Так, у вищевказаній справі відмічено, що «Згідно зі статтею 6 абз. 1 (ст. 6-1) Конвенції кожен має право на остаточне вирішення протягом розумного строку ... З огляду на обставини справи та висновок, зроблений у пункті 21 вище, Суд вважає непотрібним розглядати також скаргу на підставі статті 1 Протоколу № 1 (P1-1)» [6].

Тобто враховуючи, що ч. 1 ст. 6 Конвенції стосується розумних строків розгляду справи і саме відносно вказаної статті ЄСПЛ вирішує, що було її порушення, то подальше посилання заявників на незабезпечення захисту майнових справ через тривалий строк і відповідний захист власності за ст. 1 Протоколу № 1 є непотрібним і не правильним, адже фактично дублюватиме положення Конвенції, яка напряду закріплює право розумного строку у розгляді справи.

Зокрема у справі «Сфименко проти України» (заява № 55870/00) в контексті порушення статті 1 Протоколу 1 суд констатував: «Заявниця скаржилася на те, що національні суди, розглядаючи її справу у нерозумно тривалий строк,

не забезпечили захист її майнових прав» [7]. В резолютивній же частині рішення ЄСПЛ вказавши, що «немає потреби окремо розглядати скаргу за статтею 1 Першого протоколу до Конвенції» [7] відмітив про порушення ч. 1 ст. 6 Конвенції.

Отже практика ЄСПЛ фокусується на тому, щоб уникати дублювання розгляду скарги за загальними статтями Конвенції (її протоколів), якщо одна з них уже чітко вирішує основне питання. Такий підхід базується на прагненні уникнути ще й дублювання юридичних оцінок, а також забезпечити ефективність розгляду скарг відповідно зосередивши свої зусилля на найбільш суттєвих аспектах справи.

Третя справа «Бендерський проти України» (заява № 22750/02) у якій суд вирішив недоцільним розглядати порушення статті 1 Протоколу № 1 має змістовно іншу основу для формування такої позиції суду, однак за логікою підходу є ідентичною до вищевказаних двох. Підставою недоцільності розгляду порушення ст. 1 Протоколу № 1 у третій справі ЄСПЛ визначив факт того, що «скарга базується на тих самих фактах, які розглядалися з точки зору пункту 1 статті 6 та статті 8 Конвенції» [8]. В резолютивній же частині рішення суду було встановлено порушення п. 1 ст. 6 Конвенції та відсутність порушення ст. 8 Конвенції. Тобто не розглядаючи порушення ст. 1 Протоколу № 1 ЄСПЛ все ж було надано правову оцінку твердженням заявника в контексті більш релевантних положень Конвенції.

З аналізованих 318 справ відсутність порушення ст. 1 Протоколу № 1 містять 3 (заяви №№ 41028/20, 10640/05, 2412/19).

Наприклад, у справі Альперін проти України (Заява № 41028/20) заявник стверджував про порушення ст. 1 Протоколу № 1 через конфіскацію частини застави за рішенням національного суду, однак ЄСПЛ відмічаючи, що «рішення про позбавлення заявника частини застави досягло «справедливого балансу» між вимогами загальних інтересів громади та вимогами прав заявника в обставинах справа» [9] постановив, що порушення ст. 1 Протоколу № 1 не було.

Відповідно за встановлення судом відсутності порушення ст. 1 Протоколу № 1 не розглядалося і питання відшкодування збитків у цих трьох справах.

Однак загалом в частині відшкодування збитків за вищевказаною практикою ЄСПЛ варто відмітити, що у переважній кількості судом все ж вирішувалося питання на користь заявників.

Щонайменше у 12-ти випадках заявники не надали вимоги щодо такого відшкодування (заяви №№ 16985/03, 35741/04, 25989/03, 21231/05, 28070/04, 34103/05, 7060/04, 34692/07, 40765/05, 29860/05, 34119/07, 22603/02) або ж не надали їх вчасно (як от у справі за заявою № 6128/04), що може свідчити про низьку правову обізнаність заявників, обмеженість у доступі до кваліфікованої правової допомоги, або ж про складність процедурних вимог до таких звернень.

У справах в яких вказано на недоцільність розглядати порушення ст. 1 Протоколу № 1 (наприклад заяви №№ 10437/02, 22750/02) суд вирішив питання відшкодування через порушення інших статей Конвенції.

Одним із останніх рішень ЄСПЛ є рішення у справі Дроздик та Мікула проти України яке повинно позитивно вплинути на системну проблему низки справ щодо принципу належного врядування та пропорційності втручання у право власності.

Визнавши порушення ст. 1 Протоколу № 1 ЄСПЛ постановив, що «державо-відповідач повинна забезпечити, відповідними засобами та в розумний строк, повне повернення заявникам їхніх прав на витребувану землю, або надати грошову компенсацію чи інше рівноцінне майно заявникам» [10].

Цікави аспектом даної справи є посилання ЄСПЛ на наступне: «суд раніше встановив у низці українських справ, що стаття 1173 Цивільного кодексу щодо компенсації осіб, постраждалих від незаконних рішень органів державної влади, сформульована в дуже загальних термінах, що робить її застосування залежним від подальшого уточнення умов, яких необхідно дотримуватися, та процедури, яку слід виконати для визначення та отримання такої компенсації (див. справу Fortetsya, МРР проти України [Комітет], № 68946/10, § 30, 11 червня 2020 року, з подальшими посиланнями)» [10].

Стаття 1173 ЦК України визначає питання відшкодування шкоди, завданої органом державної влади, органом влади Автономної Республіки Крим або органом місцевого самоврядування.

Про необхідність розроблення процедури і умов отримання компенсації (право на яке закріплено у ст. 1173 ЦК України) ЄСПЛ зазначав і в інших рішеннях вказуючи, що «статті 1173 і 1175 Цивільного кодексу ... сформульовані в дуже загальних термінах ... «умови та процедура, що регулюють державну компенсацію ... повинні бути встановлені законом» (див. справи Золотюка та Петльованого, згадані вище) ... за відсутності закону, що встановлює такі умови, право на компенсацію не може виникнути виключно з положень статей 1173 і 1175. ... Процедура надання та виплати такої компенсації, а також розрахунку її суми не була встановлена ані Цивільним кодексом, ані будь-яким іншим національним законодавством. Суд вже встановив, що за відсутності спеціального закону, що визначає подальші умови та процедуру компенсації шкоди органами державної влади, інші подібні положення Цивільного кодексу України щодо компенсації не створюють обґрунтованих очікувань для заявника в розумінні статті 1 Протоколу № 1 (див. за аналогією, справи Золотюка та Петльованого, згадані вище)» [11].

Вищевказаним ЄСПЛ вказав на значущу проблему недостатньо розвинутого механізму компенсації шкоди, завданої органом державної влади, органом влади Автономної Республіки Крим або органом місцевого самоврядування, адже ст. 1173 ЦК України сама по собі не може забезпечити ефективну компенсацію за відсутності спеціального закону, який би чітко врегулював умови та відповідну процедуру. Відтак, відсутність спеціального закону (нормативної основи) призводить до того, що право на компенсацію належним чином не реалізується на практиці та відповідно ставить під сумнів ефективність ст. 1173 ЦК України як засобу правового захисту.

В той же час існує закон України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» [12] який встановлює порядок і умови відшкодування шкоди в дещо іншій категорії справ, а саме регулює питання компенсації у кримінальних провадженнях. Зважаючи, що вказаний закон не охоплює випадки незаконних дій чи рішень органів державної

влади, органів місцевого самоврядування (які виходять за межі вищевказаного контексту), то відповідно створюється правова прогалина, яка негативно впливає на реалізацію права на відшкодування шкоди.

Можливими варіантами вирішення досліджуваної проблеми є або внесення змін до існуючого закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» або ж прийняття окремого закону.

За першим варіантом доцільним є доповнення закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» положеннями про завдання шкоди ще й органом державної влади, органом влади Автономної Республіки Крим або органом місцевого самоврядування.

Відносно другого варіанту цікавим для прикладу видається факт того, що у Королівстві Швеція досить вдало функціонує окремий «Закон про відшкодування збитків» [13], який за своїм змістом детально регулює вищевказане питання (особливо в частині відшкодування шкоди державою та органами місцевого самоврядування).

Висновки. За таких обставин, аналіз практики ЄСПЛ у рішеннях відносно України в частині захисту конституційного права власності вказує на системні проблеми, що стосуються як недосконалого законодавчого регулювання так і правозастосовної практики.

За результатами проведеного дослідження, наведено зведені відомості результатів розгляду скарг українців за ст. 1 Протоколу № 1. Водночас з метою утвердження принципу верховенства права в Україні, зменшення кількості скарг до ЄСПЛ необхідним є вдосконалення національного законодавства (зокрема в частині механізмів компенсації за шкоду, завдану органом державної влади, органом влади Автономної Республіки Крим або органом місцевого самоврядування), а також забезпечення дотримання принципу належного врядування на рівні органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Література

1. Property Rights and the ECHR. HELP online course. <http://help.elearning.ext.coe.int/course/view.php?id=812>
2. З. А. Іванцова. Роль Ради Європи в захисті конституційних прав людини в Україні: специфіка забезпечення права власності. Випуск 6, 2024. <http://jes.nuoua.od.ua/2024>
3. HUDOC – European Court of Human Rights. <https://hudoc.echr.coe.int/>
4. Справа «Агрокомплекс проти України» (Заява № 23465/03). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_973#top
5. Справа «Смірнова проти України» (Заява № 36655/02). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_440#Text
6. Case of Zanghi v. Italy. (Application № 11491/85). <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-57655%22%7D>
7. Справа «Єфіменко проти України» (Заява № 55870/00). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_168#Text

8. Справа «Бендерський проти України» (Заява № 22750/02). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_313#top
9. Case of Alperin v. Ukraine (Application № 41028/20). <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-236195>
10. Case of Drozdzyk and Mikula v. Ukraine (Applications № 27849/15 and № 33358/15). <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-237618>
11. Case of Portyanko v. Ukraine (Application № 24686/12). <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-158405>
12. Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду». <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/94-%D0%B2%D1%80#Text>
13. Skadeståndslag https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/skadestandslag-1972207_sfs-1972-207/#K3

Анотація

Іванцова З. А. Захист конституційного права власності ЄСПЛ: аналіз практики та українські реалії. – Стаття.

Захист права власності є базовою передумовою демократичної, соціальної та правової держави. Зважаючи на значну кількість рішень ЄСПЛ відносно України, що з року в рік здебільшого підтверджують порушення ст. 1 Протоколу № 1, актуальність теми є беззаперечною. Так, з 318 випадків, проаналізованих за ст. 1 Протоколу № 1, у 309 випадках підтверджено порушення з боку України, що виявило системні проблеми у правоохоронній діяльності. Критичною проблемою, яка висвітлюється в українських справах, є неналежний механізм відшкодування збитків. Хоча ст. 1173 ЦК України встановлює право на компенсацію, її загальне формулювання перешкоджає ефективній реалізації. ЄСПЛ неодноразово наголошував на необхідності чіткого та всеосяжного закону для підтримки вказаного положення.

Власність будучи одним із постулатів сучасного конституціоналізму, гарантується Конституцією України. Однак на практиці реалізація вказаного права часто стикається з проблемами національного захисту та потребує втручання міжнародних правозахисних організацій, а особливо ЄСПЛ. Саме тому дана стаття має на меті дослідити особливості практики ЄСПЛ, здійснити статистичний аналіз розгляду даної категорії справ відносно України, розглянути шляхи вдосконалення захисту права власності в Україні (у тому числі надавши пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства України).

Отже, дана стаття здебільшого присвячена аналізу правозастосовної практики ЄСПЛ щодо захисту права власності. Частково приділено увагу розумінню окремих категорій (як то поняття «майно») з боку ЄСПЛ. Визначено, що ЄСПЛ часто уникає зайвих оцінок, розглядаючи заяви за більш відповідними статтями, такими як стаття 6 (право на справедливий суд) або стаття 8 (право на повагу до приватного і сімейного життя).

Стаття висвітлює проблеми тривалого невиконання судових рішень, відсутності ефективного механізму компенсації, а також інших недоліків українського законодавства, які потребують комплексного аналізу та вдосконалення.

Ключові слова: права людини, конституційні права, право власності, захист права власності, принцип належного врядування, Європейський суд з прав людини.

Summary

Ivantsova Z. A. Protection of the constitutional right to property by the ECtHR: analysis of practice and Ukrainian realities. – Article.

Protection of property rights is a fundamental prerequisite for a democratic, social, and rule-of-law state. Considering the significant number of ECtHR decisions regarding Ukraine, which year after year confirm violations of Article 1 of Protocol No. 1, the relevance of this topic is indisputable. Of the 318 cases analyzed under Article 1 of Protocol No. 1, violations by Ukraine were confirmed in 309 cases, highlighting systemic issues in law enforcement activities. A critical problem reflected in Ukrainian cases is the inadequate mechanism for compensation for damages. Although Article 1173 of the Civil Code of Ukraine establishes the right to compensation, its general wording hinders effective implementation. The ECtHR has repeatedly emphasized the need for clear and comprehensive legislation to support this provision.

Property, as one of the pillars of modern constitutionalism, is guaranteed by the Constitution of Ukraine. However, in practice, the realization of this right often faces challenges in national protection and requires the intervention of international human rights organizations, particularly the ECtHR. Therefore,

this article aims to study the specifics of ECtHR practice, conduct a statistical analysis of this category of cases concerning Ukraine, and examine ways to improve property rights protection in Ukraine (including providing proposals for improving Ukraine's current legislation).

Thus, this article is primarily dedicated to analyzing the ECtHR's law enforcement practice regarding property rights protection. Some attention is also given to the understanding of certain categories (such as the concept of «property») from the ECtHR's perspective. It has been identified that the ECtHR often avoids excessive evaluations, considering applications under more relevant articles, such as Article 6 (right to a fair trial) or Article 8 (right to respect for private and family life).

The article highlights issues such as the prolonged non-enforcement of court decisions, the absence of an effective compensation mechanism, and other shortcomings in Ukrainian legislation that require comprehensive analysis and improvement.

Key words: human rights, constitutional rights, property rights, protection of property rights, principle of good governance, European Court of Human Rights.

УДК 356.2:346.7

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v106.2025.6>

Е. П. Іванченко

ПРИНЦИП НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ЙОГО ДОТРИМАННЯ В КОНТЕКСТІ АДАПТАЦІЇ МИТНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ДО ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Процес євроінтеграції України передбачає приведення національного законодавства у відповідність до норм та стандартів Європейського Союзу (ЄС).

Однак, поряд із прагненням до уніфікації законодавства, важливим залишається збереження принципу *національної правової ідентичності* – як основи правової самобутності, історичного досвіду, ментальності і соціокультурних особливостей національної правової системи та правової ідентифікації або ж правової ідентичності.

Правова ідентифікація – це глибоке усвідомлення національного правового простору, що включає знання, відчуття та дотримання національної правової традиції, специфіки правової системи та її динаміки в історичному контексті. Вона передбачає розуміння національного сприйняття права та механізмів формування й реалізації правових норм, які зрештою відтворюються у повсякденних моделях правової поведінки. Цей багатогранний процес об'єднує інтелектуальне розуміння, історичну правову пам'ять та практичне застосування права, формуючи унікальну правову самобутність нації [1, с. 10].

Національна правова ідентичність, в свою чергу, це стан самовизначення нації як повноцінного суб'єкта права, який базується на правовій традиції, державотворчій дійсності та цивілізаційній перспективі [2, с. 159].

Євроінтеграція, як пріоритетний напрям розвитку внутрішньої і зовнішньої політики України, не тільки визначила спектр можливостей щодо вдосконалення національного законодавства, але і стала справжнім випробуванням у питаннях якості впровадження інституційно-правових реформ.

Цей процес, що передбачає гармонізацію національної правової системи з європейськими стандартами, ставить перед Україною низку складних завдань, серед яких особливе місце посідає забезпечення принципу національної правової ідентичності, дотримання якого, в контексті євроінтеграційних реформ, є критично важливим для збереження національного економічного суверенітету, забезпечення стабільності правової системи та ефективного функціонування економіки [3, с. 20, 25, 28].

Необхідність інтеграційних процесів не заперечується, проте ці процеси повинні відбуватися з урахуванням та на підставі в першу чергу національних інтересів та правової, економічної, соціальної, екологічної ситуації в країні. В протилежному випадку, будь-які зусилля на шляху до забезпечення сталого розвитку України можуть виявитися нікчемними [4, с. 16, 31].

При «тотальній» адаптації законодавства України до *acquis communautaire*, що наразі спостерігається в окремих сферах економіки, існує ризик втрати національної правової самобутності, основними викликами серед яких є:

- заміщення усталених інститутів правовими конструкціями, непритаманними національній системі;
- надмірне запозичення норм без врахування національного правового контексту;
- ослаблення ролі національної господарсько-правової доктрини тощо [5, с. 38].

У контексті адаптації митного законодавства України до *acquis communautaire*, принцип національної правової ідентичності має виступати як обмежувальний фактор і, водночас, як фундамент для євроінтеграції.

З одного боку, він застерігає від бездумного копіювання норм, що може призвести до дестабілізації правової системи та економіки в цілому. З іншого, розуміння власної правової ідентичності дозволяє визначити ті сфери економіки, де національні традиції, звичаї ділового обороту та цінності можуть бути збережені або інтегровані в адаптовані норми, збагачуючи загальний глобалізований правовий простір.

На сьогодні, зобов'язання України по імплементації положень *acquis communautaire* охоплює комплекс норм, які забезпечують функціонування окремих сфер та галузей економіки, зокрема, митної сфери (передусім, в частині митної брокерської діяльності), на окремих аспектах якої, в частині досліджуваної проблематики, ми зосередимо свою увагу.

Відповідно до Звіту Європейської Комісії «Україна 2024» від 30 жовтня 2024 року щодо політики розширення ЄС [6], у 2025 році *першочерговим* завданням України є доопрацювання та ухвалення нового Митного кодексу України (МК України) [7], узгодженого з Митним кодексом ЄС (МК ЄС).

У широкому контексті євроінтеграційних прагнень України, розробка та подальше прийняття нового МК України, *повністю* заснованого на принципах МК ЄС, набуває стратегічного значення. Поточні зміни розглядаються саме як важливий перехідний етап на цьому шляху. Вони закладають основу та апробують механізми повної гармонізації національного митного законодавства з європейським *acquis* [8, с. 127–128].

Кінцевим результатом цієї масштабної реформи має стати ухвалення абсолютно оновленого МК України. Такий Кодекс буде *повністю* відповідати всім вимогам ЄС, що забезпечить безперебійну інтеграцію України в єдиний митний європейський простір, створивши більш сприятливі та передбачувані умови як для бізнесу, так і для діяльності митних брокерів.

Для повної імплементації положень *acquis* ЄС в рамках виконання зобов'язань за Угодою про асоціацію, підтвердження виконання Україною критеріїв для країни кандидата на вступ до ЄС у митній сфері, уніфікації проходження митних процедур з ЄС є необхідним виконання наступних заходів:

- 1) протягом 2024–2026 років розробити новий МК України;
- 2) протягом 2024–2026 років законодавчо врегулювати питання, що не охоплені МК ЄС;
- 3) протягом 2026 року здійснити оцінку відповідності митного законодавства України законодавству ЄС [9; 10, с. 203].

Однією з ключових новацій, імплементованих до МК України, стало концептуальне запозичення з правової системи ЄС інституту *митного представництва* у двох його формах: *прямого та непрямого* [11, с. 39].

Ця рецепція була реалізована шляхом прийняття Закону України «Про внесення змін до Митного кодексу України щодо імплементации деяких положень Митного кодексу Європейського Союзу» від 22 серпня 2024 року № 3926-IX (Закон) [12].

Метою такого законодавчого кроку проголошено інтеграцію європейських стандартів та практик у вітчизняну митну справу, що є необхідним для наближення національного правового поля до *acquis communautaire* ЄС у сфері митного регулювання на виконання Глави 5 Розділу IV Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (Угода) [13].

Законом оновленні та доповненні положення МК України 2012 року з урахуванням найкращих європейських практик, зокрема: Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 952/2013 від 9 жовтня 2013 року про встановлення Митного кодексу Союзу (Регламент № 952/2013) [14], впровадження положень якого до українського законодавства передбачено Додатком XV до Угоди, а також Делегованого регламенту Комісії (ЄС) № 2015/2446 від 28 липня 2015 року на доповнення Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 952/2013 стосовно детальних правил щодо певних положень Митного кодексу Союзу [15], Імплементативного регламенту Комісії (ЄС) 2015/2447 від 24 листопада 2015 року щодо детальних правил імплементування певних положень Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 952/2013 про встановлення Митного кодексу Союзу [16].

Відповідно до оновлених норм (п. 24-¹ ст. 4 МК України) митний представник – особа, яка уповноважена іншою особою на виконання необхідних дій і митних формальностей, визначених законодавством України з питань митної справи, у рамках взаємовідносин такої іншої особи з митними органами.

В свою чергу, ст. 11-¹ МК України, яка визначає правове становище митного представника у митному просторі України, закріплює, що будь-яка особа може призначити митного представника.

Так, представництво може бути прямим або непрямым. У разі прямого представництва митний представник діє в інтересах і від імені особи, яку він представляє (прямий митний представник). У разі непрямого представництва митний представник діє в інтересах особи, яку він представляє, але від власного імені (непрямий митний представник).

Непрямому митному представнику заборонено:

- 1) мати інших митних представників;
- 2) здійснювати декларування у митні режими: імпорту товарів, на які у випадках, встановлених цим Кодексом та іншими законами з питань оподаткування, надаються звільнення від оподаткування митними платежами (податкові пільги) під час їх випуску для вільного обігу; імпорту (у частині процедури кінцевого використання); тимчасового ввезення; безмитної торгівлі; переробки на митній території; переробки за межами митної території; знищення або руйнування; відмови на користь держави.

Митний представник має право здійснювати декларування товарів в інтересах іншої особи, за умови наявності авторизації на провадження митної брокерської діяльності.

Отже, наведені положення суперечать національній правовій доктрині, згідно якої під представництвом розуміє діяльність однієї особи (представника) *від імені та в інтересах іншої особи* (особи, яку представляють), що відбувається в рамках визначених правовідносин між представником і особою, яку представляють, у силу яких юридичні права та обов'язки виникають безпосередньо в особи, яку представляють [17, с. 39–40].

Варто доєднатися до позиції науковців, які обґрунтовують, що кожна країна, в процесі адаптації національного законодавства, може визначати правовий статус митного представника (посередника), зважаючи на реалії, в яких вони здійснюють таку діяльність [18, с. 232].

Науковці визначають, що представництво: не залежить від наявності у особи статусу суб'єкта підприємництва і виявляється не через його діяльність, а через правовідношення, в межах якого правомірні юридичні дії безпосередньо впливають на права та обов'язки принципала; може здійснюватися на безвідплатній основі (оплатність законодавством не виключається); здійснюється від імені, за рахунок, в інтересах (іноді під контролем) особи, яку представляють; підставою виникнення правовідносин представництва, крім договору (або іншого правочину – наприклад, довіреності), можуть бути норми закону, адміністративні акти, рішення органів управління юридичної особи; зміст повноважень представника може передбачати лише вчинення дій, які впливають на права та обов'язки принципала, тобто дій, що породжують юридичні наслідки [19, с. 85].

Наведені ознаки повністю суперечать правовій природі митної брокерської діяльності, правовому статусу митного брокера у митних правовідносинах та сутності договірної зв'язку, який виникає між останнім і суб'єктами ЗЕД.

Визначення митного брокера виключно як посередника-представника під час декларування товарів та здійснення інших митних формальностей значно звужує розуміння значення митного брокера [17, с. 39–40].

Заслуговує на увагу і підхід О. Макогон, за яким приведення законодавства України у відповідність до законодавства ЄС відбувається під впливом факторів, пов'язаних з виконанням вимог до нормативного забезпечення набуття членства України в ЄС. Процес зближення права ЄС та національної правової системи України є постійним, навіть досягнення результату – набуття членства в ЄС не припинить його. Такий процес потребує врахування певних закономірностей, системності, цілеспрямованості, узгодженості у підходах до наближення законодавства та глибокого опрацювання нової правової реальності, що *не передбачає одностайної відмови* від результатів розвитку правової системи України сьогодення та близького минулого [20, с. 5].

Згідно положень сучасної юридичної науки та чинного законодавства при посередництві вчиняється широке коло фактичних та юридичних дій щодо сприяння клієнтам у сфері господарювання (пошук контрагентів, вибір товарів, засобів доставки, у тому числі укладення угод тощо). Посередництво здійснюється

підприємцями, які провадять професійну діяльність: самостійно, ініціативно, систематично, на власний ризик, з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку.

Вважаємо, що ознака самостійності здійснення посередницької діяльності є визначальною, адже вказує на можливість особи у зобов'язальному правовідношенні діяти *від свого імені*, проте, в інтересах та за рахунок іншої особи, на відміну від правовідносин представництва.

В контексті досліджуваного питання, щодо визначення правового становища митних брокерів, необхідно з'ясувати співвідношення таких категорій як «митний представник» (згідно ст. ст. 5, 18, 19 МК ЄС), «митний брокер» та «агент з митного оформлення» (згідно ст. ст. 416, 418 МК України) і запропонувати, на підставі аналізу, авторське бачення перспектив нормативного закріплення вказаних положень в законодавстві України, з врахуванням досвіду ЄС.

Так, згідно ст. 5 МК ЄС, для цілей Кодексу застосовуються такі терміни та означення: «митний представник» – це будь-яка особа, яку призначила інша особа для виконання дій і формальностей, необхідних згідно з митним законодавством у її відносинах з митними органами. При цьому, митне представництво поділяється на два види: пряме, коли митний представник діє від імені та в інтересах іншої особи і непряме, коли митний представник діє від свого імені, але в інтересах іншої особи.

Зауважимо, що митних брокерів та агентів з митного оформлення МК ЄС, на відміну від МК України не згадує. В розумінні МК ЄС будь-яка особа, яку інша особа (що має нагальну потребу у виконанні певних митних дій і забезпеченні митних формальностей) призначила для представлення власних митних інтересів – є митним представником, що вбачається цілком логічним. Проте, наведене формулювання ст. 5 МК ЄС дає підстави стверджувати, що правова природа митного представника(-ів), їх можливий поділ на види, диференціація функцій, що на них покладаються практикою здійснення посередницької і представницької діяльності, МК ЄС спеціально не визначена [21, с. 10].

Так, згідно чинного законодавства України, спираючись на окремі норми МК України, Цивільного кодексу України (ЦК України) та низки інших законодавчих і підзаконних нормативно-правових актів, митними представниками (в контексті положень МК ЄС) можуть виступати митні брокери та агенти з митного оформлення, як основні учасники вказаних особливих правовідносин.

За усталеним національним підходом, посередник бере участь у господарському або цивільному обороті від свого *власного імені*, а тому його діяльність не призведе до такого специфічного правового ефекту, як у представництві, де дії однієї особи безпосередньо зумовлюють виникнення прав і обов'язків в іншій. Представник *діє від імені, за рахунок і в інтересах особи*, яка представляється.

Відмінність, на наше переконання, полягає у специфіці правового статусу посередника і представника, нормативному врегулювання їх діяльності, функцій і місці таких осіб у митному просторі України, які не є тотожними. За законодавством України такими особами є: митні брокери (митні посередники) і агенти з митного оформлення (митні представники) [21, с. 11].

Отже, представництво інтересів суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності (ЗЕД) в митному просторі України від власного імені здійснюють митні брокери. В свою чергу, агент з митного оформлення – це фізична особа-резидент, що перебуває в трудових відносинах з митним брокером і безпосередньо виконує в інтересах особи, яку представляє митний брокер, дії, пов'язані з пред'явленням митному органу товарів, транспортних засобів комерційного призначення, а також документів, потрібних для здійснення їх митного контролю та митного оформлення (ч. 1 ст. 418 МК України), що концептуально не суперечить положенням МК ЄС. Вказані особи є митними представниками: митний брокер – суб'єкта ЗЕД, агент з митного оформлення – митного брокера [21, с. 11].

При цьому, основна мета діяльності митного брокера – бути ефективним посередником між суб'єктом ЗЕД та митницею в процесі митного оформлення та виконання митних формальностей.

Саме тому митний брокер повинен володіти знаннями митного законодавства, вміти віднаходити баланс між захистом інтересів своїх клієнтів та ефективною взаємодією з представниками митниці. Діяльність брокера полягає в зборі, аналізі, систематизації даних для забезпечення ефективного переміщення товарів через кордон [22].

Аналізуючи особливості імплементації положень директив та регламентів ЄС до законодавства України Дослідницька служба Верховної Ради України у науковій роботі «Путівник з адаптації законодавства України до права ЄС: теоретичні та практичні аспекти» зазначає, що впровадження норм директиви не передбачає їхнього *буквального перенесення* до національного законодавства. Такий підхід є хибним, адже директива не є вичерпним нормативним актом. Вона лише окреслює загальні цілі та завдання, яких має досягти держава. Механізми ж реалізації цих цілей визначаються державою самостійно під час імплементації директиви у власне законодавче поле. Тому простого копіювання норм директиви в національне законодавство не можна вважати належним методом імплементації [23, с. 57–59].

Підтримуючи наукову позицію Ю. Є. Кованого слід відзначити, що принцип національної правової ідентичності виступає важливою складовою правової стабільності та суверенітету держави. У процесі адаптації національного законодавства України до *acquis communautaire* необхідно зберігати баланс між вимогами ЄС та національними правовими традиціями. Гармонізація, що враховує особливості української правової системи, є ключем до успішної інтеграції без втрати правової самобутності [24, с. 44].

Дотримання аналізованого принципу не означає ізоляції або відмови від міжнародного співробітництва в сфері права, а спрямований на гармонійне поєднання національних правових особливостей із загальновизнаними міжнародними нормами. Абсолютне, повне, навіть часто «сліпе» запозичення іноземного правового досвіду державотворення та реформування правової системи призводить до нівелювання основ національної ідентичності та загалом може бути навіть загрозою державності [24, с. 42].

Як зазначає О. Проць, глобалізаційні процеси у правовій сфері, поряд із євроінтеграційним курсом України, чинять значний і багатогранний вплив

на національну правову систему та, зокрема, на її правову культуру. Цей вплив проявляється передусім у посиленні взаємодії української правової культури з правовими культурами інших держав, особливо європейських, що є логічним наслідком обраного Україною зовнішньополітичного вектору. Ключовим аспектом такої взаємодії є її паритетний характер. Це означає, що співпраця має відбуватися без нав'язування чи культивування єдиних, уніфікованих правових стандартів. Натомість, необхідно зберігати та поважати наявні відмінності між різними правовими культурами. Такий діалог має на меті не лише сприяти взаєморозумінню між правовими системами та подоланню їхньої замкнутості, а й водночас запобігати їхньому повному злиттю. У контексті цих глобалізаційних трансформацій, розв'язання внутрішніх проблем, що виникають у національній правовій системі та загострюються під впливом цих процесів, можливе лише через узгодження всіх її елементів. Це узгодження має базуватися на збереженні правоментальних цінностей українського етносу. Тобто, модернізація та гармонізація не повинні призводити до втрати національної ідентичності, а навпаки – мають інтегрувати міжнародні та європейські стандарти з урахуванням унікальних історичних, культурних та правових особливостей України. Таким чином, досягається синергетичний ефект, де зовнішній вплив сприяє внутрішньому розвитку без розмивання національної основи [25, с. 232].

На нашу думку, процес адаптації митного законодавства України до положень права ЄС не має відбуватися шляхом простого включення відповідних норм європейського права до національного правового поля.

З точки зору наукової правової доктрини та аналізу системності національного законодавства, закріплення аналізованої правової конструкції (митне представництво), що була прямо запозичена з редакції МК ЄС, може потенційно призвести до низки негативних прагматичних наслідків.

Перш за все, існують обґрунтовані побоювання щодо режиму відповідальності суб'єктів правовідносин – декларанта (принципала) та митного брокера (представника) – за зобов'язаннями, що виникають в процесі митного оформлення, включаючи сплату митних платежів та дотримання встановлених вимог. Пряма імплементація без належної адаптації до особливостей вітчизняної системи господарського та цивільного законодавства може створити колізії та невизначеність у визначенні меж відповідальності сторін за договором митного представництва [11, с. 40–41].

Проблемою ж більш високого порядку, яка виникає внаслідок некритичної рецепції іноземних правових конструкцій, вбачається потенційне порушення принципу національної юридичної ідентичності. Контроль над ключовими аспектами зовнішньоекономічної діяльності та митного регулювання, включаючи механізми представництва та відповідальності, є невід'ємним елементом здатності держави самостійно визначати та реалізовувати свою економічну політику. Відповідно, зміни в цій сфері, що викликають сумніви щодо їх повної інтеграції та відповідності національним інтересам, можуть розглядатись як такі, що несуть ризики для збереження економічного суверенітету.

Література

1. Братасюк М., Паращук Л. Правова ідентичність як соціокультурний феномен та її значимість для правового розвитку. *Актуальні проблеми правознавства*. 2023. № 2. С. 6–13. URL: <https://aprp.wunu.edu.ua/index.php/aprp/article/view/1624>
2. Ковальчук В. Національно-правова ідентичність та її роль в умовах конституційної трансформації в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Юридичні науки*. 2021. Т. 8, № 4. С. 159–166. URL: <https://science.lpnu.ua/law/all-volumes-and-issues/volume-8-number-432-2021/national-legal-identity-and-its-role-conditions>
3. Козюбра М. І. Виклики, які постають перед Україною на шляху її вступу до Європейського Союзу: конституційно-правові аспекти. Політико-правові наслідки вступу України до Європейського Союзу та НАТО. Rzeszów, 2024. S. 15–38. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/67c9bcf6-7970-40e0-ba24-54f17aa3c464/content>
4. Господарське законодавство України: перспективи модернізації на засадах сталого розвитку: монографія / під заг. ред. В. А. Устименка. Київ : НАН України, Інститут економіко-правових досліджень, 2019. 320 с. URL: https://hozpravoreposit.kyiv.ua/bitstream/handle/765432198/115/Modern_hoz_mono_2019.pdf?sequence=1&isAllowed=y
5. Савчин М. В. Порівняльне конституційне право. Київ: ВАІТЕ, 2020. 462 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Savchyn_Mykhailo/Porivnialne_konstytutsiine_pravo.pdf?PHPSESSID=lusvedscrb7sa6iqur1jb7es4
6. Communication from the commission to the European Parliament, the council, the european economic and social committee and the committee of regions. Report Accompanying the document. Ukraine 2024. Brussels, 30.10.2024. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/1924a044-b30f-48a2-99c1-50edeac14da1_en?filename=Ukraine%20Report%202024.pdf&fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTAAR2qaj52p7qBNtjlHuVvZ_vDQwK40p5zIaThtV3L7yElyo9O0nJl8r3qrM_aem_vPN2V78sWGFalUAy8oPBg
7. Митний кодекс України: Закон України від 13 березня 2012 року № 4495. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text>
8. Іванченко Е. П. Історико-правовий аналіз передумов виникнення і становлення митної брокерської діяльності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2025. № 105 С. 115–130. URL: <http://apdp.in.ua/index.php/vipusk-105.html>
9. Про схвалення Національної стратегії доходів до 2030 року: Кабінет Міністрів України Розпорядження від 27 грудня 2023 року № 1218-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1218-2023-r#Text>
10. Іванченко Е. П. Теоретико-правові засади формування системи господарського законодавства України, що регулює митну брокерську діяльність. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 1. С. 199–205.
11. Іванченко Е. П. Договір про надання митних брокерських послуг: поняття, ознаки, функції. *Juris Europensis Scientia*. 2025. № 2. С. 37–47. URL: <http://jes.nuoua.od.ua/2-2025>
12. Про внесення змін до Митного кодексу України щодо імплементації деяких положень Митного кодексу Європейського Союзу: Закон України від 22 серпня 2024 року № 3926-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3926-20#Text>
13. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27 червня 2014 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text
14. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 952/2013 від 9 жовтня 2013 року про встановлення Митного кодексу Союзу. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_009-13#Text
15. Делегований регламент Комісії (ЄС) № 2015/2446 від 28 липня 2015 року на доповнення Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 952/2013 стосовно детальних правил щодо певних положень Митного кодексу Союзу. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/55-GOEEI/reglament-komisii-es-20152446.pdf>
16. Імплементаційний Регламент Комісії (ЄС) 2015/2447 від 24 листопада 2015 року щодо детальних правил імплементації певних положень Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 952/2013 про встановлення Митного кодексу Союзу. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_029-15#Text

17. Феделеш Е. М. Договір про надання митно-брокерських послуг як один із елементів договірно-го регулювання відносин за участю логістичних операторів. *Juris Europensis Scientia*. 2023. Випуск 5. URL: http://jes.nuoua.od.ua/archive/5_2023/8.pdf
18. Шутяк Д. Особливості цивільно-правового статусу митного посередника за законодавством України та ЄС. *Університетські наукові записки*. 2020. № 3–4. С. 226–233. URL: https://unz.univer.km.ua/article/view/75-76_226-233/pdf
19. Цюра В. В. Представництво, посередництво, комісія та агентування: співвідношення правових понять. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016, № 3. С. 84–88. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/523095>
20. Макогон О. Потенціал удосконалення підходів до розроблення нового та вдосконалення чинного трудового законодавства в рамках євроінтеграційного курсу України. Київ, 2023. 46 с. URL: https://rdo.in.ua/sites/default/files/document_a4.pdf
21. Іванченко Е. П. Правова природа митної брокерської діяльності: поняття, ознаки, особливості. *Приватне та публічне право*. 2023. № 4. С. 9–20. URL: <http://pp-law.in.ua/index.php/4-2023>
22. Пиндус Ю. Цінність митного представника для бізнесу. URL: <https://logistics-ukraine.com/2021/03/30/3017/>
23. Ваолевська Л. А., Мищак І. М. Путівник з адаптації законодавства України до права ЄС: теоретичні та практичні аспекти. Дослідницька служба Верховної Ради України / Ваолевська Л. А., Мищак І. М., Заярна І. С., Кондратова А. М., Лисенко М. О., Мельник Т. П. Київ, 2023. 120 с. URL: <https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/32597.pdf>
24. Ковний Ю. Є. Національна ідентичність vs правова глобалізація: правові проблеми збалансування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. С. 42–45. URL: http://lsej.org.ua/11_2022/5.pdf
25. Проць О. Збереження самобутності національної правової культури в умовах євроінтеграції та глобалізації. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 12. С. 229–233. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/12/49.pdf>

Анотація

Іванченко Е. П. Принцип національної правової ідентичності та його дотримання в контексті адаптації митного законодавства України до права Європейського Союзу. – Стаття.

У статті досліджуються особливості процесу євроінтеграції України з точки зору адаптації національного митного законодавства до стандартів ЄС, акцентується увага на необхідності збереження національної правової ідентичності як принципу, що забезпечує сталість та ефективність правової системи в умовах війни та євроінтеграційних зобов'язань.

Автор наголошує, що, попри прагнення до уніфікації, Україна повинна зберігати свою правову самобутність, що ґрунтується на історичному досвіді, ментальності та соціокультурних особливостях.

У роботі розкривається сутність категорії «національна правова ідентичність» як глибокого усвідомлення національного правового простору, що включає знання традицій, специфіки правової системи та її динаміки, а також відображення правових норм у повсякденній поведінці. Підкреслюється, що національна правова ідентичність є станом самовизначення нації як повноцінного суб'єкта права, що базується на правовій традиції, державотворчій дійсності та цивілізаційній перспективі.

Євроінтеграція розглядається не лише як можливість для вдосконалення законодавства, а й як випробування якості інституційно-правових реформ. Автор стверджує, що дотримання принципу національної правової ідентичності є критично важливим для збереження економічного суверенітету та стабільності правової системи України, особливо в умовах «тотальної» адаптації митного законодавства до *acquis communautaire*, що несе ризики втрати самобутності через заміщення усталених інститутів та надмірне запозичення норм.

Особлива увага приділяється адаптації митного законодавства, зокрема інституту митного представництва. Аналізується Закон України № 3926-IX від 22 серпня 2024 року, який імплементував концепцію прямого та непрямого представництва з Митного кодексу ЄС. Автор вказує на суперечності цих положень національній правовій доктрині, яка визначає представництво як дії від імені та в інтересах іншої особи, тоді як митні брокери в Україні діють від власного імені. Зазначається, що некритична рецепція іноземних конструкцій може призвести до правових колізій щодо відповідальності та потенційно загрожувати економічному суверенітету. Наголошується на важливості збалансованого підходу до гармонізації, який враховує національні інтереси та правові реалії України.

Ключові слова: принципи права, національна правова ідентичність, митний брокер, митний посередник, митний представник, митне законодавство, правова самобутність, економічний суверенітет, євроінтеграція України, гармонізація законодавства.

Summary

Ivanchenko E. P. The principle of national legal identity and its observance in the context of adaptation of the customs legislation of Ukraine to the law of the European Union. – Article.

The article examines the peculiarities of the process of European integration of Ukraine in terms of adaptation of national customs legislation to EU standards, focusing on the need to preserve national legal identity as a principle that ensures the stability and efficiency of the legal system in times of war and European integration obligations.

The author emphasises that, despite the desire for unification, Ukraine must preserve its legal identity based on historical experience, mentality and socio-cultural characteristics.

The article reveals the essence of the category of “national legal identity” as a deep awareness of the national legal space, including knowledge of traditions, specifics of the legal system and its dynamics, as well as the reflection of legal norms in everyday behaviour. It is emphasised that national legal identity is a state of self-determination of a nation as a full-fledged subject of law based on legal tradition, state-building reality and civilisation perspective.

European integration is seen not only as an opportunity to improve legislation, but also as a test of the quality of institutional and legal reforms. The author argues that adherence to the principle of national legal identity is critical for preserving economic sovereignty and stability of the legal system of Ukraine, especially in the context of “total” adaptation of customs legislation to the *acquis communautaire*, which carries the risk of losing identity through the replacement of established institutions and excessive borrowing of norms.

Particular attention is paid to the adaptation of customs legislation, in particular, the customs representative office. The author analyses Law of Ukraine No. 3926-IX of 22 August 2024, which implemented the concept of direct and indirect representation from the EU Customs Code. The author points out the contradictions of these provisions with the national legal doctrine, which defines representation as acting on behalf of and in the interests of another person, while customs brokers in Ukraine act on their own behalf. It is noted that uncritical acceptance of foreign constructs may lead to legal conflicts regarding liability and potentially threaten economic sovereignty. The author emphasises the importance of a balanced approach to harmonisation which takes into account national interests and legal realities of Ukraine.

Key words: principles of law, national legal identity, customs broker, customs intermediary, customs representative, customs legislation, legal identity, economic sovereignty, European integration of Ukraine, harmonisation of legislation principles of law, national legal identity, customs broker, customs intermediary, customs representative, customs legislation, legal identity, economic sovereignty, European integration of Ukraine, harmonisation of legislation.

УДК 342:78

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v106.2025.7>*Р. Р. Калин*

СУБ'ЄКТИ ПРАВА У СФЕРІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ ПРАВ ВИКОНАВЦІВ НА РЕЗУЛЬТАТ ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Вступ. У сучасних умовах утвердження цифрового суспільства та зростання ролі креативних індустрій в економіці питання охорони прав виконавців на результат творчої діяльності набуває особливої актуальності. Виконавці (музиканти, актори, співаки, танцівники) є не лише носіями інтелектуального потенціалу нації, а й учасниками правовідносин, які потребують належного правового врегулювання та ефективних механізмів захисту своїх прав. Актуальність проблематики зумовлена зростанням кількості порушень суміжних прав у цифровому середовищі, зокрема у сфері публічного доведення до відома (making available) виконань без згоди виконавців.

Особливої ваги набуває ця тема в контексті курсу України на європейську інтеграцію та імплементацію положень Європейського Союзу (ЄС), у яких закладено зобов'язання України забезпечити належний рівень охорони прав інтелектуальної власності. Відповідно до вимог нормативно-правових актів ЄС країни-члени та держави-кандидати мають встановити дієві механізми захисту авторських і суміжних прав, що передбачає як вдосконалення законодавства, так і створення інституційної інфраструктури. У цьому контексті важливим кроком є запуск діяльності спеціалізованого суду з питань інтелектуальної власності в Україні, покликаного забезпечити оперативне, фахове й неупереджене вирішення спорів у сфері авторського та суміжного права. Паралельно із законодавчими трансформаціями відбувається поступова інституціалізація органів, відповідальних за реалізацію політики у сфері інтелектуальної власності: Міністерства економіки України, Національного органу інтелектуальної власності (НОІВ), Міністерства культури та інформаційної політики. Їхнє функціонування має бути спрямоване на утвердження стандартів прозорості, недискримінаційності, доступності правової охорони та дотримання прав людини у сфері інтелектуальної власності.

У цьому контексті наукове осмислення правового статусу основних суб'єктів у сфері охорони прав виконавців – виконавця, продюсера фонограми, організацій колективного управління, державних органів і судових інституцій – є не лише необхідним, але й своєчасним. Аналіз чинного законодавства України, міжнародно-правових актів (Римської конвенції, Договору ВОІВ про виконання і фонограми, директив ЄС), а також доктринальних позицій дозволяє виявити прогалини в системі правової охорони, запропонувати дієві механізми гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами та окреслити перспективи розвитку галузі в умовах цифрової трансформації.

До певних аспектів правового регулювання охорони прав виконавців на результат творчої діяльності в Україні звертали свою увагу такі вчені, як А. Аксютіна,

С. Бондаренко, А. Буравська, Р. Еннан, І. Верес, Дж. Гінзбург, Дж. Іззо, М. Кельман, Р. Кельман, Т. Макаришева, Л. Майданик, Н.М. Мироненко, О. Нестерцова-Собакар, Д. Приора, В. Тропін, Л. Хелфер, О. Шишка, Р. Шишка, Л. Щерба та ін. Проте вони не зосереджували свої наукові зусилля безпосередньо на предметі власного ґрунтовного аналізу правового статусу суб'єктів у зазначеній сфері.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі теорії права, доктринальних поглядів вчених, а також чинного міжнародного, європейського та національного законодавства розкрити правовий статус суб'єктів права у сфері правового регулювання охорони прав виконавців на результат творчої діяльності.

Виклад основних положень. Професор Р. Шишка розкриває, що проблематика охорони прав виконавців набула актуальності ще в середині ХХ століття, коли стало очевидно, що лише авторське право не захищає належним чином творчі результати виконавської діяльності. Поштовхом до створення міжнародних стандартів стали виклики, пов'язані з розвитком звукозапису, мовлення та кінематографії. З 1961 року, коли була укладена Римська конвенція про охорону прав виконавців, виробників фонограм та організацій мовлення, було закладено основу для міжнародного співробітництва в цій сфері. У подальшому приймалися Женевська конвенція (1971), Брюссельська конвенція (1974) та новітні договори ВОІВ (1996, 2012), які врахували трансформації, пов'язані з появою цифрових технологій та Інтернету [1].

Головним суб'єктом правовідносин у сфері охорони творчих прав є виконавець (співак, музикант, актор, танцівник тощо). Саме виконавець наділений виключними правами на дозвіл або заборону запису, відтворення, трансляції свого виконання, правом на винагороду за використання виконання, захист від спотворення твору, а також правом на визнання свого авторства. Окрім прав, виконавець несе й певні обов'язки: дотримуватись умов укладених договорів, поважати права інших осіб (авторів творів, композиторів) та у разі участі в системі колективного управління передавати відповідні права організації [2].

Правовий статус виконавця та інших учасників захисту творчих прав у статті Д. Гінзбург "The (New?) Right of Making Available to the Public" аналізується через призму міжнародних нормативних актів: Бернської конвенції про охорону літературних і художніх творів (Паризький акт, 1971), Договору ВОІВ про авторське право (WCT, 1996) та Договору ВОІВ про виконання і фонограми (WPPT, 1996). Центральне місце займає поняття "making available" («доведення до загального відома»), яке включає передачу творів, виконань або фонограм у цифрових мережах таким чином, що публіка може отримати до них доступ у зручний для себе час та у вибраному місці. Саме ця категорія розширила сферу захисту авторських та суміжних прав на цифрове середовище, усунувши прогалини й неточності, притаманні Бернській конвенції. Виконавці, відповідно до положень WPPT, мають виключне право дозволяти або забороняти доступ до своїх записаних виконань у цифрових мережах через механізм "making available". Таким чином, виконавець уповноважений вирішувати питання про публічну доступність своїх записів для необмеженого кола осіб через інтернет-ресурси, вебсайти, файлообмінні мережі та сервіси. Обов'язок виконавця полягає у відповідальному здійсненні

такого права, що включає, зокрема, необхідність укладення відповідних ліцензійних угод з платформами чи іншими суб'єктами, які забезпечують доступ публіки до виконань [3].

На міжнародному та регіональному рівнях захист прав виконавців забезпечують такі суб'єкти, як Всесвітня організація інтелектуальної власності (WIPO), що адмініструє ключові міжнародні договори – Римську конвенцію, WPPT та Пекінський договір. До європейських суб'єктів належать інституції Європейського Союзу (ЄС), які через директиви (2001/29/ЄС, 2006/115/ЄС, 2011/77/EU та інші) гармонізують законодавство країн-членів, встановлюючи обов'язкові для виконання стандарти захисту суміжних прав. Основне завдання цих суб'єктів – розробка стандартів, контроль за їх дотриманням, сприяння міжнародній та регіональній співпраці у сфері охорони прав виконавців [2].

Отже, правовий статус виконавця охоплює сукупність його прав, гарантій їх реалізації та обов'язків, пов'язаних із використанням виконань. Виконавець (актор, співак, музикант, танцівник тощо) є ключовою фігурою у сфері суміжних прав, оскільки саме його творча діяльність надає твору публічного звучання, візуалізації або інтерпретації. Він має низку виключних прав: дозволяти або забороняти запис, відтворення, трансляцію та інші форми використання виконання; вимагати справедливої винагороди за експлуатацію виконання; захищати себе від спотворення змісту та форми виконання; наполягати на визнанні авторства виконання; а також здійснювати контроль над доведенням виконання до загального відома у цифровому середовищі. Реалізація вказаних прав можлива завдяки конкретним правовим механізмам, передбаченим міжнародною та регіональною правовою практикою. Виконавцю гарантується виняткове право на контроль за використанням виконання у будь-якій формі – аналоговій або цифровій. Забезпечується право на окрему винагороду за кожен вид використання, включно з повторним транслюванням, публічним виконанням чи інтернет-доступом. Захищаються як майнові, так і немайнові права, зокрема право на захист репутації виконавця, збереження цілісності виконання та його іменне позначення. Вводиться спеціальний механізм захисту цифрових прав, що забезпечує можливість блокування несанкціонованого доступу до виконань на платформах та вебресурсах.

У межах реалізації своїх прав виконавець також несе певну юридичну відповідальність. Він зобов'язаний дотримуватись умов укладених угод із замовниками, продюсерами чи іншими контрагентами, поважати авторські права на твори, які виконує, а також – у випадку членства в організації колективного управління – своєчасно передавати необхідні повноваження та звітність. Здійснюючи публічне доведення до відома, виконавець має діяти в межах ліцензійних домовленостей з платформами чи агрегаторами цифрового контенту, дотримуючись балансу між власними інтересами й правами інших суб'єктів у сфері інтелектуальної власності.

Інші приватні особи, зокрема автори творів та продюсери фонограм, також мають аналогічне виключне право дозволяти або забороняти «доведення до загального відома» своїх творів і записів у цифровому середовищі. Автори набули більш широких можливостей захисту, оскільки їхні права тепер поширюються на всі типи творів (музичні, літературні, аудіовізуальні, фотографічні тощо) незалежно

від технології передачі (дротові чи бездротові мережі). Продюсери фонограм отримали рівний правовий статус із виконавцями та авторами в частині захисту прав через механізм “making available”, що значно посилало їхню позицію в цифрових мережах та унеможливило безконтрольне розповсюдження записів [3].

На думку Н. Мироненка, у контексті суміжних прав автор є первинним суб’єктом авторського права, а виконавець – суміжного. Автор створює твір, а виконавець втілює його публічно. Відповідно до ч. 2 ст. 36 Закону України «Про авторське право і суміжні права», виконавець реалізує свої права за умови дотримання прав авторів, чії твори виконуються. Наприклад, виконавець не має права без дозволу автора змінювати твір – такі зміни будуть порушенням особистого немайнового права автора (права на недоторканність твору). Проте винятком є автор-виконавець, який одночасно є творцем і виконавцем. У такому випадку автор реалізує обидва комплекси прав (авторських і суміжних), а зміна твору у процесі виконання не є порушенням, оскільки здійснюється самою особою, яка має на це право. Продюсер вступає у відносини з автором або виконавцем переважно як вторинний суб’єкт прав. За відсутності передачі майнових прав, продюсер діє лише як представник суб’єкта первинного права на підставі договору. У разі передачі прав (через договір або згідно із законом), продюсер може стати суб’єктом авторського або суміжного права. Відносини продюсера з автором потребують законодавчого врегулювання. Н. Мироненко пропонує законодавчо визначити продюсера як фізичну або юридичну особу, яка організовує чи фінансує створення твору, та надати йому чіткий правовий статус: права щодо організації, фінансування, а також межі набуття ним прав інтелектуальної власності (наприклад, як агент автора чи виконавця) [5].

Отже, автор є первинним суб’єктом авторського права, наділеним виключним правом дозволяти або забороняти використання свого твору, включаючи його доведення до загального відома в інформаційному середовищі. Його права охоплюють як особисті немайнові (зокрема, право на недоторканність твору), так і майнові права, що можуть бути передані іншій особі. Виконавець може реалізовувати свої суміжні права лише за умови дотримання прав автора твору, що виконується. У разі, якщо особа є одночасно автором і виконавцем, вона самостійно реалізує обидва комплекси прав без порушення. Продюсер фонограми є вторинним суб’єктом у правовідносинах з автором і виконавцем, набуваючи прав через договори або закон. За наявності передачі прав, продюсер може стати суб’єктом авторського або суміжного права; за відсутності передачі – діє як представник відповідного суб’єкта права. У цифровому середовищі продюсери отримали правовий статус, рівний із виконавцями та авторами, що гарантує захист їхніх інтересів через механізм “making available”.

До суб’єктів охорони прав виконавців зі змішаною юридичною природою також належать організації колективного управління правами (collecting societies) та безпосередні користувачі виконань – радіо- та телевізійні компанії, онлайн-платформи, кінокомпанії, організатори концертів тощо. Організації колективного управління представляють інтереси виконавців, укладають ліцензійні договори, збирають та розподіляють роялті, контролюють використання виконань. Користувачі ж мають право на використання виконань лише за умови отримання ліцензій

або дозволів та сплати винагороди виконавцям, а також зобов'язані дотримуватись встановлених правових норм щодо обігу виконань [2].

На думку професора Лоренса Р. Хелфера (Laurence R. Helfer) з Дюкського університету (США) та доцентки права Джулії Пріори (Giulia Priora) з Центру знань з інтелектуальної власності та сталих інновацій (Португалія), організації колективного управління правами (collective management organizations – CMOs) мають статус приватних або публічно-приватних утворень, уповноважених авторами, виконавцями та іншими правовласниками управляти їхніми правами на об'єкти авторського права та суміжних прав. У національних законодавствах та міжнародних договорах їхня діяльність врегульована багаторівнево: від приватноправових договорів до спеціалізованих законів і загального законодавства, включаючи конкуренційне право. Ці організації ліцензують використання творів, контролюють дотримання прав, збирають і розподіляють роялті, а також представляють інтереси правовласників перед державними органами. Згідно з підходом Комітету ООН з економічних, соціальних і культурних прав (КЕСКП), ОКУ можуть відігравати важливу роль у забезпеченні дотримання прав авторів відповідно до статті 15 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права. Вони не лише сприяють реалізації майнових інтересів творців, але й можуть виступати інструментом державної політики щодо доступу громадськості до культури. Водночас Комітет наголошує, що держава повинна забезпечити регулювання діяльності ОКУ з метою недопущення монополізації та зловживань, зокрема у питаннях тарифів, розподілу роялті та участі творців у прийнятті рішень. У контексті прав людини важливою є рівновага між правами авторів і правами користувачів. ОКУ мають сприяти цій рівновазі, виконуючи функції з охорони інтересів авторів, але також не перешкоджати доступу до культурних благ. Особлива увага приділяється правам вразливих категорій осіб, недопущенню дискримінації при управлінні правами та прозорості внутрішньої політики ОКУ. При цьому участь творців в ОКУ має бути добровільною, за винятком особливих випадків у країнах, що розвиваються, де примусове членство може бути виправданим з погляду розвитку національної культури [4].

Отже, організації колективного управління правами є ключовими посередниками між виконавцями та користувачами виконань. Вони мають змішану юридичну природу: з одного боку, діють як приватні чи напівпублічні суб'єкти, уповноважені правовласниками на управління їхніми правами; з іншого – виконують функції, що мають суспільну значущість, зокрема забезпечення доступу до культури. Для виконавців ОКУ виступають важливим інструментом реалізації майнових прав: укладають ліцензійні договори від їхнього імені, збирають роялті, здійснюють моніторинг використання виконань, представляють інтереси в переговорах і судових спорах. У правовому полі це означає делегування частини прав ОКУ, які стають агентами виконавців, забезпечуючи реалізацію прав без необхідності їх індивідуального захисту кожним артистом окремо.

У контексті правових гарантій виконавців важливою є не лише здатність ОКУ здійснювати функції захисту прав, але й гарантувати прозорість своєї діяльності. За підходом Комітету ООН з економічних, соціальних і культурних прав, держава повинна регулювати діяльність ОКУ для запобігання зловживанням, зокрема

у сфері встановлення тарифів, справедливого розподілу роялті, а також забезпечення участі виконавців у прийнятті рішень. Права вразливих груп виконавців повинні бути захищені через недискримінаційні практики та належне інформування про правила управління правами. Водночас участь виконавця в ОКУ повинна бути добровільною, що відповідає стандартам свободи асоціації, окрім випадків, коли держава в умовах розвитку національної культури може тимчасово впровадити обов'язкову участь у таких організаціях.

До державних суб'єктів належать національні органи державної влади, відповідальні за реалізацію та захист суміжних прав. Це, зокрема, установи інтелектуальної власності (патентні, авторські відомства), суди, антимонопольні органи та органи з питань конкуренції. Їхнє завдання – імплементація норм міжнародного права у внутрішнє законодавство, реєстрація прав виконавців (за потреби), розгляд спорів щодо порушення прав, нагляд за ринком, захист від недобросовісної конкуренції, забезпечення виконання рішень судів та правозастосування. Вони відіграють роль гаранта дотримання прав виконавців на державному рівні [2].

У статті Р. Еннана підкреслюється, що забезпечення належного захисту прав виконавців у цифровому середовищі є одним із провідних завдань держави у сфері інтелектуальної власності. Такий захист охоплює нормативно-правове регулювання (шляхом прийняття законів, які визначають виключні права виконавців), здійснення контролю за дотриманням прав (у тому числі боротьбу з піратством), реалізацію судового захисту та участь у міжнародних угодах, таких як договори ВОІВ, які закладають основу правової охорони прав виконавців на глобальному рівні. Особлива увага приділяється необхідності адаптації законодавства до викликів цифрового середовища та ефективному механізму правозастосування [6].

Компетенція публічних органів держав-членів Бернської конвенції та договорів ВОІВ охоплює забезпечення належного захисту виключних прав авторів, виконавців та продюсерів фонограм у цифровому середовищі. Зокрема, органи мають обов'язок створити й підтримувати відповідну нормативну базу, яка гарантує дотримання ексклюзивного права “making available”. Водночас публічні органи наділені повноваженням визначати у своєму національному законодавстві поняття «публіки», яка отримує доступ до творів або фонограм, оскільки міжнародні договори залишають це питання відкритим. Окрім того, у разі приєднання до WCT та WPPT публічні органи мають обов'язок імплементувати право “making available” як повністю ексклюзивне, без можливості його обмеження через примусові ліцензії, за винятком спеціальних випадків, які існували раніше [3].

Правовий статус державних органів у цій сфері передбачає виконання функцій нормотворення, регуляції, нагляду і правозастосування. До таких органів належать Міністерство економіки України (як координатор державної політики у сфері інтелектуальної власності), Національний орган інтелектуальної власності – як спеціалізована установа з реєстрації й управління правами, Міністерство культури та інформаційної політики – у контексті охорони суміжних прав, судова система – як ключовий інструмент захисту порушених прав, а також Національна поліція – у частині розслідування порушень кримінального характеру. Спільна діяльність

цих інституцій спрямована на гарантування балансу між правами правовласників і інтересами суспільства [6].

Отже, держава через уповноважені органи виконує нормотворчі функції, приймаючи закони, які регламентують обсяг виключних прав виконавців, механізми їх реалізації та захисту. Основу такого регулювання становлять Закон України «Про авторське право і суміжні права» та Цивільний кодекс України. Держава також імплементує положення міжнародних договорів – зокрема, Договору ВОІВ про виконання і фонограми, що визнає право виконавців на *making available* як повністю ексклюзивне. Компетенція державних органів поширюється на реєстрацію прав (у разі потреби), моніторинг дотримання законодавства, правозастосування, розслідування порушень, а також міжнародну координацію. До відповідальних інституцій належать Міністерство економіки України (як орган, що формує політику у сфері інтелектуальної власності), Національний орган інтелектуальної власності, Міністерство культури та інформаційної політики (у частині охорони суміжних прав), суди (як основні гаранті відновлення порушених прав) і Національна поліція. Їхня діяльність має на меті створення збалансованого правового простору, в якому забезпечується захист інтересів виконавців з урахуванням вимог інформаційного суспільства.

Висновки. Отже, у сфері правового регулювання охорони прав виконавців на результат творчої діяльності беруть участь такі суб'єкти: виконавець як первинний носій суміжних прав; продюсер фонограми; організації колективного управління; Міністерство економіки України; Національний орган інтелектуальної власності; Міністерство культури та інформаційної політики України; Національна поліція; суди. Первинним елементом цієї системи є правовий статус виконавця, що охоплює сукупність його майнових і немайнових прав, а також юридичних гарантій та механізмів реалізації і захисту цих прав.

Виконавець має виключне право дозволяти або забороняти запис, відтворення, публічне доведення до відома виконання; вимагати справедливої винагороди за кожен вид використання; захищати цілісність виконання, його зміст і форму; вимагати зазначення імені. У цифровому середовищі він контролює *making available* своїх виконань. Гарантії реалізації цих прав включають правовий захист у судах, участь у міжнародних угодах, державну підтримку через законодавство, а також можливість делегування прав ОКУ.

Продюсер фонограми має обов'язок укладати договори з виконавцями на законних підставах, поважати їхні суміжні права, надавати звіти про використання фонограм. У межах переданих прав він наділений повноваженнями на відтворення, поширення і *making available* фонограм, що дозволяє захищати інтереси продюсера як правоволодільця. ОКУ зобов'язані діяти в інтересах виконавців, забезпечуючи справедливий розподіл роялті, прозорість процедур, належне представництво. Їм надано право укладати ліцензійні договори, стягувати винагороду, здійснювати моніторинг, блокувати порушення, вести переговори з користувачами і державними органами.

Міністерство економіки України формує політику у сфері інтелектуальної власності, ініціює нормативні зміни, координує діяльність інших органів. Його

обов'язок – створення належної нормативно-правової бази. Воно має право розробляти стратегії, проекти законів і проводити моніторинг правозастосування. Національний орган інтелектуальної власності відповідає за адміністрування прав виконавців, ведення реєстрів, видачу охоронних документів (у разі потреби), контроль за діяльністю ОКУ. Закон дозволяє НОІВ приймати регламенти, перевіряти звітність організацій, видавати висновки у справах. Міністерство культури та інформаційної політики діє в межах охорони суміжних прав у сфері культури, проводить експертизи, бере участь у міжнародному співробітництві, визначає політику у сфері авторських і суміжних прав. Законодавчо воно наділене правом узагальнювати практику, брати участь у формуванні політик підтримки творчості. Національна поліція має обов'язок розслідувати кримінальні правопорушення, пов'язані з порушенням прав виконавців (наприклад, піратство, контрафакт), вилучати незаконну продукцію, притягати винних до відповідальності. Їй надано слідчі повноваження, право на затримання, доступ до доказів тощо. Суди мають забезпечувати судовий захист виконавців шляхом розгляду спорів, присудження компенсацій, заборон на незаконне використання, конфіскації контрафакту. Законодавство надає їм повноваження розглядати справи у межах як цивільної, так і кримінальної юрисдикції.

Література

1. Шишка Р., Макаришева Т., Фелик В., Шишка О. Право інтелектуальної власності України. Підручник. Київ: Ліра-К, 2025. 620 с.
2. Izzo J. All the World's a Stage: Protecting Performers' Rights in a Borderless Entertainment Business. 4th Arts & Humanities Conference, Stockholm. 2018. DOI: 10.20472/AHC.2018.004.004. URL: <https://www.researchgate.net/publication/327852011>
3. Ginsburg J. C. The (New?) Right of Making Available to the Public. Columbia Law School, Public Law & Legal Theory Working Paper Group, Paper Number 04-78, 2004. URL: <http://ssrn.com/abstract=602623>.
4. Helfer L. R., Priora G. Collective Management of Copyrights and Human Rights in an Age of Technological Automation. SSRN. 2023. Preprint version. URL: <https://ssrn.com/abstract=4976691>
5. Мироненко Н. М. Суб'єкти суміжних прав: проблеми удосконалення правового статусу. *Питання розвитку права інтелектуальної власності*. 2023. № 97. С. 97–101.
6. Еннан Р. Є. Здійснення і захист авторських прав у цифровому середовищі (в мережі Інтернет). *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. № 86, ч. 2. С. 101–107. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.16>.
7. Про авторське право та суміжні права: Закон України від 23 грудня 1993 року № 3792-ХІІ. *Законодавство України*. 1993. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12>
8. Конвенція про охорону прав виконавців, виробників фонограм і організацій мовлення (Римська конвенція). Укладена 26 жовтня 1961 року. *Законодавство України*. 2002. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_763
9. Конвенція про охорону прав виробників фонограм від незаконного відтворення їх фонограм (Женевська конвенція). Укладена 29 жовтня 1971 року. *Законодавство України*. 2002. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_198

Анотація

Калин Р. Р. Суб'єкти права у сфері правового регулювання охорони прав виконавців на результат творчої діяльності. – Стаття.

В статті розкрито правовий статус суб'єктів права у сфері правового регулювання охорони прав виконавців на результат творчої діяльності. Зазначено, що охорона прав виконавців є складовою системи захисту інтелектуальної власності та передбачає участь широкого кола суб'єктів, зокрема виконавців, продюсерів фонограм, організацій колективного управління (ОКУ), уповноважених органів державної влади й судових інституцій. Виконавець розглядається як первинний носій суміжних прав, уповноважений дозволяти або забороняти запис, відтворення, making available виконання, вимагати винагороду, захищати його цілісність, форму та зміст, а також вимагати зазначення авторства. Важливе місце займає правоздатність щодо передачі прав ОКУ, які діють від імені виконавців, забезпечують укладення ліцензійних договорів, розподіл роялті, здійснюють моніторинг і припинення порушень. Продюсер фонограми має зобов'язання укладати договори з виконавцями, поважати їхні права, вести облік використання фонограм. ОКУ гарантують представництво інтересів виконавців та прозорість процедур. Окремо висвітлено компетенцію державних органів. Міністерство економіки формує політику у сфері інтелектуальної власності, координує нормативне регулювання, ініціює зміни до законодавства. Національний орган інтелектуальної власності веде реєстри, здійснює контроль за ОКУ, видає висновки у справах. Міністерство культури та інформаційної політики забезпечує державну підтримку творчості, бере участь у міжнародному співробітництві. Роль Національної поліції визначена у межах кримінального переслідування за порушення прав виконавців. Суди забезпечують розгляд спорів, компенсацію збитків, заборону незаконного використання. Стаття підкреслює значущість системного підходу до правової охорони результатів виконавської діяльності у цифровому середовищі.

Ключові слова: державна підтримка, економіка, культура, майнове право, немайнове право, орган інтелектуальної власності, організація колективного управління, поліція, продюсер, правовий захист, правозастосовна практика, судовий захист, суміжне право, цифрове середовище.

Summary

Kalyn R. R. Legal entities in the field of legal regulation of the protection of performers' rights to the results of creative activity. – Article.

The article reveals the legal status of legal subjects in the field of legal regulation of performers' rights protection over the result of creative activity. It is noted that the protection of performers' rights is an integral part of the intellectual property protection system and involves a wide range of subjects, including performers, phonogram producers, collective management organizations (CMOs), authorized state bodies, and judicial institutions. The performer is considered the primary holder of related rights, authorized to permit or prohibit the recording, reproduction, and making available of a performance, to demand remuneration, to protect its integrity, form, and content, and to require name attribution. Particular attention is paid to the capacity of transferring rights to CMOs, which act on behalf of performers, ensure the conclusion of license agreements, distribution of royalties, monitoring, and stopping violations. The phonogram producer is obliged to conclude contracts with performers, respect their rights, and keep records of phonogram use. CMOs guarantee performers' representation and procedural transparency. The competence of state authorities is specifically highlighted. The Ministry of Economy shapes policy in the field of intellectual property, coordinates regulatory governance, and initiates legislative changes. The National Intellectual Property Authority maintains registries, supervises CMOs, and issues expert opinions. The Ministry of Culture and Information Policy ensures state support for creativity and participates in international cooperation. The role of the National Police is defined in terms of criminal prosecution for violations of performers' rights. Courts ensure dispute resolution, compensation for damages, and prohibition of unlawful use. The article emphasizes the importance of a systemic approach to the legal protection of performers' creative outputs in the digital environment.

Key words: collective management organization, court protection, culture, digital environment, economy, intellectual property authority, law enforcement, legal protection, material right, Ministry of Culture, Ministry of Economy, non-material right, phonogram producer, related right, state support.

УДК 340.12:004.8

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v106.2025.8>*І. Г. Коваленко-Чукіна, Л. В. Машковська*

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ЯК СУБ'ЄКТ ПРАВОВІДНОСИН: ПЕРСПЕКТИВИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Штучний інтелект (ШІ) – це не лише інструмент цифрової трансформації, а нова форма техногенної активності, що здатна автономно виконувати функції, які раніше вимагали участі людини. Використання ШІ у сферах правосуддя, економіки, охорони здоров'я та державного управління зумовлює необхідність перегляду традиційних уявлень про суб'єктів права та правосуб'єктність загалом [1, с. 72; 2, с. 110].

Мета дослідження є аналіз можливостей визнання штучного інтелекту суб'єктом правовідносин в Україні, з урахуванням міжнародного досвіду та потреби у гармонізації з європейськими правовими стандартами. Дослідження також має на меті обґрунтувати доцільність впровадження нових правових категорій – таких як «віртуальний агент» та «кіберздатність» – для врегулювання діяльності автономних цифрових систем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі проблема правового статусу ШІ активно обговорюється як в українському, так і в міжнародному контексті. Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova пропонують концепцію «кіберздатності» як нової форми правосуб'єктності. У європейських документах, зокрема в Artificial Intelligence Act та Резолюції Європарламенту 2017 року, порушено питання про запровадження понять «електронної особистості» та делегованої відповідальності. Водночас, в українському законодавстві ця проблема залишається нерегламентованою, що створює нормативні прогалини у врегулюванні цифрових правовідносин.

Виклад основного матеріалу. В умовах швидкої автоматизації процесів, включаючи укладення договорів, управління транспортом, ведення судового прогнозування або ухвалення рішень щодо обробки персональних даних, ШІ фактично виконує функції, які мають юридичне значення. Це ставить перед національними законодавцями і правовою доктриною питання: чи може ШІ визнаватися суб'єктом правовідносин, і якщо так, то у яких межах та формах [3, с. 215; 4, с. 83].

Україна, як держава, що перебуває в активному процесі цифрової модернізації та євроінтеграції, не може залишатися осторонь глобального дискурсу про правову природу ШІ. Питання визнання ШІ правосуб'єктом, поряд з необхідністю оновлення Цивільного кодексу України, потребує також глибокого міждисциплінарного аналізу – на перетині права, філософії та технологій [5, с. 58].

Особливої актуальності ця проблема набуває у світлі розробки на рівні Європейського Союзу регламенту про штучний інтелект (Artificial Intelligence Act), який передбачає обов'язки та відповідальність розробників і користувачів ШІ, але прямо не надає останньому правосуб'єктності [6]. Водночас у Резолюції Європарламенту

2017 року було вперше запропоновано запровадити поняття «електронної особистості» для автономних систем [7].

Таким чином, на тлі зростаючого впливу автономних інтелектуальних систем на суспільство, формування концепції правосуб'єктності ІІІ є не лише науково-теоретичним, а й практичним завданням сучасного правознавства.

Становлення нової правової категорії – штучного інтелекту як можливого суб'єкта правовідносин – вимагає комплексного теоретико-правового осмислення. Сучасне українське законодавство не містить прямої норми, яка визначала б ІІІ як самостійного учасника цивільних або публічно-правових відносин. Натомість, у судовій практиці та правничій науці фіксується зростання кількості випадків, коли ІІІ виконує дії з юридичним значенням: укладає смарт-контракти, опрацьовує персональні дані, здійснює розпізнавання осіб тощо [1, с. 85; 2, с. 91].

Аналіз норм Цивільного кодексу України дозволяє зробити висновок, що традиційне визначення суб'єкта права (фізична або юридична особа) не охоплює автономні технологічні системи. Стаття 1187 ЦКУ встановлює відповідальність за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки. У науковій доктрині це тлумачиться як потенційна юридична модель делегованої відповідальності за дії ІІІ [3, с. 120].

У європейському праві, зокрема у проєкті Artificial Intelligence Act (2021), штучний інтелект класифікується за рівнем ризику, а також визначаються вимоги до відповідальності виробників, але категорія суб'єктності прямо не вводиться [4, с. 43]. У Резолюції Європарламенту 2017 року (2017/2103(INL)) пропонується запровадити статус «електронної особистості» для найскладніших автономних систем [5, с. 214].

З огляду на це, найбільш реалістичною для України є модель так званого «віртуального агента» – системи, яка виконує дії, але не є самостійним суб'єктом, а діє в інтересах людини-власника або організації. Така конструкція дозволяє зберегти юридичну визначеність, не суперечить ст. 8 і ст. 19 Конституції України і відповідає європейським стандартам [6, с. 54; 7, с. 60].

Автор вважає доцільним на законодавчому рівні закріпити відповідальність за діяльність автономних алгоритмів, у тому числі через впровадження обов'язкового страхування або нагляду, аналогічного до нагляду за ліцензійною діяльністю. Таким чином, ми говоримо про поступове формування інституту обмеженої правосуб'єктності ІІІ.

У своїх працях Є. О. Харитонов і О. І. Харитонova розглядають штучний інтелект як потенційний різновид юридичної особи, пропонуючи ввести до законодавчого поля нову категорію – «кіберздатність». Під цим поняттям науковці розуміють здатність суб'єкта діяти в правовому полі цифрових технологій, беручи участь у правовідносинах, що виникають у сфері інформаційних технологій. При цьому зазначається, що така здатність може реалізовуватися як шляхом укладення правочинів, так і через інші юридично значущі дії [8].

Водночас, на нашу думку, подібність між штучним інтелектом і юридичною особою полягає лише в тому, що обидва формуються за ініціативою власника (або творця) з метою досягнення певних завдань і функціонують виключно в його інтересах. Проте на цьому паралелі, по суті, завершуються.

З огляду на зазначене, обґрунтованим виглядає альтернативний підхід, згідно з яким штучний інтелект варто розглядати як суб'єкта, що має аналогічний правовий статус до фізичної особи. Така точка зору активно підтримується в сучасній науковій літературі. Наприклад, О. А. Баранов наполягає на необхідності визнання роботів із функціями штучного інтелекту як повноцінних суб'єктів цивільних правовідносин. О. А. Баранов підкреслює, що «розумні машини», які здатні до самостійної поведінки у взаємодії з іншими учасниками правових відносин, мають розглядатися як рівноправні учасники поряд із фізичними особами [9].

Проведене дослідження засвідчує, що визнання штучного інтелекту суб'єктом правовідносин є складною, але водночас необхідною складовою сучасного правового дискурсу. У міру того як ШІ дедалі активніше проникає в різні сфери життєдіяльності людини, постає потреба адаптації чинної правової системи до нових технологічних реалій. На сьогодні українське законодавство не визнає ШІ як правового суб'єкта, обмежуючись традиційним підходом до фізичних і юридичних осіб. Водночас автономність дій алгоритмів, їхня здатність самостійно формувати рішення та впливати на юридично значущі процеси актуалізують питання розширення поняття правосуб'єктності.

Аналіз норм Конституції України, Цивільного кодексу України та законодавства у сфері цифрових послуг свідчить про наявність певних нормативних прогалин, які мають бути усунуті шляхом поетапного законодавчого врегулювання. Зокрема, застосування норм про джерело підвищеної небезпеки (ст. 1187 ЦК України) може стати базою для покладання делегованої відповідальності за дії ШІ на людину-розробника, оператора або власника системи. Такий підхід є реалістичним і вже активно обговорюється у європейській правовій традиції.

Водночас на рівні Європейського Союзу спостерігається чітка тенденція до регулювання функціонування ШІ через акти вторинного права – насамперед Artificial Intelligence Act, який визначає категорії ризиків та відповідальність розробників, однак прямо не визнає правосуб'єктність ШІ. У цьому контексті Україна має шанс синхронізувати своє законодавство з європейськими стандартами, не повторюючи чужих помилок. Одним із варіантів такого оновлення може стати впровадження юридичної категорії «віртуального агента» або «делегованої суб'єктності», що дозволить урівноважити автономію цифрових систем із принципом юридичної визначеності.

Запропонована в статті модель обмеженої правосуб'єктності штучного інтелекту дозволяє зберегти логіку українського цивільного права, не руйнуючи її основ, а доповнюючи сучасним інструментом юридичного аналізу. Вона не передбачає повної автономії ШІ як особи, але дозволяє покласти на нього функціональну правову відповідальність через суб'єктів-опікунів.

Загалом правова наука України стоїть перед завданням формування нової доктрини взаємодії права і технологій, де ШІ розглядатиметься не лише як об'єкт регулювання, а як особливий суб'єкт цифрового правопорядку.

Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що питання правосуб'єктності штучного інтелекту (ШІ) набуває ключового значення у контексті трансформації сучасного правового ландшафту. ШІ дедалі активніше проникає у сфери, що

раніше вважалися виключно людськими: укладення договорів, обробка персональних даних, управління процесами тощо. У зв'язку з цим, класичне розуміння суб'єкта права як фізичної або юридичної особи вже не відповідає реаліям цифрової епохи.

Національне законодавство України наразі не визнає ІІІ суб'єктом правовідносин, проте існують механізми (зокрема, положення ст. 1187 Цивільного кодексу України), які можуть бути основою для впровадження концепції делегованої відповідальності. У цьому контексті запропонована модель «віртуального агента» є найбільш збалансованим рішенням, яке дозволяє покласти юридичну відповідальність на власника або розробника системи, водночас визнаючи функціональну автономність ІІІ.

Європейська практика (Artificial Intelligence Act, Резолюція Європарламенту 2017 року) демонструє тенденцію до поступового розширення юридичних підходів щодо ІІІ, зокрема, через запровадження понять «електронної особистості» та «рівнів ризику». Україна, орієнтуючись на європейські стандарти, має нагоду сформулювати власну гнучку модель правового регулювання ІІІ, що відповідатиме як національним інтересам, так і викликам цифрової трансформації.

Доцільним є поетапне реформування цивільного законодавства з урахуванням особливостей автономних алгоритмів, запровадження категорії «кіберздатності», а також розробка спеціального закону про штучний інтелект. Важливим є міждисциплінарний підхід, що поєднує юридичний, філософський та технологічний аналіз.

Висновки. Проведене дослідження підтверджує необхідність адаптації українського законодавства до реалій цифрової епохи. Запровадження категорій обмеженої правосуб'єктності для ІІІ, зокрема через модель «віртуального агента», дозволить забезпечити баланс між інноваціями та юридичною визначеністю. Доцільним є поступове внесення змін до Цивільного кодексу України, а також розробка окремого закону про штучний інтелект. Перспективним напрямом подальших досліджень є формалізація відповідальності автономних систем та розробка механізмів їх правового контролю.

Література

1. Пилипенко О. І. Цифрові технології у праві: сучасні виклики. *Вісник Національної академії наук України*. 2021. № 6. С. 32–38.
2. Гришук І. І. Штучний інтелект у сфері права: спроба правового осмислення. *Наукові записки. Серія: Право*. 2023. № 2. С. 45–51.
3. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
4. Proposal for a Regulation laying down harmonised rules on artificial intelligence (Artificial Intelligence Act) and amending certain Union legislative acts. COM (2021) 206 final. Brussels, 21.4.2021. URL: <https://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=CELEX:52021PC0206>
5. European Parliament. European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103(INL)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0051_EN.html
6. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

7. Савельєв А. Смарт-контракти як виклик традиційному договірному праву. *Інформаційне та комунікаційне право*. 2019. № 1. С. 50–64.

8. Бежевець А. М. Правовий статус роботів: проблеми та перспективи визначення. *Інформація і право*. 2019. № 1 (28). С. 61–67. URL: http://ippi.org.ua/sites/default/files/9_11.pdf

9. Баранов О. А. Ідентифікація робота з штучним інтелектом як суб'єкта права. *Інтернет речей: проблеми правового регулювання та впровадження: матеріали наук.-практ. конф.* (Київ, 29 лист. 2018 р.). Київ: Вид-во «Політехніка», 2018. С. 8–12.

Анотація

Коваленко-Чукіна І. Г., Машковська Л. В. Штучний інтелект як суб'єкт правовідносин: перспективи правового регулювання в Україні. – Стаття.

У статті досліджено правовий статус штучного інтелекту в контексті цифрової трансформації суспільства та зростаючого використання автономних систем. Аналізується проблема відсутності в українському законодавстві положень щодо визнання ШІ суб'єктом правовідносин. Авторки досліджують міжнародні практики, зокрема Artificial Intelligence Act ЄС та Резолюцію Європарламенту 2017 року, в яких запропоновано ввести поняття «електронної особистості» для складних автономних систем. Обґрунтовано необхідність запровадження категорії «віртуального агента» як компромісної форми делегованої правосуб'єктності, що поєднує функціональну автономність ШІ з відповідальністю його власника або розробника. У статті також порушено питання про доцільність законодавчого закріплення нової категорії – «кіберздатності», яка дозволяє інтелектуальним системам діяти в межах правового поля цифрового простору та виконувати юридично значущі дії. Підкреслено важливість міждисциплінарного підходу до розв'язання проблеми, що поєднує правові, філософські та технологічні аспекти. Авторки звертають увагу на досвід європейського регулювання, наголошуючи на доцільності гармонізації українського законодавства зі стандартами ЄС. Зроблено висновок про необхідність поступового формування інституту обмеженої правосуб'єктності ШІ через внесення змін до Цивільного кодексу України, а також розробку спеціального законодавства, що враховує потенціал та ризики використання автономних алгоритмів у різних сферах суспільного життя.

Ключові слова: штучний інтелект, суб'єкт правовідносин, цифрове право, кіберздатність, відповідальність, віртуальний агент.

Summary

Kovalenko-Chukina I. H., Mashkovska L. V. Artificial intelligence as a subject of legal relations: prospects of legal regulation in Ukraine. – Article.

The article examines the legal status of artificial intelligence (AI) in the context of digital transformation and the growing implementation of autonomous systems in various spheres of society. It highlights the problem of the absence of legal norms in Ukrainian legislation regarding the recognition of AI as a subject of legal relations. The authors explore international legal approaches, focusing in particular on the European Union's Artificial Intelligence Act and the 2017 Resolution of the European Parliament, which proposed the introduction of the concept of "electronic personality" for advanced autonomous systems. The article substantiates the necessity of implementing the legal category of a "virtual agent" as a compromise form of delegated legal personality, combining AI's functional autonomy with the legal responsibility of its owner or developer. The authors also raise the issue of introducing a new legal category – "cyber-capacity" – which would allow intelligent systems to operate within the legal framework of the digital environment and engage in legally significant actions. The importance of an interdisciplinary approach combining legal, philosophical, and technological perspectives is emphasized. The article underscores the relevance of European experience and the need to harmonize Ukrainian legislation with EU standards. The authors conclude that there is a need for a gradual formation of a limited legal personality framework for AI through amendments to the Civil Code of Ukraine and the development of a special law that would take into account the potential and risks of using autonomous algorithms in key areas of public life.

Key words: artificial intelligence, subject of legal relations, digital law, cyber-capacity, responsibility, virtual agent.

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v106.2025.9>*Т. О. Коломоєць, В. К. Колпаков, С. А. Франковська*

ПРОЄКТНИЙ ОФІС ЯК «КООРДИНАТОР» ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОЄКТНИХ (ГРАНТОВИХ) КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ – МАЙБУТНІХ ПРАВНИКІВ У ЗВО УКРАЇНИ

Вступ. Актуальність теми. Запит держави, суспільства на підготовку правників «нової генерації» з необхідністю передбачає зміну у пріоритетах діяльності ЗВО, які здійснюють підготовку відповідних фахівців. Спроможність майбутніх правників до формування ідеї та проєкту щодо її реалізації, із кадровим, ресурсним супроводом, управлінням проєктом, оцінкою його результатів та адаптацією його виконання до змін у суспільстві, фаховій сфері передбачає наявність у майбутніх правників проєктних (грантових) компетентностей, із здатністю їх реалізувати саме у професійній правничій сфері. З урахуванням цього ЗВО зорієнтовані на формування у здобувачів – майбутніх правників проєктних (грантових) компетентностей й сприяння реалізації їх ними як під час навчання у ЗВО, так і після. Унормування обов'язку ЗВО формувати відповідні компетентності у здобувачів вищої освіти у поєднанні із автономією ЗВО у практичному виконанні відповідного обов'язку забезпечити розмаїття відповідних освітніх практик та різний ступінь їх успішності. Успішні практики демонструють ті ЗВО, які забезпечити високий рівень координації проєктної (грантової) активності ЗВО в цілому, в т. ч. й із залученням здобувачів вищої освіти. Досягти такого рівня координації вони змогли за рахунок формування у структурі ЗВО спеціалізованого підрозділу, із налагодженням системної співпраці з усіма іншими елементами структури ЗВО. Все це актуалізує потребу аналізу відповідного питання, із обґрунтуванням переваг такого організаційного рішення ЗВО й доцільності масштабування відповідного досвіду у мережі ЗВО, які здійснюють підготовку майбутніх правників, що і є **метою** цієї роботи. **Об'єкт роботи** – суспільні відносини, які безпосередньо пов'язані із координацією на рівні окремого спеціалізованого підрозділу діяльності ЗВО щодо формування та реалізації проєктних (грантових) компетентностей здобувачів вищої освіти – майбутніх правників. **Предмет роботи** – координаційна роль проєктного офісу у формуванні та реалізації проєктних (грантових) компетентностей здобувачів вищої освіти – майбутніх правників у ЗВО України. **Методологічне підґрунтя** сформували як загальнонаукові, так і спеціальні методи наукового дослідження. Розгляд предмету дослідження у контексті пріоритетних завдань вищої юридичної освіти забезпечили діалектичний метод, метод комплексного аналізу, у контексті запитів, сенсів сучасного правничого середовища – методи аналізу, синтезу, польових досліджень. Обґрунтувати доцільність розгляду проєктних (грантових) компетентностей в якості складової практикоорієнтованого фаховосфокусованого компетентнісного підходу навчання майбутніх правників стало можливим завдяки поєднанню спеціальноюридичного, логічного методу, а також методу

структурування. Метод експертних оцінок дозволяв виокремити наявні освітні практики у вітчизняних та зарубіжних ЗВО, що здійснюють підготовку правників, щодо забезпечення формування та реалізації відповідних компетентностей здобувачів вищої освіти, із різним ступенем організаційної координації. Порівняльно-правовий метод сприяв виокремленню успішних практик вітчизняних та зарубіжних ЗВО щодо координації проєктної (грантової) активності ЗВО в цілому, в т. ч. й стосовно формування та реалізації відповідних компетентностей здобувачів вищої освіти, а також (у поєднанні із логічним методом) обґрунтуванню доцільності створення у структурі ЗВО спеціалізованого стратегічного структурного підрозділу задля забезпечення високої успішності проєктної (грантової) діяльності ЗВО в цілому та залучення до неї здобувачів. **Ступінь дослідження проблематики.** Не зважаючи на наявність значної кількості різноманітних наукових джерел, безпосередньо присвячених проблематиці проєктної діяльності ЗВО в цілому, процесу підготовки здобувачів вищої освіти, із акцентом на формування у них проєктних (грантових) компетентностей (наприклад, роботи С. Васильєвої, А. Боярської-Хоменко, В. Каламаж, М. Елькіна, С. Ізбаш тощо), питань вдосконалення підготовки майбутніх правників у контексті реформування вітчизняної юридичної освіти (наприклад, роботи Н. Кузнецової, І. Шелемента, А. Бойка, А. Демчука тощо), все ж таки варто зазначити, що робіт, в яких би висвітлювалося питання координації відповідного напрямку діяльності ЗВО, які здійснюють підготовку майбутніх правників, немає. Це актуалізує потребу усунення відповідної прогалини й долучення до формування відповідного наукового фундаменту для обґрунтування доцільності формування координаційного центру (на рівні спеціалізованого підрозділу) проєктної (грантової) діяльності ЗВО в цілому, в т. ч. й у частині формування та реалізації відповідних компетентностей здобувачів вищої освіти – майбутніх правників.

Виклад основного матеріалу. І. Проєктні (грантові) компетентності здобувачів вищої освіти – майбутніх правників – складова їх «компетентнісної практикоорієнтованої, фаховоорієнтованої валізи стійкості». Підготовка майбутніх правників в Україні передбачає посилену увагу до формування у них проєктних (грантових) компетентностей й спроможності їх реалізувати у професійній правничій сфері. Для майбутніх правників важливо бути спроможними до формулювання ідеї та проєкту щодо її практичної реалізації, формування команди та координації її роботи, розробки та виконання бюджету проєкту, оцінки поточних та підсумкових результатів виконання проєкту та підготовки звітності, із можливістю адаптації до змін у суспільстві, правничому середовищі та глобальних запитів, із збереженням високого рівня стресостійкості до роботи в умовах невизначеності. Мова йде про запит роботодавців у професійній правничій сфері на фахівців із високим рівнем *hard skills* та *soft skills* у їх поєднанні, при цьому формування останніх вимагає достатньо тривалого часу й саме їх наявності останнім часом роботодавці приділяють особливу увагу, в т.ч й у контексті активізації різнорівневих інтеграційних процесів у професійній сфері. Саме до групи *soft skills* і слід віднести проєктні (грантові) компетентності, а їх поєднання із *hard skills* дозволяє вести мову про їх фахову орієнтованість та спроможність їх реалізації саме у правничій сфері. Вже сама назва дає вказівку на те, що такі компетентності

безпосередньо пов'язані із «проектом», що означає «...задум або план дій, який реалізується за допомогою проектування, тобто створення прообразу результату проекту» [1, с. 13], із «проектними технологіями», які передбачають «...дії, які побудовані у логічній послідовності та за певним планом, із урахуванням можливих складнощів, для досягнення результату» [1, с. 13]. Варто стверджувати, що всі вони зорієнтовані на «...успішну реалізацію проекту на основі виконання певних видів активностей» [1, с. 13], а отже проектна діяльність, яка фактично охоплює всі ці поняття, є узагальненим поняттям й безпосередньо пов'язана із їх реалізацією, із реалізацією таких активностей у професійній сфері. Саме з огляду на це ЗВО, які здійснюють підготовку майбутніх правників, й вирішують питання формування відповідних компетентностей у здобувачів вищої освіти й створення можливостей для їх реалізації.

Імперативний обов'язок ЗВО щодо формування відповідних компетентностей у здобувачів вищої освіти унормовано в актах, які закріплюють засад вищої юридичної освіти в Україні. Так, відповідні положення закріплені у трьох Стандартах вищої освіти для всіх трьох рівнів вищої освіти – Стандарті вищої освіти для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, затвердженому Наказом Міністерства освіти і науки України від 20.07.2022 № 644 (зі змінами), Стандарті вищої освіти для другого (магістерського) рівня вищої освіти, затвердженому Наказом Міністерства освіти і науки України від 20.07.2022 р. № 643, Стандарті вищої освіти для третього (освітньо-наукового) рівня, затверджений Наказом Міністерства освіти і науки України від 31.07.2023 року № 924. Хоча обсяг нормативних положень тематичного змісту є різним у кожному із зазначених актів, втім стійкою є тенденція до визнання відповідних компетентностей в якості невід'ємної складової загальної підготовки майбутніх правників, що і є фактично «дороговказом» для ЗВО у вирішенні відповідного питання. По мірі «просування» по рівнях вищої освіти «якість» унормування засад для формування проектних (грантових) компетентностей у здобувачів вищої освіти поліпшується, нормативна регламентація набуває визначеності. Якщо у Стандарті вищої освіти для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти фіксуються засади активностей ЗВО щодо формування окремих soft skills у майбутніх правників, які формують зміст проектних (грантових) компетентностей здобувачів вищої освіти, тоді як у двох інших Стандартах вищої освіти для другого (магістерського) рівня вищої освіти та для третього (освітньо-наукового) рівня можна зустріти пряме згадування про проектну діяльність, спроможність здобувачів до її реалізації. Так, наприклад, у Стандарті вищої освіти для другого (магістерського) рівня вищої освіти, затвердженому Наказом Міністерства освіти і науки України від 20.07.2022 р. № 643, зафіксовано положення наступного змісту «... ЗК 10. Здатність розробляти проекти та управляти ними» [2], а у Стандарті вищої освіти для третього (освітньо-наукового) рівня, затверджений Наказом Міністерства освіти і науки України від 31.07.2023 року № 924, – «ЗК 02. Здатність розробляти наукові проекти та управляти ними» [3]. І при цьому для останніх двох актів характерним є й унормування положень стосовно окремих різновидів soft skills, які формують фактично зміст проектних (грантових) компетентностей здобувачів вищої освіти, що є проявом

«підсиленої» уваги держави важливості відповідних компетентностей для професійної реалізації майбутнього правника.

Практика реалізації відповідних нормативно-правових положень ЗВО стосовно формування та реалізації проєктних (грантових) компетентностей здобувачів вищої освіти є різноваріативною, із урахуванням їх автономії, а також ресурсності, однак, із усвідомленням того, що формування відповідних компетентностей у здобувачів вищої освіти є обов'язковою складовою освітнього процесу, а достатній для практичної реалізації у правничій сфері обсяг та рівень таких компетентностей – невід'ємною складовою «компетентнісної практикоорієнтованої, фаховоорієнтованої валізи стійкості» майбутніх правників, незалежно від того, в якій безпосередньо складовій правничої сфери фахівець буде реалізовувати відповідні компетентності.

II. Проєктний офіс ЗВО як структурний підрозділ для координації формування проєктних (грантових) компетентностей здобувачів вищої освіти. Забезпечення дієвої підготовки у ЗВО здобувачів вищої освіти для майбутньої професійної реалізації в аспекті проєктної (грантової) спроможності передбачає залучення різних структурних підрозділів й забезпечення належного рівня координації їх співпраці. Умовно можна вести мову про три групи таких структурних підрозділів ЗВО, які можуть бути залученні до відповідного процесу, із різним обсягом роботи, із різним ступенем та рівнем активності, різними формами та методами роботи. По-перше, мова може йти, насамперед, про ті підрозділи, діяльність яких сфокусована на освітньому процесі, забезпеченні формування освітньої траєкторії здобувачів вищої освіти в частині проєктних (грантових) компетентностей, а саме: розробці освітніх програм, навчальних планів, визначенні освітніх компонентів, вивчення яких передбачає формування у здобувачів відповідних компетентностей, забезпечення викладання відповідних освітніх компонентів, організації та проведення поточної і підсумкової атестації результатів навчання здобувачів вищої освіти. Фактично мова йде про декілька структурних підрозділів ЗВО – навчальний (або ж інша його назва) підрозділ, відповідальний за планування та організаційний супровід освітнього процесу у ЗВО в цілому, роль якого у формуванні у здобувачів вищої освіти проєктних (грантових) компетентностей полягає саме у плануванні, координації освітнього процесу, моніторингу його результатів. Цілком логічно вести мову й про залучення й інших структурних підрозділів ЗВО, дотичних у межах своїх функціональних повноважень до освітнього процесу, до «освітньої» складової змісту проєктних (грантових) компетентностей здобувачів вищої освіти, а саме: навчально-методичний (інші його назва) відділ у частині координації методичного супроводу формування проєктних (грантових) компетентностей здобувачів вищої освіти, відділ забезпечення якості вищої освіти (інша його назва) задля моніторингу якості відповідного процесу й забезпечення своєчасного реагування для її підвищення, з урахуванням трендів, сенсів та запитів різних стейкхолдерів. Якщо діяльність цих підрозділів поширюється на весь ЗВО, тоді як активності другої групи структурних підрозділів характеризуються локальністю, «внутрішньою спрямованістю». Якщо діяльність перших є узагальненою, тоді як діяльність інших – зорієнтованою на забезпечення фахового спрямування, фахової

унікальності формування проєктних (грантових) компетентностей здобувачів вищої освіти. Якщо діяльність перших, в основному, пов'язана із контактами із науковими, науково-педагогічними, педагогічними працівниками, адміністративним персоналом, «зовнішніми» стейкхолдерами, тоді як активності других – це, насамперед, контакти із самим здобувачами вищої освіти. Мова йде про факультети (інститути), кафедри, співробітники яких викладання освітніх компонентів, підготовку силабусів, навчальних, методичних матеріалів, проведення поточного та підсумкового контролю успішності здобувачів вищої освіти, фактично «наповнення освітнього компоненту» проєктних (грантових) компетентностей здобувачів вищої освіти у ЗВО. Саме ці підрозділи визначають: які освітні компоненти мають формувати відповідні компетентності здобувачів, хто за забезпечує їх викладання, яким має бути їх зміст, форми, методи викладання, якою має бути модель відповідних освітніх правовідносин, а також безпосередньо забезпечують організацію і проведення поточного і підсумкового контролю успішності. Якщо перша група структурних підрозділів ЗВО планують, координують, моніторять, тоді як друга група – «ті, що працюють у полях», які безпосередньо забезпечують формування відповідних компетентностей здобувачів вищої освіти. Відносини перших та других є досить тісними, оскільки забезпечити формування т. зв. «освітньої складової» проєктних (грантових) компетентностей здобувачів вищої освіти можна лише у співпраці вищезазначених двох груп структурних підрозділів ЗВО. Так, наприклад, змістовне наповнення освітнього компоненту, кадровий, методичний його супровід забезпечує кафедра, водночас формування графіку освітнього процесу, навчального навантаження науково-педагогічних та педагогічних працівників, визначення рівня задоволеності здобувачів освітнім процесом – різні інші структурні підрозділи ЗВО. По-друге, можна також виділити ще одну групу структурних підрозділів ЗВО, діяльність яких пов'язана із проєктними (грантовими) компетентностями здобувачів вищої освіти. При цьому, якщо для першої групи характерним є «зв'язок» саме із формуванням відповідних компетентностей здобувачів, опануванням, навчанням, тоді як діяльність другої групи – переважно із реалізацією таких компетентностей вже під час навчання. До таких цілком можна віднести міжнародний відділ (інша назва), з огляду на координацію зв'язків із міжнародним партнерами, бухгалтерію, враховуючи супровід формування та виконання бюджету проєктних активностей, підготовку звітності, відділ інформаційного супроводу (пресслужба або ж інша назва) для інформаційного супроводу як процесу формування, так і реалізації відповідних компетентностей здобувачів вищої освіти, проєктної діяльності ЗВО в цілому. По-третє, з огляду на наукову сферу як сферу об'єктивізації реалізації проєктних (грантових) компетентностей здобувачів вищої освіти вже під час їх навчання у ЗВО, цілком логічним виглядає доцільність виокремлення в якості окремої групи суб'єктів, безпосередньо дотичних до реалізації проєктних (грантових) компетентностей здобувачів вищої освіти вже під час їх навчання у ЗВО, наукового відділу (інші його назва) або ж декількох відділів (у разі внутрішнього функціонального їх розподілу), які координують науково-дослідну діяльність ЗВО в цілому. При цьому можливою є їх умовна назва – ті підрозділи, які забезпечують «практикоорієнтовану» частину змісту проєктних

(грантових) компетентностей здобувачів вищої освіти. Оскільки діяльність цих підрозділів безпосередньо пов'язана із практичними активностями, отже в аспекті проєктних (грантових) компетентностей здобувачів вищої освіти їх варто розглядати як таких, що забезпечують залучення (у всьому розмаїтті релевантних рівню відповідних компетентностей) здобувачів до проєктних активностей ЗВО.

Цілком логічно було б згадати й про інші структурні підрозділи ЗВО, які тим чи іншим чином задіяні до формування та реалізації проєктних (грантових) компетентностей здобувачів вищої освіти, про з огляду на їх розпорошеність, різну замученість до зазначеного формування компетентностей, особливості «основного» функціонального призначення, підпорядкованості, кадрового забезпечення, ресурсності, доцільним все ж таки вбачається формування у структурі ЗВО спеціалізованого структурного підрозділу, який би фактично був «координатором» всієї проєктної (грантової) активності ЗВО, в т. ч. й у частині формування відповідних компетентностей у здобувачів вищої освіти та їх реалізації у всьому розмаїтті зовнішніх форм. Це може бути, наприклад, проєктний офіс (служба, відділ, департамент, сектор тощо). Аналіз структур вітчизняних та зарубіжних ЗВО, які здійснюють підготовку майбутніх правників, свідчить, що підходи у ЗВО до назви, структури, функціоналу, кадрового забезпечення відповідного підрозділу є різними. Так, наприклад, у Національному університеті «Львівська політехніка» таким підрозділом є проєктний офіс, у Маріупольському державному університеті – центр міжнародної освіти, у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка – сектор проєктної діяльності, у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого – центр міжнародної співпраці та інноваційного розвитку. У зарубіжних правничих школах також створено такі підрозділи. Так, наприклад, в University of Oxford функціонує Research Support, у Technical University of Munich – Office for Research and Innovation, у KU Leaven – Research Coordination Office тощо. Основними напрямками діяльності всіх цих підрозділів є: «підтримка досліджень та інноваційних проєктів», «управління проєктами», «комерціалізація наукових досліджень через стартапи, наукові, індустріальні парки», «консультування стосовно отримання грантів», «координація фінансування відповідних проєктів», «допомога з відбору грантових програм (конкурсів)», «супровід грантових заявок під час участі у конкурсах», «допомога у підготовці бюджетної частини проєкту», «пошук партнерів для проєктної діяльності», «навчання з підготовки грантових проєктів», «аудит проєктів, в т. ч. на відповідність їх вимогам чинного законодавства», «адміністрування реалізації проєкту», «підготовка звітності» тощо. Як бачимо, не зважаючи на різні формулювання відповідних напрямків діяльності у локальних актах ЗВО, які визначають засади діяльності цих підрозділів, фактично їх функціональне призначення є тотожним. Наявність відповідних підрозділів у структурі вищезазначених закладів вищої освіти дозволило досягти суттєвих результатів у проєктній (грантовій) діяльності, що підтверджується конкретними показниками. Так, наприклад, у Маріупольському державному університеті завдяки координації проєктної (грантової) діяльності всього ЗВО, в т. ч. й із залученням здобувачів вищої освіти, за три роки (у період з 2021 по 2024 роки) кількість успішних проєктів збільшилася з 3 до 11, що дозволило збільшити надходження

до бюджету ЗВО у 8 разів. В University of Oxford підрозділ Research Support здійснює підтримку більше ніж 600 дослідницьких проєктів [4]. І всі проєктні (грантові) активності охоплюють не лише діяльність наукових, науково-педагогічних працівників, адміністративного персоналу, але й здобувачів вищої освіти. З огляду на це цілком можна стверджувати, що формування відповідного структурного підрозділу у ЗВО дозволяє координувати проєктну (грантову) діяльність в цілому, в т. ч. й здобувачів вищої освіти, а отже це є вимогою часу, держави, суспільства, а стосовно здобувачів вищої освіти – невід’ємною складовою забезпечення успішної підготовки їх до професійної реалізації у правничій сфері.

Незважаючи на те, якою є назва відповідного структурного підрозділу ЗВО, кадрове забезпечення або ж структура, його функціональне призначення має охоплювати процеси, безпосередньо пов’язані із формуванням пулу проєктних ініціатив (пошук, акумулювання та моніторинг інформації щодо можливостей для проєктної (грантової) діяльності ЗВО, формування бази потенційних проєктів тощо), підтримкою підготовки проєктних заявок й подання їх на фінансування, формуванням проєктних команд, управлінням проєктами, аналізом результатів їх виконання й супроводом звітності, а також масштабуванням успішних проєктів й популяризацією проєктної (грантової) діяльності. Мова фактично йде про охоплення практично всього спектру проєктних (грантових) активностей й їх професійний супровід. На відміну від «розпорошеного» супроводу формування та реалізації проєктних (грантових) компетентностей здобувачів вищої освіти з боку різних структурних підрозділів ЗВО за принципом «широкої спеціалізації» й потреби посиленої координації між ними, що вимагає додаткових ресурсних витрат, існування спеціалізованого підрозділу (наприклад, проєктного офісу) дозволяє оптимізувати відповідний ресурсний супровід, оскільки відповідний спеціалізований підрозділ сам виконує роль координаційного центру всього вищезазначеного процесу формування та реалізації відповідних компетентностей здобувачів вищої освіти. Завдяки його існуванню «наочними» стають «якість» як освітньої, так і наукової складових змісту проєктних (грантових) компетентностей здобувачів вищої освіти, що може слугувати передумовою для їх вдосконалення, «підвищення якості» (наприклад, перегляд змісту освітніх компонентів, форм і методів навчання, форм залучення здобувачів до проєктних (грантових) активностей ЗВО, визначення реалістичності очікуваних результатів, обрання новаційних форм публічної презентації результатів проєктної (грантової) діяльності тощо). Чи буде враховано особливості фахової спрямованості проєктних (грантових) компетентностей здобувачів вищої освіти у діяльності єдиного для ЗВО відповідного структурного підрозділу? Беззаперечно, по аналогії із діяльністю всіх інших загальноуніверситетських підрозділів, оскільки, навіть з огляду на його спеціалізацію, він функціонує у структурі ЗВО, у тісній співпраці із усіма підрозділами ЗВО, а також факультетами (інститутами), на базі яких здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти. Модель співпраці відповідного спеціалізованого підрозділу із факультетом (інститутом) передбачає поєднання «фахового спрямування», «фахової орієнтації» з боку кафедр, факультету (інституту) та професійного системного спеціалізованого, організаційного супроводу («відповідного управління повним життєвим циклом проєктних

(грантових) ініціатив) з боку відповідного проектного (грантового) підрозділу. Все це й дозволяє розглядати відповідний підрозділ в якості стратегічного підрозділу ЗВО, діяльність якого впливає на рівень проектної (грантової) стійкості здобувачів вищої освіти для професійної реалізації у правничій сфері.

Висновки. Підготовка майбутніх правників у ЗВО безпосередньо передбачає формування у них проектних (грантових) компетентностей як складової частини загальнокомпетентнісної фахової практикоорієнтованої підготовки, із спроможністю реалізації ними відповідних компетентностей як під час навчання у ЗВО, так і вже після завершення – у процесі професійної реалізації у правничій сфері. З огляду на широту сфери об'єктивізації відповідних компетентностей здобувачів вищої освіти під час їх навчання у ЗВО, що дозволяє умовно виокремити «освітню» та «практичну» складові їх змісту, формування та реалізація відповідних компетентностей здобувачів вимагає залучення до співпраці різних структурних підрозділів із різним функціоналом (навчальний, методичний, міжнародний, науковий, бухгалтерія, забезпечення якості вищої освіти тощо). Для посилення засад професійної орієнтації та системної координації формування та реалізації проектних (грантових) компетентностей здобувачів вищої освіти доцільним вбачається створення у структурі ЗВО окремого підрозділу (проектного офісу, служби, сектору, департаменту тощо), із визначенням його стратегічної ролі у проектній (грантовій) діяльності ЗВО в цілому, в т. ч. й у частині залучення здобувачів вищої освіти.

Література

1. Васильєва С. О., Боярська-Хоменко А. В. Навчальна програма «Грантова та проектна діяльність» як засіб формування проектних навичок у здобувачів третього освітньо-наукового рівня вищої освіти. *Збірник наукових праць «Педагогіка та психологія»*. Харків, 2020. Вип. 63. С. 10 – 18.
2. Про затвердження стандарту вищої освіти зі спеціальності 081 Право для другого (магістерського) рівня вищої освіти : наказ Міністерства освіти і науки України від 20 липня 2022 року № 643. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MUS38176>
3. Про затвердження стандарту вищої освіти зі спеціальності 081 Право для третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти : наказ Міністерства освіти і науки України від 31 липня 2023 року № 924. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/vishcha-osvita/zatverdzeni%20stand>
4. Програма професійного розвитку академічних менеджерів. Модуль 4 – Фінанси, проекти, ресурси. Сесія 3 – Міжнародні проекти /гранти. Опорний конспект. URL: <https://www.britishcouncil.org.ua/programmes/education/training-programme-for-academic-managers>

Анотація

Коломоєць Т. О., Колпаков В. К., Франковська С. А. Проектний офіс як «координатор» формування та реалізації проектних (грантових) компетентностей здобувачів вищої освіти – майбутніх правників у ЗВО України. – Стаття.

Актуальність теми. Запит держави, суспільства на підготовку правників «нової генерації» з необхідністю передбачає зміну у пріоритетах діяльності ЗВО, які здійснюють підготовку відповідних фахівців. Спроможність майбутніх правників до формування ідей та проекту щодо її реалізації, із кадровим, ресурсним супроводом, управлінням проектом, оцінкою його результатів та адаптацією його виконання до змін у суспільстві, фаховій сфері передбачає наявність у майбутніх правників проектних (грантових) компетентностей, із здатністю їх реалізувати саме у професійній правничій сфері. З урахуванням цього ЗВО зорієнтовані на формування у здобувачів – майбутніх правників проектних (грантових) компетентностей й сприяння реалізації їх ними як під час навчання у ЗВО, так і після. Унормування обов'язку ЗВО формувати відповідні компетентності у здобувачів вищої освіти у поєднанні із автономією ЗВО у практичному виконанні відповідного обов'язку забезпечити розма-

їття відповідних освітніх практик та різний ступінь їх успішності. Успішні практики демонструють ті ЗВО, які забезпечили високий рівень координації проєктної (грантової) активності ЗВО в цілому, в т. ч. й із залученням здобувачів вищої освіти. Досягти такого рівня координації вони змогли за рахунок формування у структурі ЗВО спеціалізованого підрозділу, із налагодженням системної співпраці з усіма іншими елементами структури ЗВО. Все це актуалізує потребу аналізу відповідного питання, із обґрунтуванням переваг такого організаційного рішення ЗВО й доцільності масштабування відповідного досвіду у мережі ЗВО, які здійснюють підготовку майбутніх правників, що і є метою цієї роботи.

Об'єкт роботи – суспільні відносини, які безпосередньо пов'язані із координацією на рівні окремого спеціалізованого підрозділу діяльності ЗВО щодо формування та реалізації проєктних (грантових) компетентностей здобувачів вищої освіти – майбутніх правників. **Предмет роботи** – координаційна роль проєктного офісу у формуванні та реалізації проєктних (грантових) компетентностей здобувачів вищої освіти – майбутніх правників у ЗВО України. **Методологічне підґрунтя** сформували як загальнонаукові, так і спеціальні методи наукового дослідження. Розгляд предмету дослідження у контексті пріоритетних завдань вищої юридичної освіти забезпечили діалектичний метод, метод комплексного аналізу, у контексті запитів, сенсів сучасного правничого середовища – методи аналізу, синтезу, польових досліджень. Обґрунтувати доцільність розгляду проєктних (грантових) компетентностей в якості складової практикоорієнтованого фаховосфокусованого компетентнісного підходу навчання майбутніх правників стало можливим завдяки поєднанню спеціальноюридичного, логічного методу, а також методу структурування. Метод експертних оцінок дозволяв виокремити наявні освітні практики у вітчизняних та зарубіжних ЗВО, що здійснюють підготовку правників, щодо забезпечення формування та реалізації відповідних компетентностей здобувачів вищої освіти, із різним ступенем організаційної координації. Порівняльно-правовий метод сприяв виокремленню успішних практик вітчизняних та зарубіжних ЗВО щодо координації проєктної (грантової) активності ЗВО в цілому, в т. ч. й стосовно формування та реалізації відповідних компетентностей здобувачів вищої освіти, а також (у поєднанні із логічним методом) обґрунтуванню доцільності створення у структурі ЗВО спеціалізованого стратегічного структурного підрозділу задля забезпечення високої успішності проєктної (грантової) діяльності ЗВО в цілому та залучення до неї здобувачів. **Висновки.** Підготовка майбутніх правників у ЗВО безпосередньо передбачає формування у них проєктних (грантових) компетентностей як складової частини загальнокомпетентнісної фахової практикоорієнтованої підготовки, із спроможністю реалізації ними відповідних компетентностей як під час навчання у ЗВО, так і вже після завершення – у процесі професійної реалізації у правничій сфері. З огляду на широту сфери об'єктивізації відповідних компетентностей здобувачів вищої освіти під час їх навчання у ЗВО, що дозволяє умовно виокремити «освітню» та «практичну» складові їх змісту, формування та реалізації відповідних компетентностей здобувачів вимагає залучення до співпраці різних структурних підрозділів із різним функціоналом (навчальний, методичний, міжнародний, науковий, бухгалтерія, забезпечення якості вищої освіти тощо). Для посилення засад професійної орієнтації та системної координації формування та реалізації проєктних (грантових) компетентностей здобувачів вищої освіти доцільним вбачається створення у структурі ЗВО окремого підрозділу (проєктного офісу, служби, сектору, департаменту тощо), із визначенням його стратегічної ролі у проєктній (грантовій) діяльності ЗВО в цілому, в т. ч. й у частині залучення здобувачів вищої освіти.

Ключові слова: проєкт (грант), здобувач вищої освіти, заклад вищої освіти, вища юридична освіта, проєктний офіс, структура, компетентності, правник, спроможність, стійкість.

Summary

Kolomoiets T. O., Kolpakov V. K., Frankovska S. A. The project office as a “coordinator” for the formation and implementation of project (grant) competencies of higher education students – future lawyers in Ukrainian higher education institutions. – Article.

Relevance of the topic. The demand from the state and society for the training of a “new generation” of lawyers necessarily implies a change in the priorities of higher education institutions that train such specialists. The capacity of prospective legal professionals to conceptualise, initiate, and execute initiatives within the scope of their duties, with the requisite personnel and resource backing, adept project management, a meticulous evaluation of outcomes, and the agility to adapt their implementation to the shifting tides of societal and professional demands, is predicated on their possession of project (grant) competencies and the proficiency to operationalise these competencies within the professional legal milieu. In light of this, higher education institutions are prioritising the cultivation of project (grant) competencies in prospective lawyers, with a view to facilitating the translation of these competencies into practical applications during both their academic pursuits and post-graduation. Standardising the obligation of higher education institutions to develop relevant competencies in higher education students, combined with the autonomy of higher education institutions in the practical implementation of this obligation,

ensures a variety of relevant educational practices and varying degrees of success. It is evident that effective practices are exhibited by those higher education institutions (HEIs) that ensure a high level of coordination of project (grant) activity of HEIs as a whole. This coordination is inclusive of the involvement of higher education applicants. The establishment of a specialised unit within the structure of the higher education institution, in conjunction with the implementation of systematic co-operation with all other elements of the institution's structure, has been identified as a pivotal factor in achieving this level of coordination. All this highlights the need to analyse the issue in question, justifying the advantages of such an organisational decision by higher education institutions and the feasibility of scaling up the relevant experience within the network of higher education institutions that train future lawyers, which is the **aim** of this work. The **object of this work** is to examine social relations that are directly related to coordination at the level of a separate specialised unit of higher education institutions. This is with regard to the formation and implementation of project (grant) competencies of higher education seekers who are future lawyers. The **subject of the work** is the coordinating role of the project office in the formation and implementation of project (grant) competencies of higher education seekers–future lawyers in higher education institutions of Ukraine. The **methodological basis** of the study was formed by both general scientific and special methods of scientific research. The dialectical method and the method of comprehensive analysis ensured consideration of the subject of research in the context of the priority tasks of higher legal education, while the methods of analysis, synthesis, and field research ensured consideration in the context of the demands and meanings of the modern legal environment. Justifying the feasibility of considering project (grant) competencies as a component of a practice-oriented, professionally focused competency-based approach to training future lawyers became possible thanks to the combination of a special legal, logical method and a structuring method. The expert assessment method made it possible to identify existing educational practices in domestic and foreign higher education institutions that train lawyers, with varying degrees of organisational coordination, in terms of ensuring the formation and implementation of relevant competencies of higher education students. The comparative legal method helped to identify successful practices of domestic and foreign HEIs in coordinating project (grant) activities of HEIs in general, including the formation and implementation of relevant competencies of higher education seekers, as well as (in combination with the logical method) to justify the feasibility of creating a specialised strategic structural unit within the structure of higher education institutions to ensure the high success of project (grant) activities of higher education institutions as a whole and to attract applicants to it. **Conclusions.** The training of future lawyers in higher education institutions directly involves the development of project (grant) competencies as part of general competency-based, practice-oriented professional training, with the ability to apply these competencies both during their studies at higher education institutions and after graduation, in the course of their professional development in the legal field. Given the breadth of the scope for objectifying the relevant competencies of higher education students during their studies at higher education institutions, which allows us to conditionally distinguish between the “educational” and “practical” components of their content, the formation and implementation of the relevant competencies of applicants requires the involvement of various structural units with different functions (educational, methodological, international, scientific, accounting, quality assurance in higher education, etc.). In order to strengthen the foundations of professional orientation and systematic coordination of the formation and implementation of project (grant) competencies of higher education applicants, it seems expedient to create a separate unit (project office, service, sector, department, etc.) within the structure of higher education institutions with a defined strategic role in the project (grant) activities of higher education institutions as a whole, including in terms of attracting higher education applicants.

Key words: project (grant), higher education applicant, higher education institution, higher legal education, project office, structure, competencies, lawyer, capacity, sustainability.

УДК 349.6+349.4

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v106.2025.10>

С. В. Куренда

«ВОДНІ РЕСУРСИ» ЯК ПРЕДМЕТ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНИ: ПРОБЛЕМИ КАТЕГОРИЗАЦІЇ

Постановка проблеми. Термінологічне різноманіття, властиве положенням нормативно-правових актів, що регулюють відносини стосовно водних ресурсів, зокрема в частині розмежування об'єктів таких відносин, є з одного боку результатом еволюції галузі природоресурсного права, а з іншого – потребою нормопроектувальної техніки.

Окреслене знаходить прояв, зокрема у вживанні на рівні норм Водного кодексу України (далі – ВК України), зокрема таких термінологічних одиниць як «водні ресурси», «водні об'єкти», «море», «лиман», «річка» тощо.

Така диференціація не просто збагачує понятійно-категоріальний апарат водного законодавства, гармонізуючи його з загальноприйнятою термінологією природничих наук, проте значною мірою дозволяє забезпечити адресний вплив на учасників відносин, що складаються з приводу конкретного різновиду водних об'єктів, ключове місце серед яких займають відносини стосовно використання та охорони водних ресурсів та водних об'єктів як двох базових складових, здатних забезпечити задоволення біологічних, оздоровчих, гігієнічних та інших потреб населення у воді і при цьому забезпечити стаке управління водними ресурсами.

Поряд із цим, ураховуючи окреслену диференціацію, використання відповідної термінології у ході правотворчого процесу, спрямованого на регулювання відносини, зокрема з використання та охорони водних ресурсів, повинно підпорядковуватися певним «правилам», посередництвом чого власне і досягається його мета. Йдеться про співвідношення між різними поняттями задля коректного використання відповідної термінології у проектах нормативно-правових актів.

Це одне з важливих питань природоресурсного права, яке, тим не менше, не отримало широкого розкриття на сторінках юридичних наукових досліджень. Його ж розгляд здатен внести ясність у лексико-термінологічну основу водного права й підвищити у такий спосіб науковий супровід правотворчого процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема правового регулювання використання та охорони водних ресурсів, а також сучасні питання понятійно-категоріального апарату водного права тією чи іншою мірою ставали предметом розгляду таких вчених-правників як Г. В. Анісімова, І. П. Біскуб, Н. С. Гавриш, А. П. Гетьман, Х. А. Григор'єва, М. Є. Даус, О. В. Донець, А. В. Духневич, А. С. Євстігнєєв, М. Р. Забокрицька, В. П. Жушман, В. А. Зуєв, Р. Л. Кравчинський, Ю. А. Краснова, Т. В. Курман, М. І. Любченко, В. Л. Мунтян, В. В. Носік, Н. Д. Отченаш, Т. С. Подорожна, К. В. Сlepньова, А. М. Статівка, В. К. Хільчевський, О. В. Чунарьов, С. В. Янчук та ін.

Також окремі аспекти піднятої проблеми висвітлювалися нами на міжнародній науково-практичній конференції *«Правові аспекти агроекологічного розвитку*

України», присвяченій 100-річчю від дня народження фундатора української школи аграрного права академіка Василя Зіновійовича Янчука.

Постановка завдання. Мета статті полягає у визначенні змісту категорії «водні ресурси», зокрема як об'єкта використання та охорони, крізь призму положень водного законодавства України.

Виклад основного матеріалу. Категоризація будь-якої сфери знань виступає важливим елементом систематизації отриманої інформації. Адже, як зазначає І. П. Бізкуб, сприйняття нової інформації, *яка може бути отримана у тому числі і у ході наукових досліджень* (курсив наш. – С. К.), потребує систематизації у свідомості людини, зокрема посередництвом її віднесення до тієї чи іншої категорії. При цьому це рівною мірою стосується як конкретних понять, так і певним чином абстрактних концептів. Тобто у сутності йдеться про когнітивний процес за допомогою якого людина набуває можливість усвідомлювати світ, фіксуючи й структуруючи ознаки явищ та процесів об'єктивної реальності у зручний для діяльності людського мозку спосіб [1, с. 11].

Для водного права процес категоризації набуває особливого значення, зокрема у зв'язку з його інструментальними та комунікативними властивостями. Адже, як відомо, мова, будучи знаковою системою, виступає основним засобом передачі інформації [2, с. 37–38]. Проте «обрамлення» явищ та процесів правової дійсності у мовну форму як результат їх категоризації спричиняє дещо глибші наслідки, крім звичайного трансферу інформації. Адже для права лінгвістичні конструкції виступають основним засобом правового регулювання суспільних відносин, тобто досягнення бажаної мети правового впливу на суб'єктів водного права, а також забезпечують процеси правореалізації та правозастосування. Тому, як справедливо стверджує М. І. Любченко, будучи зовнішнім проявом ідеальної (юридичної) картини світу, юридичний текст повинен бути зрозумілим і точним. Адже, неналежна у лінгвістичному аспекті якість юридичних текстів створює перешкоди для розуміння правових ідей. При цьому багато у чому саме юридична мова виступає одним з визначальних чинників належного правового регулювання суспільних відносин [2, с. 40].

Більше того, як зазначає О. В. Мінченко, у сучасних дослідженнях особливо відмічається роль комунікативної теорії права у розкритті його природи. У межах відповідного теоретичного підходу підкреслюється пізнавальна роль мови як засобу комунікації, а саме право розглядається в якості форми внормованої психолінгвотентальної діяльності фізичних та юридичних осіб. При цьому такий підхід дещо абстрагується від властивого радянській догматиці нормативізму і акцентує увагу на існуванні права лише у межах соціуму [3, с. 212].

Таким чином об'єктивне право, у тому числі норми водного права об'єктивуються у тому числі в текстах нормативно-правових актів посередництвом яких здійснюється вплив на відповідних учасників відносин. Більше того, практично будь-яка галузь права втілюється у писаних нормах права лише як в наслідку існування правил поведінки, зафіксованих посередництвом мови у тому числі в усній формі.

У зв'язку з цим категоризація юридичних явищ та процесів на рівні галузі водного права проявляється з одного боку у закріпленні на рівні нормативних

положень термінології, що конкретизує окремі явища та процеси правової реальності, а тому і забезпечує посередництвом відповідних мовних феноменів вплив на учасників відносин у тому числі щодо використання та охорони водних ресурсів, з іншого – у системному формуванні суб'єктами правозастосування та правореалізації практики застосування відповідних нормативних положень, а також реалізації закріплених у них нормативних моделей, слідуючи розумінню визначених такими положеннями термінів і понять.

Своєю чергою категоризація явищ та процесів у межах водних відносин, зокрема через семантичну одиницю «водні ресурси», також, як ми зазначали, спрямовується у тому числі на гармонізацію термінології юридичної науки з природознавчими науками. Хоча, слід водночас визнати, що повної гармонізації, як правило, складно досягти, зокрема у зв'язку з постійним розвитком відповідних наук.

Більше того, розвиток самого водного права не повинен орієнтуватися на відповідну гармонізацію, зокрема у зв'язку з недоцільністю. Адже положення чинного водного законодавства переслідують конкретну мету у випадку врегулювання відносин стосовно конкретного об'єкта, зокрема шляхом дозволу вчиняти певних актів поведінки стосовно нього, заборон вчинення певних актів або ж зобов'язувань вчиняти певним чином у конкретній правовій ситуації. Якщо певний об'єкт або групу об'єктів можна позначити конкретним терміном, то для досягнення мети правового регулювання можна використати відповідний термін, і водночас, якщо для виокремлення певного об'єкта або групи об'єктів відсутня юридична доцільність, то у такому випадку унікальна юридична номінація відповідного об'єкта, групи об'єктів або ж для «інтеграції» категорії інших наук у понятійно-категоріальний апарат водного права не пов'язується з практичною метою.

Для прикладу, скажімо, у сучасній науковій літературі можна зустріти досить широкий діапазон професійної термінології. Зокрема робота експертів ООН, як відмічають В. Власов та Д. Власов, поступово вводить у міжнародну практику таку диференціацію елементів гідросистеми як «зелена», «блакитна» та «віртуальна» вода. Зокрема під «зеленою водою» розуміються переважно запаси ґрунтових вод, що використовуються для сільськогосподарського виробництва. Терміном «блакитна вода» позначаються по суті дві групи об'єктів: поверхневі потоки та підземні води (як неглибокого, так і глибокого ґрунтового розташування), а також води аридних та напіваридних зон. При цьому у ході аналітичних розрахунків також часто використовують термін «віртуальна вода», позначаючи ним воду, що входить до складу вже виготовленої продукції.

Також, наприклад, термінологічна конструкція «водний слід», що іноді вживається фахівцями сфери водного господарства в якості величини обсягів використання водних ресурсів у тому числі для господарсько-побутових, промислових, а також сільськогосподарських потреб може позначати три категорії водних ресурсів у сільськогосподарській сфері: «блакитний» слід – вода, що безповоротно вилучається для сільськогосподарських потреб; «зелений» – дощова вода, накопичувана у ґрунті, що випаровується з угідь; «сірий» – забруднені у ході виробництва води [4, с. 18].

Поряд із цим, у положеннях ВК України відповідна класифікація відсутня, що визначається у першу чергу відсутністю в сучасних умовах необхідності вживання відповідної термінології для охоплення правовим регулювання відносин саме стосовно конкретних із зазначених водних ресурсів. Тим не менше, не можна повністю виключати того, що за деякий час актуальною стане проблема регулювання відповідних аспектів використання та охорони водних ресурсів внаслідок чого термінологія «зелена», «блакитна» та «віртуальна» вода буде введена законодавцем в якості інтегральних понять, тобто таких, що «пронизують» окремі групи водних ресурсів та водних об'єктів, тобто вводиться у положення водного законодавства ще один критерій класифікації водних об'єктів, або ж в якості окремих самостійних категорій на заміну складеним сьогодні класифікаціям водним об'єктів.

Хоча слід визнати, що в окремих випадках положення водного законодавства можуть запроваджувати певне визначення, так би мовити, «на перспективу», в якості пререквізиту правового регулювання певних відносин або ж для гармонізації понятійно-категоріального апарату закону з термінологією підзаконних нормативно-правових актів.

Для прикладу чинні положення ВК України виокремлюють такі види вод як «лляльна вода». Цим терміном позначається вода з домішками переважно нафтопродуктів у тому числі зібрана в колодязях машинних відділень суден (абзац десятий частини першої статті 1 ВК України) [5, ст. 1]. Категоризація цього різновиду води пов'язується з необхідністю регулювання відносин щодо її використання, однак у самому ВК України, який містить визначення такого різновиду води ця лексична конструкція вживається лише власне у визначенні. Інші положення не оперують нею. Водночас її вживання можна зустріти у приписах Інструкції щодо процедур приймання та скидання водяного баласту на акваторії річкових внутрішніх водних шляхів, затвердженій наказом Міністерства транспорту та зв'язку України від 13 червня 2007 року, зареєстрованої в Міністерстві юстиції України 20 червня 2007 року за № 740/14007 [6].

І, навпаки, в абзаці одинадцятому частини першої статті 1 ВК України міститься визначення стічної води як води, що утворилася в результаті господарської та виробничої діяльності (за виключенням шахтної, кар'єрної та дренажної води), у побуті, а також являє собою воду, відведену із забудованої території в якості атмосферних опадів [5, ст. 1].

Цей термін вживається у цілій низці положень ВК України, зокрема в аспекті прийняття рішень про скидання стічних вод з накопичувачів у водні об'єкти (пункт 8 частини першої статті 8, пункт 14 частини першої статті 8-1, пункт 10 частини першої статті 14), обліку систем очищення стічних вод та їх очищення (стаття 25), нормативів гранично допустимих концентрацій речовин у стічних водах (стаття 39), скиду вторинними водокористувачами стічних вод в об'єкти первинних водокористувачів (стаття 42) тощо.

Поряд із цим аналіз ВК України чітко демонструє системний категоріальний підхід до осмислення та групування об'єктів водних відносин, що є предметом регулювання Кодексу. Законодавчим актом фактично запроваджується три самостійні і один інтегральний рівні категорій об'єктів водних відносин.

Найбільш широкою за змістом виступає категорія «води».

Як вбачається з відповідного визначення, закріпленого в абзаці тринадцятому частини першої статті 1 ВК України, формуючи відповідну дефініцію, законодавець прагнув охопити якомога ширше коло природних об'єктів та систем, визначивши, що водою є *«усі води»* й конкретизувавши це визначення уточненням *«(поверхневі, підземні, морські), що входять до складу природних ланок кругообігу»* [5, ст. 1]. У такий спосіб суб'єктом правотворчості застосовано класифікаційний або ж, як його ще називають, класичний підхід до формування дефініцій, який охоплює рід та видові ознаки аналізованого предмета [5, ст. 1].

При цьому Кодекс містить визначення підземних вод (абзац чотирнадцятий частини першої статті 1) і поверхневих вод (абзац п'ятнадцятий частини першої статті 1), однак при цьому не містить визначення морських вод. Останнє слід виводити із загальнонаукового розуміння моря, осмисленого на рівні екологічних досліджень. Прикладом цього виступає, зокрема визначення, пропонуване А. П. Гетьманом згідно з яким внутрішніми морськими водами виступають морські води, розташовані в бік берега від прямих вихідних ліній, прийнятих для відліку ширини територіального моря України, а також води портів України, обмежені лінією, що проходить через постійні портів споруди; води заток, бухт, лиманів, гаваней і рейдів, береги яких повністю належать Україні [7, с. 119].

«Водні ресурси» виступають інтегральним рівнем категоризації об'єктів водних відносин.

Цю систему об'єктів ВК України визначає як обсяги поверхневих, підземних та морських вод відповідної території (абзац сімнадцятий частини першої статті 1) [5, ст. 1]. Тобто у сутності це другий рівень класифікаційного підходу хоча і з певними модифікаціями, тобто *«води»* з *«територіальним»* ідентифікатором. Проте у цьому є і певна проблема, адже у визначенні *«вод»* міститься певна видова ознака, якою виступає *«що входять до складу природних ланок кругообігу»* [5, ст. 1]. Однак, урахувавши те, що визначення *«водних ресурсів»* не містить посилання на *«води»*, тобто не включає до свого змісту конструкцію визначення *«води»*, воно являє собою повністю автономне визначення зміст якого лише за неповною об'єктною ознакою має спільні ознаки з *«водами»*, проте, якщо об'єкти *«вод»* конкретизуються вказівкою на *«склад природних ланок кругообігу»*, то об'єкти *«водних ресурсів»* конкретизуються в цій частині територіальною ознакою – *«відповідної території»*. Лише розуміння того, що будь-яка вода так чи інакше є результатом природного кругообігу, робить *«водні ресурси»* дещо вужчою категорією (в частині територіального конкретизатора), ніж *«води»*.

У цілому охоплення *«водними ресурсами»* як поверхневих, так і підземних вод є загальноприйнятим в науці підходом, який також розділяють гідрологи, що спеціалізуються на дослідженні поверхневих вод та управлінні ними, а також гідрогеологи, які спеціалізуються на вивченні, зокрема управління якістю підземних вод [8, с. 5]. Також, наприклад, А. П. Гетьман характеризує водні ресурси, зокрема як природні багатства, що мають господарське значення у зв'язку з чим активно використовуються в різних сферах водного господарства [9, с. 20].

Рівною мірою і в сучасних дослідженнях водні ресурси розглядаються в якості придатних до використання запасів поверхневих і підземних вод певної території. При цьому дослідники відзначають, що у зв'язку з обсягами використання вод на певній території термінологічним словосполученням «водні ресурси» позначають величину середнього річного стоку річок [10, с. 7].

Більше того, у сучасних юридичних дослідженнях також можна зустріти і більш широкі погляди на водні ресурси. Наприклад, І. В. Берднік відносить до водних ресурсів не лише поверхневі та підводні води, проте також і природні багатства, що перебувають у міцному взаємозв'язку з водними об'єктами, а саме: водний рослинний та тваринний світ, а також земельні ділянки під водою [11, с. 141]. Хоча у контексті частини другої статті 3 та частини першої статті 18 Земельного кодексу України [12, статті 3 та 18] останнє є досить дискусійним, адже скоріше, відповідні земельні ділянки є все ж таки земельними ресурсами.

Повертаючись до положень ВК України, слід зазначити, що термінологічне словосполучення «водні ресурси» вживається у положеннях Кодексу переважно у таких лексичних конструкціях як «використання і охорона вод та відтворення водних ресурсів» (статті 7, 8, 8-1, 9, 10, 11, 12 та ін.), «використання водних ресурсів» (пункти 1 частини першої статті 15-1, пункт 1 частини першої статті 44), «використання та відтворення водних ресурсів» (пункт 1 частини першої, пункт 12-1 частини першої статті 16), а також «перерозподіл водних ресурсів» (стаття 42) [5].

При цьому особливо привертає на себе увагу те, що у пункті першому частини першої статті 44 ВК України закріплено обов'язок водокористувачів *«економно використовувати водні ресурси, дбати про їх відтворення і поліпшення якості вод»* [5, ст. 44]. Тобто у цій нормативній конструкції пов'язуються три елементи: 1) водокористувачі; 2) обов'язок економного використання водних ресурсів; 3) поліпшення якості вод.

Ця конструкція дозволяє більш чітко зрозуміти перехід до *другого рівня категоризації* об'єктів водних відносин щодо використання та охорони відповідних природних ресурсів, якими у контексті ВК виступають «водні об'єкти».

Адже «водокористувачами» у розумінні ВК України є фізична або юридична особа, яка здійснює водокористування (абзац двадцять шостий частини першої статті 1 ВК України) [5, ст. 1], а водокористуванням, своєю чергою, виступає, зокрема використання «вод (водних об'єктів)» (абзац двадцять п'ятий частини першої статті 1 ВК України) [5, ст. 1]. При цьому як визначається абзацом шістнадцятим частини першої статті 1 ВК України, водним об'єктом є природний або створений штучно елемент довкілля, в якому зосереджуються води (море, лиман, річка, струмок, озеро тощо) [5, ст. 1]. Останнє виступає наступним рівнем продовження класифікаційного підходу у межах якого диференціюються не родова і видова ознака, а видова [13, с. 43] і спеціальна.

Як результат «водокористувачі», як слідує із системного аналізу окреслених положень, при використанні вод, водних ресурсів та водних об'єктів повинні економно використовувати водні ресурси, тобто води відповідної території, а також дбати про поліпшення якості вод. У зв'язку з цим незалежно від того, до якого виду

належить водокористування, а тому що саме виступає його предметом, тобто конкретний водний об'єкт, водні ресурси або ж води у цілому, водокористувач повинен економно використовувати водні ресурси України, а тому і конкретні водні об'єкти, а також дбати про поліпшення якості вод, що означає неможливість здійснення діяльності, яка зберігає якість водних ресурсів, тобто вод певної території, наприклад, держави Україна, проте водночас погіршує якість «вод», тобто водних ресурсів інших держав, що можливо, наприклад, при використанні водних ресурсів вище за течією на кордоні України та інших держав.

Найбільш деталізованим третім рівнем категоризації об'єктів водних відносин щодо використання та охорони відповідних природних ресурсів виступають конкретні види «водних об'єктів» (лиманів, річок, струмків, озер тощо).

Водночас слід відмітити, що у положеннях ВК України вживається ще одна категорія, яка практично конкурує з категорією «водні ресурси». Нею виступає «водний фонд України». Це так зване контекстуальне (неявне) визначення [Див.: 13, с. 46], закріплене у статті 3 ВК України з якого слідує, що водний фонд України становлять «усі води (водні об'єкти) на території України» [5, ст. 3], тобто, як зазначає А. П. Гетьман, це поверхневі, підземні води, а також внутрішні морські води та територіальне море [7, с. 119].

Практично тотожне визначення, проте водних ресурсів закріплено в абзаці сімнадцятому частини першої статті 1 ВК України, однак лише з «територіальним ідентифікатором» «*відповідної території*», а не «України» [5, ст. 1]. Це дозволяє використовувати термінологічне словосполучення «водний фонд України» у розумінні «водних ресурсів України», а термінологічну конструкцію «водні ресурси» розглядати не лише у загальнодержавному, проте також і у територіальних зрізах, наприклад в обласному аспекті як «*водні ресурси регіону*».

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи проведений аналіз слід констатувати, що ширина діапазону понятійно-категоріального апарату водного права в частині об'єктів використання та охорони не є «забаганкою» законодавця. Це результат еволюції з одного боку наукових уявлень про водні ресурси, а з іншого – нормопроєктувальної техніки у ході якої була встановлена необхідність диференціації різного рівня об'єктів водних відносин, а також їх групування для того, щоб забезпечити найбільш ефективний адресний вплив на їх учасників задля досягнення визначеної мети. Саме тому у положеннях ВК України вживаються терміни «води», «водні ресурси», «водний об'єкт», «водний фонд України», а також розмежовуються різні конкретні об'єкти для диференціації у сутності різних рівнів регулювання відносин з використання та охорони відповідних природних ресурсів.

При цьому, вважаємо, що піднята проблема має і дещо глибший характер. Річ у тім, що у даному випадку йдеться не просто про термінологію, а також позначувані нею феномени, але й про співвідношення між ними, яке повинно відображатися на понятійно-категоріальному рівні, а тому у вживаній термінології, що безпосередньо визначатиме і потенційні можливості і якість правового регулювання суспільних відносин. На більш глибокому рівні це одна з ключових системних проблем усього сучасного природоресурсного права. Адже формування цієї

«комплексної» галузі права відбулося за близькістю предметів правового регулювання, а також практично тотожністю методів упорядкування відповідних відносин різними спеціальними нормами. При цьому така «близькість» визначається природними властивостями і зв'язками між відповідними природними екосистемами. Адже водні, земельні, повітряні, лісові, мінеральні ресурси та надра перебувають у природних зв'язках і взаємодії між собою. У зв'язку з цим вплив на одну екосистему закономірно спричиняє наслідки для іншої. Тому і використання та охорона одних природних ресурсів повинна узгоджуватися з використанням та охороною інших і саме тому відповідні проблеми у цілому охоплюються галуззю природо-ресурсного права. Саме тому диференціація «води», «водних ресурсів», «водних об'єктів», «водного фонду України» дозволяє встановлювати «юридичні мости» між водним правом та іншими напрямками природо-ресурсного права на рівнях окремих об'єктів та їх груп, зокрема на рівні надр, земельних ділянок, лісу тощо.

Інакше кажучи, відповідний діапазон категорій, дозволяє проектувати адресні норми, що здатні забезпечувати чіткість правового регулювання в умовах специфіки екологічного законодавства України.

Література

1. Біскуп І. П. Лінгвістична категоризація: від Аристотеля до IMAL (isolating-monocategorical-associational language). *Studia philologica*. 2014. Вип. 3. С. 11–18.
2. Любченко М. Мова і право: питання співвідношення. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2015. № 2 (81). С. 36–44.
3. Мінченко О. Лінгвістичний аспект у правовому пізнанні. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 5. С. 209–213.
4. Власов В., Власов Д., Глобальні водні ресурси та їх використання. *Вісник НАН України*. 2011. № 10. С. 18–28.
5. Водний кодекс України: Закон України від 06.06.1995 р. № 213/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 24. Ст. 189 (із змінами).
6. Про затвердження Інструкції щодо процедур приймання та скидання водяного баласту на акваторії річкових внутрішніх водних шляхів: наказ Міністерства транспорту та зв'язку України від 13.06.2007 р. № 491, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 20.06.2007 р. за № 740/14007. *Офіційний вісник України*. 2007. № 48. Ст. 2000 (зі змінами).
7. Гетьман А. П. Водний фонд України. *Велика Українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Харків, 2018. Т. 14: Екологічне право. С. 119–120.
8. Хільчевський В. К., Забокрицька М. Р., Кравчинський Р. Л., Чунарьов О. В. Основні засади управління якістю водних ресурсів та їхня охорона: навч. посіб. / за ред. В. К. Хільчевського. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2015. 172 с.
9. Гетьман А. П. Доктрина екологічного права та законодавства України: монографія. Харків: ТОВ «Оберіг», 2019. 336 с.
10. Даус М. Є., Отченас Н. Д. Гідро-екологічні основи водного господарства, раціональне використання та охорона водних ресурсів: конспект лекцій. Одеса: ОДЕКУ, 2018. 192 с.
11. Берднік І. Співвідношення понять «водний ресурс» і «водний об'єкт». *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 12. С. 139–142.
12. Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 р. № 2768-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3–4. Ст. 27 (зі змінами).
13. Подорожна Т. С. Правила побудови законодавчих дефініцій: логіко-теоретичні закономірності. *Університетські наукові записки*. 2008. № 4 (28). С. 43–46.

Анотація

Куренда С. В. «Водні ресурси» як предмет використання та охорони: проблеми категоризації. – Стаття.

Стаття присвячена розгляду особливостей категоризацій на рівні положень водного законодавства України водних ресурсів та їх різновидів, зокрема як об'єкта використання та охорони.

Науковому аналізу піддано такі категорії водного законодавства як «води», «водні ресурси», «водні об'єкти», «водний фонд України», а також визначено взаємозв'язки між ними. У ході аналізу положень Водного кодексу України визначено системний категоріальний підхід законодавця до осмислення та групування об'єктів водних відносин, що є предметом регулювання Кодексу. Законодавчим актом фактично запроваджується три самостійні і один інтегральний рівні категорій об'єктів водних відносин.

Визначається, що найбільш широкою за змістом виступає категорія «води». Посередництвом цієї понятійно-категоріальної одиниці законодавець прагнув охопити якомога ширше коло природних об'єктів та систем, визначивши, що водою є «усі води» й конкретизувавши це визначення уточненням «(поверхневі, підземні, морські), що входять до складу природних ланок кругообігу».

Встановлюється, що «водні ресурси» виступають інтегральним рівнем категоризації об'єктів водних відносин у той час як другим рівнем категоризації об'єктів водних відносин щодо використання та охорони відповідних природних ресурсів виступають «водні об'єкти». Водночас найбільш деталізованим третім рівнем категоризації об'єктів водних відносин щодо використання та охорони відповідних природних ресурсів виступають конкретні види «водних об'єктів» (лиманів, річок, струмків, озер тощо).

Формується висновок, що діапазон понятійно-категоріального апарату водного права в частині об'єктів використання та охорони є результатом еволюції з одного боку наукових уявлень про водні ресурси, а з іншого – нормопроектувальної техніки у ході якої була встановлена необхідність диференціації різного рівня об'єктів водних відносин, а також їх групування для забезпечення адресного впливу на їх учасників задля досягнення визначеної мети.

Ключові слова: водні ресурси, вода, водні об'єкти, природокористування, використання природних ресурсів, охорона довкілля, сталий розвиток, водне законодавство, землі водного фонду.

Summary

Kurenda S. V. “Water resources” as a subject of use and protection: problems of categorization. – Article.

The article focuses on the peculiarities of categorization of water resources and their varieties, in particular, as an object of use and protection, at the level of provisions of water legislation of Ukraine.

Such categories of water legislation as “water”, “water resources”, “water bodies”, “water fund of Ukraine” are subjected to scientific analysis, and the interrelationships between them are determined. In the course of analyzing the provisions of the Water Code of Ukraine, the author identifies the legislator's systematic categorical approach to understanding and grouping of water relations objects which are the subject matter of the Code. The legislative act actually introduces three independent and one integral level of categories of water relations objects.

It is determined that the category of “water” is the broadest in terms of content. Through this conceptual and categorical unit, the legislator sought to cover the widest possible range of natural objects and systems, defining water as “all waters” and specifying this definition by adding “(surface, underground, marine) that are part of the natural cycle”.

The author establishes that “water resources” are the integral level of categorization of water relations objects, while “water bodies” are the second level of categorization of water relations objects with regard to the use and protection of relevant natural resources. At the same time, the most detailed third level of categorization of water relations objects in terms of the use and protection of relevant natural resources is specific types of “water bodies” (estuaries, rivers, streams, lakes, etc.).

The author concludes that the range of conceptual and categorical apparatus of water law in terms of objects of use and protection is the result of the evolution of scientific concepts of water resources, and, on the other hand, of the rule-making technique, during which the need to differentiate different levels of water relations objects and to group them in order to ensure targeted impact on their participants with a view to achieving a specific goal was established.

Key words: water resources, water, water bodies, nature management, use of natural resources, environmental protection, sustainable development, water legislation, water fund lands.

УДК 347.62

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v106.2025.11>*Ю. С. Кучер, О. В. Старчук***ТВАРИНИ ЯК ОБ'ЄКТ ПРАВОВІДНОСИН: ОСОБЛИВОСТІ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ
В ЦИВІЛЬНОМУ ТА СІМЕЙНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ ТА ЄС**

Постановка проблеми. В Україні тварини визнані особливим об'єктом правовідносин, на яких, за загальним правилом поширюється правовий режим речі, який не враховує специфічність особливостей тварин як живих одухотворених організмів. З огляду на це, з одного боку, в Україні на тварин поширюється правовий режим речі, а з іншого боку, у країнах ЄС, тварини розглядаються як істоти зі своїми правами та потребами, які повинні бути захищені. Ще гостріше це питання постає у випадку розірвання шлюбу подружжям та вирішення правового режиму тварин як об'єктів їхньої спільної сумісної власності, оскільки для багатьох осіб вони стають повноцінними членами сім'ї.

Актуальність теми дослідження зумовлена, також, відсутністю в законодавстві України досконалого й узгодженого механізму здійснення права спільної власності на тварин, що породжує проблеми реалізації прав співвласників на належних їм тварин.

Метою дослідження є здійснення комплексного аналізу правового регулювання тварин як особливого об'єкту правовідносин у цивільному та сімейному законодавстві України та ЄС.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-правове дослідження поняття «тварини» та їхнього правового режиму слугували предметом наукових розвідок значної кількості вітчизняних науковців, таких як Я. В. Артюх, О. М. Верейці, О. В. Дзера, Л. В. Єніна, Н. С. Кузнецова, Г. Л. Крушельницька, В. В. Луць, Д. М. Луц, Л. А. Музика, М. В. Пашковська, О. В. Розгон, З. В. Ромовська, С. О. Сліпченко, О. М. Спектор, В. В. Стрельник, О. А. Устименко, Я. М. Шевченко, В. В. Шеховцов, Р. Б. Шишка та ін.

Виклад основного матеріалу. Поняття тварин у законодавстві України та ЄС є багатограним і потребує детального аналізу з урахуванням як теоретичних так і практичних аспектів.

Відповідно до ч. 1 ст. 5 Всесвітньої декларації прав тварин від 15 жовтня 1978 р. «будь-яка тварина, що знаходиться в залежності від людини, має право на належні догляд і турботу», а ч. 1 ст. 9 зауважує, що «певний юридичний статус тварин та їх прав повинен бути визнаний законом» [1].

Ми погоджуємось із О. Ф. Пірго, що хоча означена декларація не ратифікована жодною країною світу, але значення її положень переоцінити важко, адже віднині і назавжди створено загальносвітові орієнтири, на які має спиратися людство під час прийняття чергових міжнародних і національних нормативно-правових актів у сфері захисту тварин [2, с. 127].

Згідно з ч. 1 ст. 180 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [3] тварини є особливим об'єктом цивільних прав на яких поширюється правовий режим речі,

крім випадків, встановлених законом. Проте, це не означає, що тварина є річчю, адже на законодавчому рівні вона прямо не віднесена до цієї категорії. Саме тому правовий статус тварин має враховувати їхню специфіку та особливості.

На підтвердження цього В. В. Стрельник, Я. Р. Матвієнко зауважують, що «статус тварин у цивільних відносинах має відповідати унікальності цього об'єкта цивільних прав» [4, с. 54]. При цьому, як указує О. М. Спектор, «будучи живими істотами, що мають власні життєдіяльні процеси і потреби, тварини як особливий об'єкт речового права є річчю рухомою, неподільною, визначеною індивідуальними ознаками, неспоживною» [5, с. 70–71]. Поряд з тим, О. А. Устименко акцентує увагу на одухотвореності тварин як тієї ознаки, яка визначає особливий характер її правового регулювання як об'єкта цивільних прав в цілому та права власності зокрема, що робить неможливим проставляння знаку рівняння між дефініціями «тварина» і «річ» [6, с. 100].

Якщо тварина є особливим самостійним об'єктом правовідносин, на який поширюється правовий режим речі, то власники тварин, здійснюючи своє право власності, наділені тріадою правомочностей: правом володіння, користування та розпорядження. Однак, на відміну від інших об'єктів цивільних правовідносин, тварини мають свої характерні особливості, які унеможливають застосування стандартних правових норм, не враховуючи їхню специфічність як живих одухотворених організмів. Відповідно, як і будь-яке інше майно, тварини можуть виступати об'єктом спільної власності та підлягати поділу при розірванні шлюбу. Поряд з тим, на практиці питання поділу тварин як об'єкта спільного майна подружжя є досить проблематичним, оскільки відсутній єдиний підхід до вирішення таких спорів.

Згідно з ч. 3, 4 ст. 368 ЦК України [3] спільна сумісна власність на майно, набуте під час шлюбу, належить подружжю, якщо інше не встановлено договором або законом. Так само і майно, набуте в результаті спільної праці та за спільні кошти членів сім'ї є їхньою спільною сумісною власністю, якщо інше не встановлено договором, укладеним у письмовій формі.

Ці норми застосовуються до будь-якого майна, яке є спільною сумісною власністю, включаючи тварин. Проте, враховуючи одухотвореність тварин, наявність у них певної волі та здатності переживати емоції, ці норми не можуть бути застосовані беззастережно до тварин, що потребують особливого підходу при їхньому поділі.

Відповідно до ст. 358 ЦК України [3], співвласники можуть домовлятися про порядок володіння та користування спільним майном. Це правило можна застосувати і до тварин, передбачивши умови утримання, місце перебування, а також витрати на їхнє утримання. Проте, з урахуванням специфічних властивостей тварин, їхній поділ може викликати значні труднощі. Тому, під час поділу тварин, як частини спільного майна подружжя, доцільно враховувати не тільки правові норми, але й морально-етичні аспекти, що стосуються добробуту тварини. А тому, правовий режим тварин як об'єкта спільної сумісної власності подружжя в Україні потребує більш чіткого та спеціалізованого правового регулювання. Порядок володіння, користування та розпорядження тваринами повинен враховувати інтереси

самих тварин, а також домовленість між співвласниками щодо умов їхнього утримання та поділу.

Також, варто зауважити, що для врегулювання важливих майнових питань у разі розірвання шлюбу доцільним є застосування договірної форми майна подружжя. Зокрема, все частіше подружжя вдаються до укладення шлюбного договору. Сімейним кодексом України (далі – СК України) [7], зокрема ч. 1, 2 ст. 93 встановлено, що шлюбним договором регулюються майнові відносини між подружжям, визначаються їхні майнові права та обов'язки, зокрема і як батьків.

Ми погоджуємось із Л. В. Єніною, що тварини беззаперечно можуть виступати об'єктом шлюбного договору, та з огляду на неузгодженість практичних питань їх поділу при розірванні шлюбу, доцільно їх включати до шлюбного договору аби уникнути відповідних спорів [8, с. 326].

Узагальнюючи вищезазначене варто зауважити, що хоча у законодавстві України тварину визначено як особливий об'єкт цивільних правовідносин, її не можна повністю прирівнювати до речей. Це зумовлено наявністю як матеріальних, так і юридичних характеристик, які вимагають окремого підходу в правовому регулюванні. Ми погоджуємось із доктринальними підходами визначення правового режиму тварин як особливого одухотвореного об'єкта цивільних прав, наділеного власними інтересами, які охороняються та захищаються державою.

Проаналізуємо правовий режим тварин у державах ЄС. Досить цікавим та прогресивним є правове регулювання спільної власності на домашню тварину в Іспанії. Законодавство має на меті покласти край юридичним спорам, які часто виникають між розлученими парами щодо того, хто утримує домашніх тварин. З цього приводу навіть було винесено «новаторське» рішення. У жовтні 2021 р. Мадридський суд надав розлученій парі спільну опіку над їхньою собакою. Суддя вирішив не розглядати тварину як об'єкт права власності та ухвалив, що чоловік та жінка мають помісячно доглядати свого домашнього улюбленця. Мадридський суд визнав, що обидві сторони були «спільно відповідальними» щодо собаки та спільно здійснювали опіку над нею. Ця постанова суду першої інстанції № 11 у Мадриді від 7 жовтня 2021 р. була наступним кроком до зміни статусу тварин під час реформи цивільного законодавства Іспанії [9].

Звісно, і раніше, були цікаві кейси, наприклад, у 2019 р. суд першої інстанції № 9 Вальядоліда оголосив про «спільне володіння» Качасом – собакою іншої пари – і вирішив, що після розлучення кожен із власників має право брати опіку над твариною на певні періоди – шість місяців кожного року. Проте, все ж, у контексті законодавства, тварини залишалися об'єктом права власності, що ускладнювало процес доведення факту особливого статусу тварини та її поділу з урахуванням інтересів домашнього улюбленця.

Іспанія активно розробляє нове законодавство, щоб тварини більше не розглядалися як речі, а були юридично визнані живими істотами. Буває, що як докази, окрім надання договору про взяття собаки під опіку (на ім'я обох), додаються ветеринарні рахунки та фотографії, на яких власники з твариною виглядають як справжня сім'я.

Щодо важливих нововведень у контексті аналізованого питання, 15 грудня 2021 р. було прийнято закон «Про внесення змін до Цивільного кодексу, Закон

Іпотека і цивільний процесуальний закон, про правовий режим тварини» [10]. Закон встановлює, що обов'язково при визначенні місця проживання тварини має враховуватися її добробут, інтереси, можливість розподілу часу догляду за твариною між господарями. Найважливішим положенням закону є наступне: «Тварини – живі істоти, наділені чуйністю. Правовий режим товарів і речей може бути застосований у тій мірі, в якій він є сумісний з їх природою або з положеннями щодо їхнього захисту». Також, відповідно до внесених аналізованим актом змін до ст. 404 Закону «Про тварин, товари, майно та його модифікації» (*De los animales, de los bienes, de la propiedad y de sus modificaciones*) передбачено, що у випадку з тваринами-компаньйонами поділ не може здійснюватися шляхом їх продажу, якщо немає одностайної згоди всіх співвласників. У разі відсутності одностайної згоди між співвласниками рішення приймається судом щодо долі тварини з урахуванням інтересу співвласників та в благополуччя тварини, з можливістю передбачити розподіл часу догляду за твариною в разі необхідності, а також витрат, пов'язаних з цим. Крім цього, існує багато законопроектів, які мають на меті підвищити відповідальність фізичних осіб за недбайливе поводження з тваринами.

Однією з держав, що піклується про добробут тварин є Франція. У Франції правовий статус тварин, у контексті спільної власності на них, регулюється комплексом законодавчих актів, що поєднують цивільні та природоохоронні норми. Відповідно до ст. 34 Конституції Франції [11], збереження навколишнього середовища є одним із основних конституційних принципів, що визначає межі національного природоохоронного законодавства, включаючи законодавство щодо тваринного світу.

Окрему увагу уряд Франції приділяє забезпеченню добробуту тварин, які визнані як живі істоти з емоційною чутливістю, а не лише є об'єктом цивільних правовідносин. У 2014 році Франція внесла суттєві зміни до правової кваліфікації домашніх тварин, підвищивши їхній статус з «особистого майна» до «живих істот». Ці зміни стали основою для правового регулювання питань, що стосуються спільної власності на тварин у випадку розірвання шлюбу подружжям. Згідно з положеннями Цивільного кодексу Франції, тварини розглядаються як об'єкт цивільних правовідносин, проте з урахуванням їх здатності до відчуттів, що надає їм особливий правовий статус у питаннях, пов'язаних з їхнім утриманням. Якщо ж тварина була придбана під час шлюбу, вона вважається спільною сумісною власністю обох подружжя, незалежно від того, хто з подружжя здійснив покупку. У такому випадку колишні подружжя повинні домовитися між собою, хто з них буде утримувати тварину після розірвання шлюбу. Якщо сторони не можуть досягти згоди, питання вирішується судом.

Закон Франції «Про добробут і захист тварин» [12] має на меті встановлення жорсткіших вимог до утримання домашніх тварин, а також посилення санкцій щодо осіб, які жорстоко поводяться з ними. Крім того, цей закон визначає заборону на комерційне утримання диких тварин, зокрема для циркової діяльності та шоу. Це сприяє розвитку правового механізму, який не тільки забезпечує захист прав тварин, але й зміцнює зв'язок між людьми та тваринами.

Таким чином, у Франції правовий режим тварин, а також питання спільної сумісної власності на них, регулюються в контексті їхнього добробуту та прав, що

зумовлює необхідність застосування спеціальних правових інструментів для їх захисту, а також адаптації судової практики до нових вимог законодавства.

У практиці сімейного права Німеччини, також, нерідко постає питання щодо визначення правового режиму домашніх тварин після розірвання шлюбу та визначення особи, яка матиме право на їхнє утримання. Правове регулювання права спільної власності на тварин у Німеччині зазнало суттєвих змін у зв'язку із закріпленням принципу їхнього захисту на конституційному рівні. Зокрема, у 2002 році до Основного закону ФРН [13] було внесено положення про те, що захист тварин є державною метою, що дозволило враховувати інтереси тварин поряд із гарантованими правами людини.

Ключовим нормативним актом, що встановлює особливий правовий режим тварин у цивільному законодавстві, є § 90а Цивільного кодексу Німеччини (BGB) [14], згідно з яким: «Тварини не є речами. Вони охороняються спеціальними законами. До них застосовуються положення, що стосуються речей, із необхідними модифікаціями, якщо інше не передбачено спеціальним законодавством».

Таким чином, німецьке законодавство визнає особливий статус тварин, що підтверджується внесенням змін до Конституції держави. На практиці ж суди уникають ухвалення рішень, що передбачають встановлення прав на контакт із ними, оскільки чинні норми прямо не передбачають таких правових механізмів.

В Іспанії, Франції та Німеччині законодавство враховує добробут тварин, а судова практика визнає їхню особливу роль у житті власників. Зокрема, Іспанія – закріпила спільну опіку над тваринами після розірвання шлюбу, Франція – визнає їх здатними до відчуттів, а Німеччина – встановила їхній захист на конституційному рівні.

Висновки. Правове регулювання спільної власності на тварин в державах ЄС поступово еволюціонує від визначення тварин як об'єкта цивільних правовідносин до їхнього визнання як істот, здатних відчувати, що впливає на правові механізми їхнього захисту в сімейних спорах.

Правові механізми, які запроваджуються в державах ЄС (на прикладі Іспанії, Франції, Німеччини), спрямовані на забезпечення балансу інтересів власників тварин із необхідністю забезпечення належного догляду за ними та врахування емоційного зв'язку між подружжям та їхніми домашніми улюбленцями. Це, в свою чергу, сприяє розвитку правозастосовної практики, що орієнтована на захист тварин та їхній особливий статус у суспільстві.

Враховуючи європейський досвід доцільним є вдосконалення правового регулювання цивільних та сімейних правовідносин в Україні, об'єктом яких є домашній улюбленець, а саме:

- унести зміни до Цивільного кодексу України, які б закріплювали за тваринами статус живих істот, здатних відчувати, а не лише бути об'єктом правовідносин;
- доповнити положення Сімейного кодексу України нормою, якою було б передбачено можливість укладання договору між подружжям про опіку над твариною після розірвання шлюбу.

Запропоновані заходи сприятимуть формуванню більш справедливої та гуманної системи правового регулювання права спільної власності на тварин, а також захисту їхніх прав та добробуту.

Література

1. Всесвітня декларація прав тварин : проголошена 15 жовтня 1978 р. URL: <https://savewild.org/udar/>
2. Пігро О. Ф. Міжнародна та вітчизняна практики захисту тварин від жорстокого поводження в умовах збройного конфлікту. *Вісник ЛННІ імені Е. О. Дідоренка*. 2024. Вип. 3 (107). С. 125–133.
3. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. із змінами і доп. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
4. Стрельник В. В., Матвієнко Я. Р. Правовий режим тварин у цивільних правовідносинах. *Приватне та публічне право*. 2021. № 4. С. 52–55.
5. Спектор О. М. Тварина як особливий об'єкт речових прав. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2015. Вип. 3 (9). С. 70–76.
6. Устименко О. В. Спеціальні ознаки тварини як об'єкта права власності. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2015. № 1151. Сер. Право. Вип. 19. С. 98–100.
7. Сімейний кодекс України: Закон України від 10 січня 2002 р. № 2947-III. із змінами і доп. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21–22. Ст. 135.
8. Сніна Л. В. Тварина як об'єкт шлюбного договору. *Проблеми цивільного права та процесу* : тези доповідей учасників наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті Олександра Анатолійовича Пушкіна (Харків, 24 травня 2019 р.). / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Харків. обласний осередок Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України». Харків: ХНУВС, 2019. С. 324–326.
9. Sentencia pionera sobre la custodia compartida de un perro: reconoce la “corresponsabilidad” y el “vínculo afectivo”: Spain’s RTVE. URL: [https:// www. rtve.es/noticias/20211026/sentencia-custodia-compartida-perro/2203220.sht ml](https://www.rtve.es/noticias/20211026/sentencia-custodia-compartida-perro/2203220.sht ml)
10. Ley de modificación del Código Civil, la Ley Hipotecaria y la Ley de Enjuiciamiento Civil, sobre el régimen jurídico de los animales // 17/2021, de 15 de diciembre № 20727. URL: <https://www.boe.es/boe/dias/2021/12/16/pdfs/BOE-A-2021-20727.pdf>
11. Constitution du 4 octobre 1958. Legifrance. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000571356>
12. Loi française contre la cruauté envers les animaux n°2021-1539 du 30 novembre 2021. Legifrance. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000044387560>
13. German Basic Law, §20a GG Grundgesetz. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gg/englisch_gg.html
14. Bürgerliches Gesetzbuch in der Fassung der Bekanntmachung vom 2. Januar 2002 (BGBl. I S. 42, 2909; 2003 I S. 738), das zuletzt durch Artikel 14 des Gesetzes vom 23. Oktober 2024 (BGBl. 2024 I Nr. 323) URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/BJNR001950896.html>

Анотація

Кучер Ю. С., Старчук О. В. Тварини як об'єкт правовідносин: особливості регламентації в цивільному та сімейному законодавстві України та ЄС. – Стаття.

У статті здійснено комплексний аналіз особливостей правового регулювання тварин як об'єктів правовідносин в цивільному та сімейному законодавстві України та ЄС. Встановлено, що в Україні тварини визнані особливим об'єктом правовідносин, на яких поширюється правовий режим речі, який не враховує специфічність особливостей тварин як живих одухотворених організмів. З огляду на це, з одного боку, в Україні, тварини є особливим об'єктом цивільних правовідносин, а з іншого боку, у країнах ЄС, тварини розглядаються як істоти зі своїми правами та потребами, які повинні бути захищені. Обґрунтовано, що хоча у законодавстві України тварин визначено як особливий об'єкт цивільних правовідносин, їх не можна повністю прирівнювати до речей. Це зумовлено наявністю як матеріальних, так і юридичних характеристик, які вимагають окремого підходу в правовому регулюванні. Характеризуючи законодавство ЄС, яким визначено правовий статус тварин, визначено, що в Іспанії, Франції та Німеччині враховано добробут тварин, а судова практика визнає їхню особливу роль у житті власників. Зокрема, Іспанія – закріпила спільну опіку над тваринами після розірвання шлюбу, Франція – визнає їх здатними до відчуттів, а Німеччина – встановила їхній захист на конституційному рівні. Правові механізми, які запроваджуються в державах ЄС (на прикладі Іспанії, Франції, Німеччини), спрямовані на забезпечення балансу інтересів власників тварин із необхідністю забезпечення належного догляду та врахування емоційного зв'язку між подружжям та їхніми домашніми улюбленицями. Це, в свою чергу, сприяє розвитку правозастосовної практики, що орієнтована на захист тварин та їхній особливий статус у суспільстві.

Враховуючи європейський досвід доцільним є вдосконалення правового регулювання цивільних та сімейних правовідносин, об'єктом яких є домашній улюбленець, а саме: унести зміни до Цивільного кодексу України, які б закріплювали за тваринами статус живих істот, здатних відчувати, а не лише бути об'єктом правовідносин; доповнити положення Сімейного кодексу України нормою, якою передбачити можливість укладання договору між подружжям про опіку над твариною після розірвання шлюбу тощо.

Ключові слова: тварина, об'єкт цивільних правовідносин, річ, майно, договірний режим майна подружжя, спільна сумісна власність, розірвання шлюбу, поділ майна подружжя.

Summary

Kucher Yu. S., Starchuk O. V. Animals as objects of legal relations: peculiarities of regulation in civil and family law of Ukraine and the EU. – Article.

This article provides a comprehensive analysis of the peculiarities of legal regulation concerning animals as objects of legal relations in the civil and family law of Ukraine and the EU. It is established that in Ukraine, animals are recognized as a special object of legal relations, to which, as a general rule, the legal regime of a thing applies. This approach does not account for the specific characteristics of animals as living, sentient beings. Consequently, while animals in Ukraine are a special object of civil legal relations, in EU countries, they are considered beings with their own rights and needs that must be protected. The article substantiates that although Ukrainian legislation defines animals as a special object of civil legal relations, they cannot be fully equated with things. This is due to the presence of both material and legal characteristics that necessitate a separate approach in legal regulation. Characterizing EU legislation that defines the legal status of animals, it is determined that Spain, France, and Germany consider animal welfare, and judicial practice recognizes their special role in the lives of their owners. Specifically, Spain has enshrined joint custody of animals after divorce, France recognizes their capacity for sentience, and Germany has established their protection at the constitutional level. The legal mechanisms introduced in EU member states (exemplified by Spain, France, and Germany) aim to ensure a balance between the interests of animal owners and the necessity of providing proper care, while also considering the emotional bond between spouses and their pets. This, in turn, contributes to the development of law enforcement practice focused on the protection of animals and their special status in society. Considering European experience, it is advisable to improve the legal regulation of civil and family legal relations concerning pets, specifically by: introducing amendments to the Civil Code of Ukraine that would enshrine the status of animals as living, sentient beings, rather than merely objects of legal relations; and supplementing the provisions of the Family Code of Ukraine with a norm providing for the possibility of spouses concluding an agreement on animal custody after divorce, among other measures.

Key words: animal, object of civil legal relations, thing, property, contractual regime of marital property, joint common property, divorce, division of spousal property.

УДК 343.98

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v106.2025.12>

С. Є. Лисенко

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ РОЗСЛІДУВАННЯ НЕЗАКОННОГО ПЕРЕМІЩЕННЯ ОСІБ ЧЕРЕЗ ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН УКРАЇНИ В УМОВАХ ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ

Вступ. Питання забезпечення безпеки державного кордону для України стало актуальним ще з часу отримання нею незалежності. У цій сфері почала формуватися відповідна державна політика, яка розглядається через призму ефективного реагування на загрози, що можуть завдати шкоди заходам щодо організації охорони державного кордону і діяльності відповідальних за це державних органів.

Агресивні дії росії, що виявилися у веденні гібридної війни та анексії територій України, стали каталізатором для розробки нових стратегічних підходів до розв'язання проблем у сфері безпеки державного кордону та удосконалення самої системи такого захисту. До вирішення теоретичних і правових питань приєдналися й науковці різних галузей знань і спеціальностей. Частина представників науки криміналістики стали займатися розробкою методики розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним переправленням осіб через державний кордон України.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій. Загальнометодологічну основу статті становлять наукові доробки П. В. Балана, В. П. Бахіна, Є. П. Бегалова, В. С. Бондара, М. С. Горина, М. В. Гузели, А. П. Клібанчука, Л. Ю. Літвін, А. С. Саїнчина, А. А. Саковського, А. З. Сороки та інших вчених-криміналістів.

Постановка завдання. Основним завданням статті є аналіз, узагальнення та систематизація підходів науковців щодо розуміння проблеми розслідування незаконного переміщення осіб через державний кордон в умовах дії воєнного стану.

Результати дослідження. З впевненістю можна говорити про те, що криміналістичні знання мають значний вплив на різні види правоохоронної діяльності, а одне із завдань науки криміналістики – своєчасно відгукуватися на потреби слідчої і судової практики й вдосконалювати засоби та методи, що використовуються під час розслідування та попередження різних видів кримінальних правопорушень. Такою проблемою нині є протидія різноманітним проявам протиправної діяльності на державному кордоні України. Найперше це стосується незаконного переміщення осіб (чоловіків, громадян України призовного віку) під час війни через державний кордон України.

Аналіз наукової літератури дає підстави стверджувати, що однією з перших праць щодо розробки методики розслідування злочинних порушень, пов'язаних із державним кордоном, є дисертація В. О. Сича на тему «Методика розслідування злочинів, пов'язаних з порушенням державного кордону» (хоч вона й належить до спеціальності 20.02.03 «Військове право; військові аспекти міжнародного права»). Перший розділ дисертації науковець присвятив висвітленню загальних

положень методики розслідування злочинів проти держави. Цінним для нас є підрозділ 1.3, в якому розкривається криміналістична характеристика злочинів, пов'язаних із незаконним перетинанням державного кордону. До основних елементів криміналістичної характеристики було включено: спосіб вчинення порушення кордону; слідову картину з виділенням особливостей стосовно характеристики ділянок порушення кордону, засобів її захисту тощо; характеристику особи порушника кордону; мета та мотиви порушення кордону; зв'язок із діяльністю закордонних служб і організацій; зв'язок з іншими видами злочинів. Другий розділ розкриває особливості порушення кримінальних справ, організацію і тактику початкових слідчих дій (слідчі ситуації та версії, затримання та обшук порушника, допит, огляд місця події), використання під час розслідування науково-технічних можливостей (застосування спеціальних знань, використання можливостей судових експертиз) [1, с. 8–14].

У ХХІ столітті інтерес до проблеми розслідування незаконного перетину державного кордону та незаконної міграції суттєво зріс. Вже у 2003 р. О. І. Онисько захищає дисертацію «Види слідів та їх використання при розслідуванні незаконного перетинання державного кордону (за матеріалами дізнання органів Прикордонних військ України)». У її першому розділі йдеться про: становлення і розвиток вчення про сліди в криміналістиці і в діяльності прикордонних військ України; криміналістичне поняття слідів, їх класифікацію, закономірності утворення; види слідів ніг людини і механізм їх утворення; поняття і види супутніх слідів і механізм їх утворення. У другому розділі науковець розкриває поняття криміналістично значимої інформації, види і способи її отримання із слідів, можливості та способи отримання такої інформації із слідів ніг, з одиничних неповних слідів ніг і доріжки слідів, а також із супутніх слідів. Зауважується, що визначальним для збору криміналістично значимої інформації є огляд місця події та застосування різних форм спеціальних знань. Під час огляду місця події слід враховувати такі його специфічні умови: особливості території, що оглядається; тісний зв'язок з діяльністю різних служб о його проведення; специфіка об'єктів огляду; необхідність присутності під час огляду осіб, які брали участь в службовому огляді [2, с. 6–11].

У 2011 р. дисертацію на тему «Особливості розслідування нелегальної міграції» пише Л. Ю. Капітанчук (Літвін), а у наступному році А. З. Сорока захищає дисертацію «Розслідування незаконного переправлення іноземних громадян через державний кордон України». Дослідження Л. Ю. Капітанчук складається з трьох розділів: нелегальна міграція як об'єкт криміналістичного дослідження; криміналістична характеристика порушень державного кордону України нелегальними мігрантами; виявлення та протидія порушень державного кордону нелегальними мігрантами. Для нас важливими можна назвати другий і третій розділи, оскільки там йдеться про способи порушення державного кордону, характеристику слідової картини й особи злочинця, особливості виявлення порушень державного кордону та організацію і тактику проведення слідчих дій. Науковиця робить висновки про таку класифікацію способів переправлення через державний кордон України: 1) вид транспортних засобів, які використовуються для переміщення, та інших засобів, які полегшують перетинання кордону; 2) технічне забезпечення порушення

державного кордону; 3) кількість осіб, які переміщуються через кордон; 4) правова підстава переміщення територією України; 5) маршрут та час перебування на території України. Серед основних слідчих дій під час розслідування розглянуто огляд місця події, допит, одночасний допит, пред'явлення для впізнання, слідчий експеримент [3, с. 78, 173]. Схожою в цьому сенсі є дослідження А. З. Сороки, в якому також розглядається криміналістична характеристика, особливості організації й тактики проведення таких слідчих дій як огляд місця події, допит, пред'явлення для впізнання, а також наголошується на потребі використання різних видів спеціальних знань. Науковець виокремлює кілька груп типових слідчих ситуацій, що можуть виникнути на початковому етапі розслідування, а саме: залежно від ступеня обізнаності слідчого щодо події переправлення осіб через кордон та залежно від місця та способу переправлення [4].

Є. П. Бегалов у 2020 р. захистив дисертацію «Розслідування незаконного переправлення осіб через державний кордон України». Структурно вона складається з трьох розділів: теоретичні засади дослідження і криміналістична характеристика незаконного переправлення осіб через державний кордон України; початковий етап розслідування незаконного переправлення осіб через державний кордон України; тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій під час розслідування незаконного переправлення осіб через державний кордон України. Як основні елементи криміналістичної характеристики науковець розглядає обстановку вчинення злочину, спосіб учинення злочину, слідову картину та особу злочинця. Також важливою є інформація щодо типових слідчих ситуацій і версій, особливостей взаємодії та основних напрямів розслідування. Серед важливих слідчих (розшукових) дій описуються огляд місця події та допит свідка і підозрюваного. Дисертантом зроблено ряд важливих висновків та узагальнень, а саме: на початковому етапі розслідування типізація слідчих ситуацій відбувається з урахуванням особи злочинця та способу вчинення злочину, а на наступному – результативністю початкового етапу, позицією учасників злочину та тактичними рішеннями слідчого; під час розслідування висувуються та відпрацьовується ряд типових версій щодо особи злочинця та співучасників, принципів формування злочинної групи, способу вчинення злочину та причетності до інших злочинів тощо. Також мають практичну цінність рекомендації щодо огляду різних об'єктів, тактики допиту і використання спеціальних знань [5, с. 218–220].

Окремої уваги та аналізу потребує дисертація М. С. Горина на тему «Розслідування незаконного переправлення осіб через державний кордон України», яка була захищена у 2023 р. Вона складається з трьох розділів: криміналістична характеристика незаконного переправлення осіб через державний кордон; організація і тактика початкового етапу розслідування незаконного переправлення осіб через державний кордон України; проведення окремих слідчих (розшукових) дій під час розслідування незаконного переправлення осіб через державний кордон України. Слід відзначити, що дана праця частково була написана уже з врахуванням воєнного стану в Україні. Тому вартим уваги є описані тактика огляду, обшуку, допиту та проведення судових експертиз. Цінними з практичного погляду є запропонований алгоритм опису в протоколі огляду слідів незаконного переправлення

осіб через кордон у транспортних засобах, перелік документів, що підлягають огляду та вилученню, перелік орієнтовних запитань і тактичних рекомендацій під час допиту свідків і підозрюваних у відповідній слідчій ситуації [6, с. 8–13].

Окрім розробки проблеми розслідування незаконного переправлення осіб через державний кордон на дисертаційному рівні, вона вивчалася на рівні монографій, окремих наукових статей та методичних рекомендацій.

Ще у 2006 р. І. Б. Похила поставила за мету окреслити обставини, що підлягають встановленню у справах про незаконне переправлення осіб через державний кордон України. Це було пов'язано із тим, що їх правильне визначення дозволяє слідчому обрати правильний напрям розслідування, з'ясувати обсяг необхідних для розкриття таких злочинів фактичних даних, забезпечити цілеспрямованість, повноту і всебічність розслідування. На основі узагальнення наукових думок науковиця виділила та охарактеризувала такі чотири групи обставин: обставини, що характеризують подію злочину; обставини, що характеризують винних осіб; обставини, що характеризують осіб, яких незаконно переправляють через кордон; обставини, що характеризують спосіб установлення зв'язку між злочинцями й особами, яких незаконно переправляють [7, с. 190–191].

А. П. Клібанчук описав способи незаконного перетину державного кордону України, як одного з ключових елементів криміналістичної характеристики цього кримінального правопорушення. Автор робить висновок, що при переправленні через територію України можуть застосовуватися: сучасні засоби навігації; «безконтактне» керівництво переправленням з боку організаторів; переправлення осіб без будь-яких документів; надання суб'єктами злочину неправдивих свідчень про себе та інші обставини переправлення; розширена практика застосування «переправниками» засобів маскування; переправлення по каналах у декілька окремих етапів; поширення корупційних зв'язків із представниками владних структур, установ та організацій, забезпечення їх стійкості з метою створення умов безперервного функціонування каналів перетину кордону [8, с. 160].

Як фактор нелегальної міграції М. В. Гузела розглядає незаконне переправлення осіб через державний кордон. Автор до основних способів збору доказової інформації під час досудового розслідування відносить такі слідчі (розшукові) дії як огляд місця події, всі види допитів, слідчий експеримент та пред'явлення для впізнання. Крім того, залежно від конкретної слідчої ситуації можна залучати експерта та проводити окремі види експертиз [9, с. 123]. На нашу думку, зміст цієї статті не можна вважати повним, оскільки наводяться лише певні декларативні твердження, що не мають аргументації. Л. Ю. Літвін у співавторстві з Г. В. Мельником на підставі кримінально-правового аналізу та судової практики визначили структуру криміналістичної характеристики незаконного переправлення осіб через державний кордон. До найбільш дієвих елементів вони віднесли спосіб вчинення злочину, слідову картину та особу злочинця (як того, хто переправляє, так і того, кого переправляють). Науковці доходять до висновку, що основою характеристики слідової картини за інформаційною вагомістю є місце безпосереднього порушення державного кордону, яке може бути в межах комплексу інженерних споруд і загороджень або поза межами цього комплексу. Також наводиться

класифікація порушників державного кордону: за правовими підставами; способом переправлення; мотивом і причинами міграції; соціальним статусом; віком; відношенням до громадянства [10, с. 214–215].

Для ефективного розслідування досліджуваного нами виду кримінальних правопорушень є налагодження ефективної взаємодії та належне документування. Цей аспект у своїй статті досліджував А. А. Саковський. Науковець після проведеного аналізу законодавства робить висновок, що діючі нормативно-правові акти та їх положення не охоплюють всього комплексу дій з питань взаємодії оперативних підрозділів Національної поліції з іншими правоохоронними підрозділами. Як приклад наводиться відсутність правової регламентації порядку взаємодії між працівниками оперативно-розшукового відділу охорони державного кордону та слідчими і працівниками оперативних служб Національної поліції [11, с. 204].

Оскільки чинний Кримінальний процесуальний кодекс України передбачає можливість проведення під час досудового розслідування негласних слідчих (розшукових) дій, то і це питання для науковців-криміналістів становить інтерес. В. С. Бондар переконаний, що основною формою негласного отримання інформації, проведення оперативно-розшукової діяльності щодо протидії кримінальним правопорушенням, передбачених статтями 331 і 332 КК України є одержання агентурної інформації від особи, яка добровільно надала згоду на засадах конфіденційного співробітництва брати участь у проведенні негласних слідчих (розшукових) дій та надавати інформацію слідчому (детективу), отриману ним під час їх проведення. Автор вказує, що спеціалізованим оперативним підрозділам слід вести пошук осіб, причетних до незаконного переправлення осіб через державний кордон України, за такими ознаками: причетність осі до незаконного переправлення через кордон України в минулому; доступ до ресурсів, які дозволяють незаконно переправляти осіб через державний кордон України; наявність трудових, комерційних та інших партнерських відносин з суб'єктами підприємницької діяльності відповідного профілю [12, с. 39–41]. У статті наведені й інші пропозиції щодо організації ефективного конфіденційного співробітництва, якими можна скористатися не тільки під час попередження, а й розслідування незаконного переправлення осіб через державний кордон в умовах воєнного стану.

На монографічному рівні проблему розслідування незаконного переправлення осіб через державний кордон досліджували О. С. Саїнчин (монографія 2008 р.) [13], В. П. Бахін, Л. Ю. Капітанчук та Ю. І. Літвін (колективна монографія 2013 р.) [14]. У вказаних монографіях розкриваються процесуальні та організаційно-тактичні аспекти виявлення (розкриття) незаконного переправлення осіб через державний кордон і розслідування нелегальної міграції. В цілому запропоновані авторами рекомендації співпадають з тими, що вони описували у своїх дисертаційних дослідженнях.

Оскільки у практичних працівників правоохоронних органів, які здійснюють досудове розслідування, не вистачає часу ознайомлюватися з науковими доробками, на рівні МВС України були здійснені заходи щодо розробки та імплементації відповідних методичних рекомендацій. Так, у 2016 р. на базі Харківського національного університету внутрішніх справ були розроблені науково-методичні

рекомендації щодо особливостей розслідування незаконного переправлення осіб через державний кордон України. В них була наведена кримінально-правова характеристика незаконному переправленню осіб через державний кордон України, охарактеризована правова основа та державні органи, що забезпечують порядок перетину державного кордону України, описані типові слідчі ситуації у розслідуванні незаконного переправлення осіб через державний кордон, вказані тактичні особливості проведення окремих слідчих (розшукових) дій та призначення і проведення судових експертиз. Як основну особливість цих рекомендацій варто відмітити розділ щодо тактики роботи з іноземцями [15]. Схожі за своїм змістом методичні рекомендації були запропоновані у 2017 р. авторським колективом Національної академії внутрішніх справ. У них наводиться кримінально-правова та криміналістична характеристика незаконного переправлення осіб через державний кордон України, типові слідчі ситуації під час розслідування, тактика огляду місця події і документів, обшуку, освідчування, допиту свідків і підозрюваного, одночасного допиту, пред'явлення для впізнання, слідчого експерименту, наведені особливості проведення процесуальних дій з іноземцями та особами без громадянства [16].

Слід також звернути увагу на науковий доробок науковців суміжних галузей юридичних наук (кримінології, кримінального та адміністративного права), оскільки вони дозволяють інтегрувати розроблені ними науково-практичні висновки і рекомендації у криміналістику.

У 2020 р. С. О. Кібальник захистив дисертацію на тему «Кримінологічна характеристика та запобігання незаконному переправленню осіб через державний кордон України». Дослідження включає в себе три розділи: незаконне переправлення осіб через державний кордон як об'єкт кримінологічного дослідження; кримінологічна характеристика незаконного переправлення осіб через державний кордон України та запобігання незаконному переправленню осіб через державний кордон України. Для криміналістів дана праця важлива тим, що в ній надається кримінологічна характеристика особи, яка вчиняє незаконне переправлення осіб через державний кордон (підрозділ 2.2. дисертації). На основі аналізу судової практики науковець групує їх за наступними критеріями: 1) винні, які незаконно переправляли через державний кордон України своїх родичів, друзів та близьких знайомих без отримання будь-якої матеріальної вигоди (14,7 %); 2) особи, які вчинили злочин зі співчуття до незнайомих, з якими вони не зустрічались раніше (4,2 %); 3) корисливі злочинці (70 %); 4) злочинці, які розглядають цю діяльність як стабільне джерело отримання прибутків (10–12 %) [17, с. 96–97].

В. В. Федосєєв є автором дисертації «Кримінальна відповідальність за порушення недоторканності державних кордонів України» (2013 р.). В ній аналізується юридична природа цього злочину, міжнародні аспекти (досвід інших держав), проблеми кваліфікації та правозастосування, а також пропозиції щодо вдосконалення законодавства [18]. У наступному, 2014 році, на основі неї була опублікована однойменна монографія, яка містить у собі три розділи: обґрунтування встановлення кримінальної відповідальності за порушення недоторканності державного кордону України; кримінально-правова характеристика складу злочину, передбаченого ст. 322 КК України; покарання за незаконне переправлення осіб через державний

кордон України [19]. Для криміналістики у цьому випадку є цінною інформація другого розділу, де описується об'єкт, суб'єктивна та об'єктивна сторона незаконного переправлення через державний кордон України.

Серед представників науки адміністративного права в першу чергу слід назвати С. А. Стороженка, який досліджує проблему адміністративної відповідальності за незаконне переміщення товарів через митний кордон України [20], та О. С. Ангеловської, яка вивчає особливості переміщення через митний кордон України культурних цінностей [21]. На нашу думку, в нагоді може стати інформація про характеристику ознак об'єктивної сторони та суб'єкта адміністративних правопорушень, пов'язаних з незаконним переміщенням товарів через митний кордон України та про правовий порядок переміщення через митний кордон України культурних цінностей. Способи приховування товарів чи культурних цінностей в окремих випадках можуть бути пристосовані і для переміщуваних осіб, а знання правового порядку – для правильної кваліфікації.

Висновки. Підсумовуючи викладене варто вказати, що у статті розглянуто не всі праці вітчизняних науковців, що стосуються незаконного переміщення осіб через державний кордон України в умовах дії воєнного стану. Однак і наявний науковий доробок щодо методики розслідування незаконного переправлення осіб через державний кордон є досить суттєвим і таким, що потребує перегляду у зв'язку зі значними суспільними змінами (Україна знаходиться у стані війни), змінами у законодавстві та новітніми досягненнями у криміналістиці. Це стане основою для підготовки оновленої окремої криміналістичної методики з урахуванням сучасних реалій.

Література

1. Сич В. О. Методика розслідування злочинів, пов'язаних з порушенням державного кордону: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 20.02.03 «Військове право; військові аспекти міжнародного права». Хмельницький, 1998. 17 с.
2. Ониско О. І. Види слідів та їх використання при розслідуванні незаконного перетинання державного кордону (за матеріалами дізнання органів ПБУ) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09. К., 2003. 21 с.
3. Капітанчук Л. Ю. Особливості розслідування нелегальної міграції: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. К., 2011. 250 с.
4. Сорока А. З. Розслідування незаконного переправлення іноземних громадян через державний кордон України: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. К., 2012. 262 с.
5. Бегалов Є. П. Розслідування незаконного переправлення осіб через державний кордон України: дис. д-ра філософії: 081 «Право». К., 2020. 278 с.
6. Горин М. С. Розслідування незаконного переправлення осіб через державний кордон України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. К., 2023. 20 с.
7. Похила І. Б. Обставини, що підлягають установленню, у справах про незаконне переправлення осіб через державний кордон України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2006. Вип. 27. С. 189–192.
8. Клібанчук А. П. Криміналістичне дослідження способів незаконного перетину державного кордону України. *Науковий вісник МГУ. Сер.: Юриспруденція*. 2014. № 12 (2). Т. 2. С. 157–160.
9. Гузела М. В. Незаконне переправлення осіб через державний кордон України як фактор нелегальної міграції: особливості розслідування кримінальних проваджень в процесі здійснення кримінального переслідування. *Вісник НУ «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки*. 2018. Вип. 5. № 902. С. 120–124.
10. Літвін Л. Ю., Мельник Г. В. Особливості криміналістичної характеристики порушень державного кордону. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 7. С. 211–216.

11. Саковський А. А. Особливості взаємодії оперативних підрозділів і слідчих при документуванні незаконного переправлення осіб через державний кордон України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2021. Вип. 4. С. 200–205.
12. Бондар В. С. Особливості використання конфіденційного співробітництва як засобу протидії незаконному переправленню осіб через державний кордон України. *Вісник ЛТЕУ. Юридичні науки*. 2024. № 15. С. 39–44.
13. Саїнчин О. С. Методика розкриття незаконного переправлення осіб через державний кордон України (криміналістичні та оперативно-розшукові аспекти): монографія. Одеса: Фенікс, 2008. 368 с.
14. Бахін В. П., Капітанчук Л. Ю., Літвін Ю. І. Виявлення та розслідування нелегальної міграції: монографія. Хмельницький, 2013. 164 с.
15. Особливості розслідування незаконного переправлення осіб через державний кордон України: наук.-метод. рек. / К. Л. Бугайчук, В. В. Корнієнко, А. М. Шульга та ін. Х.: ХНУВС, 2016. 103 с.
16. Розслідування незаконного переправлення осіб через державний кордон України: метод. рек. / Чернявський С. С., Вознюк А. А., Брисковська О. М. та ін. К.: НАВС, 2017. 64 с.
17. Кібальник С. О. Кримінологічна характеристика та запобігання незаконному переправленню осіб через державний кордон України: дис. ... д-ра філософії: 12.00.08. Х., 2020. 260 с.
18. Федосєєв В. В. Кримінальна відповідальність за порушення недоторканності державних кордонів України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Х., 2013. 199 с.
19. Дорош Л. В., Федосєєв В. В. Кримінальна відповідальність за порушення недоторканості державного кордону України: монографія. Х.: Право, 2014. 304 с.
20. Стороженко С. А. Адміністративна відповідальність за незаконне переміщення товарів через митний кордон України: дис. ... к.ю.н.: 12.00.07. Тернопіль, 2019. 236 с.
21. Ангеловська О. С. Особливості переміщення через митний кордон України культурних цінностей: дис. ... к.ю.н.: 12.00.07. Запоріжжя, 2021. 211 с.

Анотація

Лисенко С. Є. Стан наукової розробки проблеми розслідування незаконного переміщення осіб через державний кордон України в умовах дії воєнного стану. – Стаття.

У статті досліджено підходи науковців різних спеціальностей юридичних наук до розуміння проблем розслідування незаконного переміщення осіб через державний кордон України в умовах воєнного стану. У результаті застосування таких логічних методів наукових досліджень як аналіз, синтез та порівняння визначено основні підходи, що застосовувалися цими вчиненими до систематизації раніше проведених досліджень, а саме: класифікація за науковими спеціальностями досліджень (кримінологія, криміналістика, кримінальний процес, кримінальне право) та класифікація за генезою наукових розробок у цій сфері (особливо до початку повномасштабної війни та після).

Вивчення наукових досліджень за цими системами дозволили автору дійти висновку, що проблема розслідування незаконного переміщення осіб через державний кордон України в умовах воєнного стану має свою специфіку, яка пов'язана з появою нових повноструктурних способів вчинення кримінального правопорушення, високою організованістю злочинців, правовим режимом у державі, соціально-економічними змінами у житті суспільства та новітніми технологіями. Крім того, складність цього кримінального правопорушення полягає у наявності кількох і більше епізодів протиправної діяльності та використання можливостей сучасних інформаційних технологій.

Наголошується, що відсутність комплексного дослідження свідчить про необхідність розробки належного механізму криміналістичного забезпечення розслідування незаконного переміщення осіб через державний кордон України в умовах воєнного стану, основу якого становить криміналістична характеристика, типові слідчі ситуації, версії та алгоритм дій слідчого під час досудового розслідування, а також врахування найбільш характерних особливостей проведення слідчих (розшукових) дій (огляду місця події, допиту, обшуку тощо).

Ключові слова: воєнний стан, державний кордон, кримінальне правопорушення, незаконне переправлення, досудове розслідування.

Summary

Lysenko S. Ye. The state of scientific development of the problem pre-trial investigation of the illegal transfer of persons across the state border of Ukraine. – Article.

The article examines the approaches of scientists of different specialties of legal sciences to understanding the problems of investigating the illegal movement of persons across the state border of Ukraine under the martial law. As a result of the application of such logical methods of scientific research as analysis, synthesis and comparison, the main approaches that were applied by these scientists to the systematization of previously conducted research were determined, namely: classification by scientific specialties of research (criminology, forensics, criminal procedure, criminal law) and classification by the genesis of scientific developments in this area (especially before the start of a full-scale war and in the post war period).

The study of scientific research on these systems allowed the author to come to the conclusion that the problem of investigating the illegal movement of persons across the state border of Ukraine under martial law has its own specifics associated with the emergence of new full-structured methods of committing a criminal offense, the high level of organization of criminals, the legal regime in the state, and the socio-economic changes in the life of society and the latest technologies. In addition, the complexity of this criminal offense lies in the presence of several or more episodes of illegal activity and the use of the capabilities of modern information technologies.

It is noted that the absence of a comprehensive study indicates the need to develop an appropriate mechanism for forensic support for the investigation of the illegal movement of persons across the state border of Ukraine under martial law, the basis of which is a forensic characteristic, typical investigative situations, versions and an algorithm of actions of the investigator during the pre-trial investigation, as well as taking into account the most characteristic features of the conduct of investigative (search) actions (inspection of the scene of the incident, interrogation, search, etc.).

Key words: martial law, state border, crime, illegal transfer, pre-trial investigation.

УДК 341.79:327.51

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v106.2025.13>*К. В. Мануїлова*

ГАРАНТІЇ БЕЗПЕКИ В СИСТЕМІ КОЛЕКТИВНОЇ БЕЗПЕКИ: ДИПЛОМАТИЧНІ АСПЕКТИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

Постановка проблеми. Проблема гарантій безпеки в системі колективної безпеки є надзвичайно актуальною в умовах сучасних глобальних викликів, пов'язаних із збройними конфліктами, територіальними спорами та агресією окремих держав. Особливу увагу привертає питання ефективності дипломатичних механізмів імплементації міжнародно-правових зобов'язань, які покликані забезпечити надійний захист суверенітету і територіальної цілісності держав-учасниць. Незважаючи на існування численних міжнародних договорів і угод, практика демонструє складнощі з дотриманням гарантій безпеки, що ставить під сумнів дієвість існуючих моделей колективної безпеки. Тому виникає необхідність глибокого аналізу дипломатичних аспектів реалізації цих зобов'язань, визначення їхніх сильних і слабких сторін, а також пошуку шляхів удосконалення механізмів, які б підвищили рівень довіри між державами і сприяли стабілізації міжнародної безпекової системи.

Метою статті є дослідження гарантій безпеки в системі колективної безпеки: дипломатичні аспекти імплементації міжнародно-правових зобов'язань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До дослідження поняття міжнародної безпеки, міжнародної колективної безпеки, дипломатичних аспектів та дипломатії зверталися такі українські науковці як: Балануца О. О. [1], Власюк О. С. [2], Ключова Є. М. [3], Лупаков О., Засець І., Сафронова А. [4], Мережко О. [5], Чехович Т. В. [6], Шаров О. М. [7] та інші.

Виклад основного матеріалу. Гарантії безпеки у системі колективної безпеки виступають ключовим елементом забезпечення стабільності і миру у міжнародних відносинах. Колективну безпеку описують як систему, регіональну чи глобальну, в якій кожна держава в системі визнає, що безпека однієї з них є турботою всіх, і погоджується долучитися до колективної відповіді на загрози та порушення миру [8]. Така система ґрунтується на принципах взаємної довіри, спільних зобов'язаннях та солідарності, що мають забезпечити ефективне стримування агресії і запобігання конфліктам. Водночас реалізація гарантій безпеки в рамках колективної безпеки пов'язана з низкою дипломатичних і правових викликів, зокрема узгодженням позицій держав-учасниць, дотриманням міжнародно-правових норм та механізмів примусу. Ефективність такої системи значною мірою залежить від здатності дипломатії імплементувати ці зобов'язання на практиці, забезпечуючи як превентивні заходи, так і адекватну реакцію на кризові ситуації.

Колективна безпека передбачає взаємні зобов'язання держав щодо захисту одна одної від зовнішніх загроз та агресії, що базується на принципах солідарності,

співпраці та поваги до міжнародного права. Водночас, ефективність цієї системи багато в чому залежить від належної імплементації міжнародно-правових зобов'язань, які включають конкретні механізми реагування у випадку порушення безпеки.

Дипломатія є однією з ключових систем в гарантуванні колективної безпеки, оскільки саме вона забезпечує постійний обмін інформацією, налагодження комунікаційних каналів і формування консенсусу між державами. Вона виступає інструментом не лише для попередження конфліктів, а й для мирного врегулювання кризових ситуацій, що виникають у процесі реалізації безпекових зобов'язань. Через дипломатичні механізми відбувається координація дій між учасниками системи, розробка спільних політик та узгодження заходів реагування на загрози. Крім того, дипломатія допомагає подолати політичні розбіжності та створює умови для довготривалої співпраці, що є необхідним для зміцнення системи колективної безпеки і забезпечення стабільності у міжнародних відносинах.

Дипломатія – це мистецтво і практика ведення переговорів між державами, що зазвичай здійснюється через професійних дипломатів у контексті міжнародних відносин. Вона охоплює широкий спектр актуальних питань, що стосуються політики, безпеки, економіки та інших сфер співпраці між країнами. У разі виникнення спірних ситуацій або конкретних конфліктів держави іноді звертаються до міжнародного арбітражу або інших механізмів мирного вирішення, що допомагають знайти компромісне рішення без застосування сили. Історично офіційні формальні процедури врегулювання суперечок були відсутні, проте вже тривалий час у дипломатичній практиці дотримуються загальних принципів і протоколів, які базуються на нормах міжнародного права.

Міжнародне право являє собою сукупність правил і норм, які визнані державами як обов'язкові у їхніх взаєминах та служать фундаментом для стабільних і передбачуваних міжнародних відносин. Значна частина міжнародного права ґрунтується на принципі добровільної згоди держав – це означає, що держава зобов'язується дотримуватися певних правил лише в разі свідомого прийняття цих зобов'язань, наприклад, через підписання міжнародних договорів або конвенцій. Відтак дипломатія та міжнародне право тісно переплітаються, забезпечуючи правову основу і механізми для мирного співіснування, співпраці і врегулювання конфліктів у глобальному масштабі [9].

Додатково варто відзначити, що сучасна дипломатія розвивається з урахуванням нових викликів, таких як транснаціональна безпека, кіберзагрози, глобальні екологічні проблеми, що потребують адаптації традиційних підходів до переговорів і посилення ролі міжнародного права у регулюванні цих сфер. Таким чином, дипломатія продовжує залишатися ключовим інструментом у забезпеченні миру, стабільності та взаєморозуміння між державами.

Дипломатичні аспекти відіграють вирішальну роль у реалізації гарантій безпеки. Вони охоплюють комплекс заходів, спрямованих на попередження конфліктів, врегулювання суперечок мирним шляхом та координацію дій між учасниками системи колективної безпеки. За допомогою дипломатії забезпечується діалог, укладення двосторонніх і багатосторонніх угод, а також формування довіри,

яка є необхідною умовою для ефективного функціонування безпекових механізмів. Крім того, дипломатичні зусилля сприяють розробці спільних стратегій реагування на загрози, узгодженню позицій у міжнародних організаціях та мобілізації ресурсів для підтримки миру і безпеки. У ситуаціях, коли виникають суперечності або порушення зобов'язань, дипломатія стає ключовим інструментом для деескалації конфліктів, відновлення комунікації та пошуку компромісних рішень, що дозволяє уникнути застосування сили і зберегти стабільність у міжнародних відносинах.

Незважаючи на існування міжнародно-правових документів, таких як Статут ООН, Парижські угоди, різноманітні регіональні договори про колективну безпеку (наприклад, Організація Північноатлантичного договору – НАТО), на практиці часто виникають проблеми з їх імплементацією. Це пов'язано з політичними інтересами держав, невідповідністю дипломатичних інструментів реаліям сучасної міжнародної політики та недостатньою координацією дій. Крім того, часто спостерігається недостатня воля окремих учасників системи колективної безпеки виконувати взяті на себе зобов'язання, що призводить до ослаблення довіри між державами і ставить під сумнів ефективність самої системи. Важливим викликом є також використання права вето в Раді Безпеки ООН, яке може блокувати прийняття рішень навіть у разі серйозних загроз міжнародному миру та безпеці. У сукупності ці фактори створюють складну атмосферу для реалізації гарантій безпеки, що вимагає від дипломатії пошуку нових підходів і механізмів для зміцнення міжнародної співпраці та забезпечення реальної відповідальності за порушення.

Дипломатичні аспекти імплементації міжнародно-правових зобов'язань є невід'ємною складовою ефективного виконання гарантій безпеки у системі колективної безпеки. Вони охоплюють широкий спектр заходів і процесів, спрямованих на забезпечення дотримання міжнародних угод, а також на врегулювання конфліктів і запобігання загостренням міждержавних відносин. Дипломатія виступає як інструмент координації дій між учасниками системи, створюючи умови для конструктивного діалогу та пошуку компромісів навіть у найскладніших ситуаціях.

Важливим правовим фундаментом для здійснення дипломатичної діяльності є Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 року [10], яка встановлює основні принципи і норми дипломатичного права. Цей документ регламентує права і обов'язки дипломатичних представництв, визначає статус дипломатичних агентів, гарантує їхню недоторканність та безпеку, а також регулює порядок ведення дипломатичних переговорів. Завдяки Віденській конвенції 1961 року забезпечується стабільність і передбачуваність дипломатичних взаємин між державами, що є необхідною умовою для ефективної імплементації міжнародно-правових зобов'язань у сфері колективної безпеки.

Конвенція створює правову основу для функціонування дипломатичних місій, яка дозволяє дипломатам виконувати свої обов'язки без стороннього втручання, зберігаючи при цьому нейтралітет і захист від політичного тиску чи переслідувань. Недоторканність дипломатичних агентів, включаючи імунітет від арешту та переслідування, а також недоторканність приміщень дипломатичних установ, забезпечує умови для вільного й ефективного спілкування між державами.

Це особливо важливо у контексті колективної безпеки, де оперативний і безпешкодний обмін інформацією, ведення переговорів та консультацій може мати вирішальне значення для попередження конфліктів і координації спільних дій.

Крім того, Віденська конвенція 1961 року встановлює стандарти дипломатичної етики і поведінки, що сприяють формуванню довіри між сторонами і зменшенню ризиків дипломатичних інцидентів, які можуть ускладнити співпрацю у сфері безпеки. Конвенція також закладає механізми вирішення можливих суперечок щодо статусу дипломатичних представництв і дипломатів, що дозволяє уникнути ескалації конфліктів, зберігаючи стабільність міжнародних відносин.

Важливо відзначити, що Віденська конвенція 1961 року не лише визначає юридичні рамки, але й підтримує дипломатичну практику як ефективний інструмент реалізації міжнародних договорів і угод, включаючи ті, що стосуються колективної безпеки. Вона створює умови для формування стабільних каналів комунікації, необхідних для швидкого реагування на загрози і кризові ситуації, що виникають у міжнародній спільноті.

Окрім класичних функцій, дипломатія за Віденською конвенцією також адаптується до нових викликів сучасного світу, таких як боротьба з тероризмом, кібербезпека, зміна клімату і пандемії, які потребують тісної міжнародної співпраці та імплементації колективних рішень. Дипломатичні представництва, керуючись нормами Конвенції, відіграють важливу роль у координації цих зусиль на міждержавному рівні.

Ключовим елементом дипломатичного процесу є моніторинг і оцінка виконання державами взятих на себе зобов'язань, що дозволяє своєчасно виявляти потенційні порушення і оперативно реагувати на них. Це включає як формальні засідання міжнародних органів, так і неформальні консультації, переговори та посередництво, які сприяють врегулюванню розбіжностей без застосування сили. Окрім того, дипломатія сприяє формуванню атмосфери довіри, яка є необхідною для зміцнення співпраці між державами та запобігання конфліктам у майбутньому.

Дипломатичні методи імплементації включають превентивну дипломатію – комплекс заходів для раннього виявлення потенційних загроз і конфліктів, що дозволяє своєчасно вживати заходів для їхнього запобігання. Це можуть бути як двосторонні зустрічі, так і багатосторонні переговори, участь у міжнародних форумах і конференціях, де обговорюються питання безпеки та взаємодії. Превентивна дипломатія спрямована на створення умов для конструктивного діалогу, зниження напруженості і формування взаєморозуміння між сторонами, що особливо важливо у системах колективної безпеки, де від ефективної координації дій залежить стабільність у регіоні чи на глобальному рівні.

Превентивна дипломатія стосується дипломатичних дій, що вживаються для запобігання ескалації спорів у конфлікти та обмеження поширення конфліктів, коли вони виникають. Хоча вона проводиться в різних формах і на різних форумах, як публічних, так і приватних, найпоширенішим проявом превентивної дипломатії є робота посланців, яких відправляють до кризових зон для заохочення діалогу, компромісу та мирного врегулювання напруженості. Превентивна дипломатія також може охоплювати участь Ради Безпеки, Генерального

секретаря та інших суб'єктів для запобігання застосуванню насильства в кризових ситуаціях [11].

До методів превентивної дипломатії належать також спільні комісії з безпеки, регулярні консультації та обмін інформацією, що дозволяє оперативно реагувати на зміни у міжнародній обстановці і уникати непорозумінь. Також важливу роль відіграють дипломатичні ноти, меморандуми і офіційні звернення, які допомагають формалізувати позиції сторін та підтримувати постійний канал комунікації навіть у періоди загострення.

Крім того, важливим інструментом є медіація та посередництво за участю нейтральних третіх сторін або міжнародних організацій, що дозволяє вирішувати спірні питання безпосередньо в дипломатичному полі, уникнувши збройних конфліктів. Цей підхід дозволяє сторонам визначити пріоритети, знайти взаємоприйнятні рішення та зменшити ризики ескалації насильства.

Іншим ефективним дипломатичним методом є застосування санкцій і дипломатичних тисків, які використовуються як засіб впливу на держави, що порушують міжнародно-правові зобов'язання. Такі заходи можуть мати як стимулюючий, так і стримуючий ефект, сприяючи поверненню сторін до конструктивного діалогу і виконанню взятих на себе зобов'язань.

Особливу увагу приділяють і інформаційній дипломатії, яка включає публічні комунікації, прозорість дій і залучення міжнародної спільноти до процесу моніторингу виконання договорів. Це допомагає підвищити довіру між учасниками системи колективної безпеки і створює суспільний контроль над імплементацією міжнародних зобов'язань.

Усі ці дипломатичні методи взаємодіють і доповнюють один одного, формуючи комплексний механізм, який забезпечує не тільки реагування на вже існуючі загрози, а й профілактику нових конфліктів. Вони сприяють розвитку міжнародної співпраці, підтримці миру і стабільності, а також зміцненню системи колективної безпеки загалом.

У сучасних умовах, коли міжнародна система стикається з новими викликами, такими як кіберзагрози, транснаціональний тероризм, зміна клімату і пандемії, роль дипломатії в підтримці колективної безпеки набуває особливої ваги. Вона виступає засобом інтеграції різних аспектів безпеки в єдину стратегію, сприяючи узгодженню дій між державами і міжнародними структурами. Загрози, що виникають у кіберпросторі, вимагають нового підходу до безпеки, оскільки вони не мають чітких географічних меж і можуть завдати шкоди критичній інфраструктурі, економіці, державним інституціям та інформаційним системам. Дипломатія в даному випадку виступає інструментом формування міжнародних норм і правил поведінки у кіберсфері, сприяє створенню механізмів співпраці між державами для обміну інформацією, координації дій у разі кіберінцидентів, а також спільної протидії кіберзагрозам. Дипломатичні зусилля зводяться до розробки багатосторонніх угод і консультаційних форматів, які допомагають встановити межі допустимої поведінки держав і недопущення використання кіберзброї проти цивільних об'єктів.

Транснаціональний тероризм є ще одним викликом, що виходить за межі традиційних уявлень про безпеку і потребує міжнародного співробітництва, зокрема

в питаннях розвідки, обміну інформацією, запобігання фінансуванню терористичних організацій і боротьби з їхньою ідеологічною пропагандою. Дипломатія забезпечує платформу для формування спільних антитерористичних стратегій, узгодження законодавчих і практичних заходів, а також підтримки мирного врегулювання конфліктів, що часто стають джерелом радикалізації. Крім того, дипломатичні зусилля спрямовані на залучення держав до міжнародних конвенцій і резолюцій, що мають на меті зміцнення глобальної безпеки і протидію тероризму.

Зміна клімату, хоча і не є традиційною військовою загрозою, все більше впливає на безпекову ситуацію у світі, породжуючи нові виклики, такі як масові міграції, посухи, дефіцит водних ресурсів і продовольчу нестабільність. В цих питаннях дипломатія відіграє роль у формуванні міжнародних екологічних угод і координації дій щодо адаптації і пом'якшення наслідків кліматичних змін. Вона сприяє інтеграції екологічних факторів у стратегії національної та колективної безпеки, що дозволяє державам краще прогнозувати ризики і уникати конфліктів, викликаних ресурсною конкуренцією.

Пандемії, як показала глобальна криза з COVID-19, також можуть стати серйозною загрозою для міжнародної стабільності і безпеки. Дипломатія в цій сфері забезпечує обмін інформацією про епідеміологічну ситуацію, сприяє координації заходів по боротьбі з поширенням інфекцій, а також підтримує розробку і впровадження міжнародних стандартів і механізмів реагування. Важливою складовою є також дипломатична підтримка у розподілі медичних ресурсів і вакцин, що є необхідною умовою для подолання пандемій на глобальному рівні.

Враховуючи комплексність сучасних загроз, дипломатія стає основним інструментом, який дозволяє інтегрувати різні сфери безпеки – військову, економічну, екологічну, інформаційну – у єдину систему. Вона сприяє розробці комплексних стратегій, що враховують взаємозалежність викликів і потребують скоординованих дій держав і міжнародних організацій. Такий підхід дозволяє не лише реагувати на вже існуючі проблеми, а й формувати активні механізми запобігання, підвищуючи стійкість міжнародної системи.

Дипломатія у сфері колективної безпеки виконує роль не лише посередника між державами, а й каталізатора для інноваційних підходів до забезпечення миру та стабільності у світі. Вона забезпечує платформу для діалогу, співпраці і взаємодії, що особливо важливо у глобалізованому світі, де безпека однієї держави все частіше залежить від колективних зусиль міжнародної спільноти. Дипломатія є ключовим фактором адаптації системи колективної безпеки до нових реалій і викликів ХХІ століття.

Висновки. Гарантії безпеки в системі колективної безпеки відіграють надзвичайно важливу роль у забезпеченні стабільності міжнародних відносин та запобіганні збройним конфліктам. Ефективність цієї системи багато в чому залежить від імплементації міжнародно-правових зобов'язань, які виступають основою для взаємодії держав у сфері безпеки.

Дипломатичні аспекти імплементації є ключовими для реалізації гарантій безпеки, оскільки саме за допомогою дипломатичних інструментів відбувається координація дій учасників системи, ведення переговорів, врегулювання суперечок

та формування довіри між державами. Превентивна дипломатія і механізми діалогу дозволяють своєчасно виявляти і нейтралізувати загрози, що запобігає ескалації конфліктів.

Разом з тим, на практиці імплементація міжнародно-правових зобов'язань часто стикається із значними викликами, які пов'язані з політичними інтересами держав, недостатньою узгодженістю дій та обмеженою здатністю існуючих механізмів реагувати на швидко змінні безпекові виклики. Саме тому подальший розвиток дипломатичних методів і інструментів, а також удосконалення міжнародно-правових норм, є необхідними умовами для зміцнення системи колективної безпеки.

Отже, гармонійне поєднання міжнародно-правових зобов'язань із ефективною дипломатією створює передумови для формування надійних гарантій безпеки, здатних забезпечити мир і стабільність у сучасному світі.

Література

1. Балануца О. О. Родзинки дипломатії: навчальний посібник. Дніпро: Середняк Т. К., 2022. 148 с.
2. Україна у системі міжнародної безпеки. Монографія. За ред. О. С. Власюка. Київ, Фоліант; Сти-лос, 2009. С. 94.
3. Система міжнародної колективної безпеки: правові аспекти та перспективи для України. *DICTUM FACTUM*. № 1 (15). 2024. С. 176–181. URL: <https://df.duit.in.ua/index.php/dictum/article/view/329/296>
4. Лупаков О., Засєц І., Сафронова А. Економічна дипломатія: теорія і практика. К.: Арістей, 2020.
5. Мережко О. Україна і нова система колективної безпеки. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-proyekt-systemy-kolektyvnoyi-bezpeky/31868558.html>
6. Чехович Т. В. Забезпечення міжнародної безпеки міжнародно-правовими засобами. *Науковий вісник національної академії внутрішніх справ*. № 1. 2013. С. 277–283.
7. Шаров О. М. Економічна дипломатія: основи, проблеми та перспективи: монографія. Національний інститут стратегічних досліджень. Київ: НІСД, 2019. 560 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-12/sharov_monografiya_ekonom_diplomatiya_print_new.pdf
8. Erika De Wet, Michael Wood. Collective Security. Oxford Public International Law. 2023. URL: <https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e270>
9. David Clinton. Diplomacy and International Law. 2017. URL: <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190846626.013.152>
10. Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 року. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/9_1_1961.pdf
11. Prevention and Mediation. Political and Peacebuilding Affairs. URL: <https://dppa.un.org/en/prevention-and-mediation>

Анотація

Мануїлова К. В. Гарантії безпеки в системі колективної безпеки: дипломатичні аспекти імплементації міжнародно-правових зобов'язань. – Стаття.

У статті досліджується питання щодо загострення проблеми дотримання безпекових зобов'язань у зв'язку з триваючими збройними конфліктами, зокрема агресією російської федерації проти України, які зумовлюють активне обговорення гарантій безпеки на міжнародній арені. Це, у свою чергу, стимулює пошук нових підходів до формування ефективної системи міжнародної безпеки, яка була б здатна не лише попереджати конфлікти, а й оперативно реагувати на загрози. Сучасна ситуація засвідчує глибоку кризу існуючих безпекових механізмів, значна частина яких виявилася неефективною або не здатною забезпечити належний рівень захисту держав у разі порушення їхнього суверенітету й територіальної цілісності.

У статті увагу привертає дискусія щодо реформування Ради Безпеки ООН, зміцнення механізмів превентивної дипломатії, підвищення ролі регіональних оборонних альянсів, а також створення гнуч-

ких багатосторонніх форматів безпеки з урахуванням нових геополітичних реалій. Особливої ваги набуває принципова різниця між політичними деклараціями та юридично зобов'язуючими угодами: в умовах, коли країни-агресори ігнорують міжнародне право, гарантії безпеки мають бути не лише формально зафіксованими, але й підкріпленими конкретними механізмами реагування.

Проаналізовано позицію України, яка перебуваючи в центрі цієї трансформації, виступає не лише об'єктом безпекових загроз, а й суб'єктом, який активно впливає на формування нової архітектури міжнародної безпеки. Її досвід, здобутий у боротьбі за незалежність, є важливим внеском у глобальне розуміння сутності ефективних гарантій: від міжнародних зобов'язань до практичної взаємодії із союзниками, забезпечення військової допомоги, участі у спільних оборонних ініціативах і стратегічного партнерства.

Зроблено висновок, щодо дискусії гарантій безпеки, які виходять за рамки суто юридичних формулювань і набувають комплексного характеру, охоплюючи політичні, військові, дипломатичні та гуманітарні виміри.

Ключові слова: гарантії безпеки, дипломатія, воєнна дипломатія, дипломатичні методи вирішення конфліктів, міжнародно-правові зобов'язання, збройний конфлікт, колективна безпека.

Summary

Manuilova K. V. Security guarantees in the collective security system: diplomatic aspects of the implementation of international legal obligations. – Article.

The escalating issue of compliance with security commitments amidst ongoing armed conflicts, particularly the aggression of the Russian Federation against Ukraine, has prompted active discussions on security guarantees in the international arena. This, in turn, stimulates the search for new approaches to the formation of an effective international security system that would not only prevent conflicts but also respond promptly to emerging threats. The current situation reveals a profound crisis in existing security mechanisms, many of which have proven ineffective or incapable of providing an adequate level of protection to states in the event of violations of their sovereignty and territorial integrity.

Much attention is now focused on the debate surrounding the reform of the United Nations Security Council, the strengthening of preventive diplomacy mechanisms, the enhanced role of regional defense alliances, as well as the creation of flexible multilateral security formats adapted to new geopolitical realities. Of particular importance is the fundamental distinction between political declarations and legally binding agreements: in a context where aggressor states disregard international law, security guarantees must be not only formally stated but also backed by concrete mechanisms for response.

Ukraine, positioned at the center of this transformation, serves not only as an object of security threats but also as an active actor shaping the new architecture of international security. Its experience, gained through the struggle for independence, constitutes a significant contribution to the global understanding of effective guarantees – from international obligations to practical cooperation with allies, the provision of military assistance, participation in joint defense initiatives, and strategic partnerships. Ultimately, the discussion on security guarantees goes beyond purely legal formulations and takes on a comprehensive nature, encompassing political, military, diplomatic, and humanitarian dimensions.

Key words: security guarantees, military diplomacy, diplomatic methods of conflict resolution, international legal obligations, armed conflict, collective security.

УДК 341

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v106.2025.14>*О. В. Мельниченко, П. С. Немчанінов*

ПРАВОВА ПРИРОДА ТА ПОНЯТТЯ КРИПТО АКТИВІВ: МІЖНАРОДНИЙ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ ДОСВІД

Постановка проблеми. У сучасних умовах цифровізації економіки та стрімкого розвитку фінансових технологій крипто активи набули виняткового значення як новий феномен не лише в економічному, а й у правовому просторі. За оцінками аналітичних центрів, обсяг ринку цифрових активів у світі перевищив трильйони доларів, водночас залишається суттєва правова невизначеність щодо природи цих об'єктів, що унеможливорює повноцінну імплементацію норм права щодо володіння, розпорядження, спадкування чи оподаткування таких активів.

На міжнародному рівні законодавчі ініціативи, такі як Регламент ЄС MiCA (Markets in Crypto-Assets, 2023) [1], демонструють зростаюче прагнення до уніфікації та нормативної конкретизації правового режиму крипто активів. Водночас в окремих країнах домінують фрагментарні або експериментальні підходи до їх правового визначення – у вигляді специфічної класифікації, застосування аналогій з цінними паперами або ж визнання їх «нематеріальними цифровими активами».

В Україні, попри ухвалення Закону «Про віртуальні активи» [2] у 2022 році, правовий статус крипто активів досі не має усталеного концептуального тлумачення, а відповідні положення не узгоджені з базовими галузями законодавства – цивільним, податковим, фінансовим. Це породжує труднощі у правозастосуванні, судовій практиці та уніфікації договірних зобов'язань із використанням цифрових активів.

Таким чином, формування чіткої та системної дефініції поняття «крипто актив», а також з'ясування його правової природи в контексті міжнародного і національного правового регулювання є невід'ємною передумовою для правової визначеності, інвестиційної безпеки та забезпечення прав учасників цифрового ринку.

Мега статті – це систематизація та критичний аналіз сучасних підходів до визначення поняття та правової природи крипто активів у міжнародному та національному праві. Особливу увагу приділено порівнянню термінології, що використовується в нормативно-правових актах Європейського Союзу (зокрема, Регламенті MiCA), рекомендаціях міжнародних організацій (FATF, OECD) та українському законодавстві, зокрема у Законі України «Про віртуальні активи». Дослідження спрямоване на виявлення проблем, пов'язаних із відсутністю уніфікованого підходу до визначення крипто активів, та розробку пропозицій щодо вдосконалення термінологічного апарату для забезпечення ефективного правового регулювання та гармонізації з міжнародними стандартами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Було проаналізовано міжнародно-правові акти та публікації, що стосуються правового регулювання віртуальних активів, крипто активів у міжнародному правовому просторі та в Україні.

Виклад основного матеріалу. Перші спроби уніфікації поняття крипто активів у міжнародному правовому полі були зроблені провідними організаціями, такими як Європейська комісія, Група з розробки фінансових заходів боротьби з відмивання грошей (FATF) та Організація економічного співробітництва та розвитку (OECD).

Європейський Союз (EU) у Регламенті Європейського Парламенту та Ради (ЄС) 2023/1114 від 31 травня 2023 року про ринки криптоактивів (MiCA), визначив крипто активи «crypto assets» як «цифрове представлення вартості або права, яке має потенціал приносити значні прибутки учасникам ринку, включаючи власників крипто активів». У регламенті зазначається, що крипто активи можуть бути передані та зберігатися в електронному вигляді з використанням технології розподіленого реєстру або подібної технології.

Таким чином, термін охоплює як так звані токени, прив'язані до активів, токени електронних грошей, так і інші крипто активи, що не підпадають під чинні правила фінансових інструментів.

У 2022 р. повідомлялось, що «Комісія активно працює з міжнародними колегами із Ernst&Young, за підтримки проєкту USAID Financial Sector Reform, та іншими профільними органами над імплементацією європейського регламенту MiCA в український ринок віртуальних активів»[3].

З квітня 2025 р. перший заступник голови Комітету з питань фінансів, податкової та митної політики Ярослав Железняк підсумував, що «Є Європейський союз, у якого є MiCA. Вони зайняли позицію: “Шановна Україно, робіть так, як вважаєте за потрібне, але, коли ви станете ЄС, у вас повинно бути все те ж саме, що й у нас. Інакше ви не станете Європейським союзом”» [4].

Гармонізація законодавства з європейськими стандартами у сфері цифрових активів є важливим кроком на шляху до європейської інтеграції та розвитку національного ринку віртуальних активів.

FATF (Financial Action Task Force) у Рекомендації 15 [5] (оновлена 2021 року) використовує поняття «virtual assets», яке означає «цифрове представлення вартості, яке може передаватися в цифровій формі, і яке може бути використано для здійснення платежів або інвестиційних цілей, але не є цифровим представленням фіатної валюти». Тобто мова йде про акипто активи як платіжні засоби.

Це визначення має практичну спрямованість, акцентуючи увагу на ризиках відмивання грошей і фінансування тероризму, беручи до уваги напрями діяльності FATF.

OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) у звіті 2020 року “Taxing Virtual Currencies: An Overview of Tax Treatments and Emerging Tax Policy Issues” використано термін “virtual currencies”, хоча уточнюється, що ці поняття перетинаються з “crypto-assets”, які ширше охоплюють «будь-який цифровий актив, що ґрунтується на технології розподіленого реєстру (DLT), і може включати в себе токени, що виконують функції цифрового активу, засобу обміну чи права власності» [6].

Отже, розглянуті міжнародні документи не зводять поняття крипто активів лише до крипто валют. Навпаки – «крипто активи» виступає родовим поняттям

як і «віртуальні активи», яке включає у себе як віртуальні валюти, так і токени, що втілюють майнові чи немайнові права. Водночас немає уніфікованого терміна: ЄС використовує “crypto-asset”, FATF – “virtual asset”, OECD – “virtual currencies”, що демонструє відсутність повної систематизації в глобальному масштабі.

Крипто активи в законодавстві та правовій доктрині України мають свою історію.

У національному праві України першим нормативним актом, який прямо регулював статус цифрових активів, став Закон України «Про віртуальні активи» від 8 вересня 2021 р., який визначає правову основу для функціонування ринку віртуальних активів, визначає учасників цього ринку та встановлює правила їхньої діяльності.

Згідно з цим Законом «віртуальний актив – нематеріальне благо, що є об’єктом цивільних прав, має вартість та виражене сукупністю даних в електронній формі. Існування та оборотоздатність віртуального активу забезпечується системою забезпечення обороту віртуальних активів». Віртуальний актив може посвідчувати майнові права, зокрема права вимоги на інші об’єкти цивільних прав» [2].

Закон не містить терміна «крипто актив», вживаючи натомість поняття «віртуальний актив», що частково співвідноситься з термінологією FATF. У той же час не згадується про розподілену технологію реєстрів (DLT) у самому визначенні.

У науковій літературі терміни «криптоактив», «токен», «віртуальний актив», «цифровий актив» часто вживаються як синоніми, що створює проблему різного понятійного апарату.

Як зазначає, наприклад, Ковальчук І. В. «Поняття “віртуальний актив” в українському законодавстві має надто загальний характер і не враховує технологічних особливостей активів, що створює прогалини у правозастосуванні» [7].

Також важливо зазначити, що Закон хоч і прийнятий, але не введений в дію, оскільки потребує внесення змін до Податкового кодексу України, що додатково ускладнює правовий статус цифрових активів.

У правовій доктрині наявні три основні підходи до класифікації крипто активів. Їх розглядають як об’єкти права власності, як зобов’язальні або договірні права, як особливі цифрові об’єкти (*sui generis*), що потребують автономного правового режиму.

Українське законодавство лише на початку шляху до комплексного правового врегулювання крипто активів. Наявне визначення віртуального активу не є синонімом крипто активу *crypto-asset* у європейському розумінні. А отже, в Україні поки що відсутня системна концепція правової природи крипто активів, що стримує як розвиток ринку, так і гармонізацію з правом ЄС.

А на шляху формування, законодавство України стикається з викликами для правозастосування, регулювання та оподаткування. Неоднозначність термінології унеможливорює однакове трактування об’єктів для податкових цілей (оподаткування доходів від операцій з різними видами активів); чітке розмежування підслідності та повноважень між регуляторами (НБУ, НКЦПФР тощо); формування однозначної судової практики, особливо в справах про шахрайство, банкрутство чи спадкування крипто активів.

Водночас, гармонізація термінології з ЄС у рамках Угоди про асоціацію може слугувати орієнтиром для формування стабільного правового поля в Україні. Проблеми та перспективи вироблення єдиної дефініції крипто активів постають як одні з перших питань для роздумів та дослідження. Виникає питання чи можливо створити універсальне визначення?

Спроба уніфікації дефініцій крипто активів проблематична наразі як і уніфікація в усіх галузях права загалом. Вона стикається з подвійною проблемою: швидкою еволюцією цифрових технологій та різним правовим підходом до класифікації цифрових об'єктів у різних юрисдикціях. ЄС, наприклад, орієнтується на функціональну роль крипто активу в обігу, тоді як FATF зосереджується на ризиках відмивання коштів і фінансування тероризму. З розглянутих актів та публікацій слідує, що універсальне визначення було б можливим лише на рівні основних ознак, таких як: нематеріальний характер, наявність цифрового запису, можливість передачі третім особам, економічна цінність, і, можливо, використання DLT або схожих технологій.

Однак формування такої дефініції потребує міжнародного правового консенсусу, який досі не досягнуто з різних об'єктивних причин.

По вдосконаленню термінології українського законодавства доцільним є розмежування понять «віртуальний актив», «цифровий актив» і «крипто актив» на основі: технологічної основи, функціонального призначення, ступеня урегульованості, тощо.

У нормативному полі варто уникати надмірної узагальненості або технологічної прив'язки без урахування функціонального контексту.

Висновки та перспективи подальших досліджень. У результаті дослідження з'ясовано, що правова природа крипто активів залишається одним із найскладніших і водночас найактуальніших питань сучасного фінансового та цифрового права. Попри те, що упродовж останніх років як на міжнародному, так і на національному рівні були здійснені спроби законодавчого визначення крипто активів, загального правового консенсусу щодо їх природи й досі не досягнуто. Це зумовлює необхідність комплексного теоретико-практичного аналізу підходів, які використовуються у нормативних актах, актах міжнародних організацій та правовій доктрині.

На міжнародному рівні простежується тенденція до поступового переходу від поняття «virtual currency» до більш широкої та гнучкої категорії «crypto asset», що охоплює різноманітні види цифрових активів – від крипто валют до токенів, які підтверджують майнові або немайнові права. Особливо вагомим кроком у цьому напрямі стало ухвалення Регламенту ЄС MiCA у 2023 році, який містить комплексне визначення «crypto asset», обов'язки емітентів і провайдерів послуг, а також забезпечує правову захищеність користувачів.

FATF, зі свого боку, акцентує увагу на технологічному аспекті – використанні розподіленого реєстру (DLT) як визначальної характеристики «virtual assets».

OECD розглядає крипто активи переважно в податковому контексті, використовуючи поняття «virtual currencies», що підкреслює фіскальні виклики, пов'язані з їхнім оборотом. Отже, різні міжнародні органи вживають різні терміни не через суперечність, а через різні цілі правового регулювання.

Українське законодавство наразі перебуває на етапі формування правового режиму крипто активів. Закон України «Про віртуальні активи» 2021 року хоч і запроваджує базове визначення, однак воно є надмірно широким і не враховує специфіки сучасних крипто активів – зокрема, не передбачає класифікації активів за функціональним або правовим критерієм, а також не узгоджується з положеннями Цивільного кодексу України, Податкового кодексу України чи фінансового законодавства. Це створює значні бар'єри для ефективного правозастосування, унеможлиблює однозначну кваліфікацію крипто активів у судовій практиці та породжує правову невизначеність для учасників ринку.

Наявна доктринальна та законодавча варіативність підходів до поняття крипто активів свідчить про необхідність створення єдиної уніфікованої дефініції, яка б могла бути прийнята принаймні на рівні міжгалузевого регулювання.

Водночас така дефініція має бути достатньо гнучкою, щоб адаптуватися до динамічного прогресу, і водночас достатньо чіткою – для ефективного правозастосування.

На основі проведеного дослідження доцільно рекомендувати:

- уточнення термінології у національному законодавстві із врахуванням функціонального та технологічного поділу крипто активів;
- розробку класифікацій крипто активів за критеріями: функції (платіжні, утилітарні, інвестиційні), джерела вартості та правова природа;
- гармонізацію українського законодавства з Регламентом MiCA у межах правової адаптації до стандартів ЄС;
- забезпечення міжгалузевої узгодженості у регулюванні крипто активів – з боку фінансового, податкового, цивільного та кримінального права;
- активізацію участі України в міжнародному діалозі щодо уніфікації підходів до правового режиму цифрових активів.

Таким чином, формування чіткої, збалансованої та міжнародно сумісної дефініції крипто активів є ключовим кроком до правової визначеності, захисту прав учасників ринку та інтеграції української цифрової економіки у глобальну фінансову систему.

Література

1. Regulation (EU) 2023/1114 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2023. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/1114/oj/eng>
2. Про віртуальні активи: Закон України від 17.02.2022 р. № 2074-IX. Дата оновлення: 15.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text>
3. Відбулось перше засідання Консультаційної ради з питань регулювання віртуальних активів. (01.12.2022). Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку, 2022. URL: <https://www.nssmc.gov.ua/vidbulos-pershezasidannia-konsultatsiinoi-rady-z-pytanrehulivannia-virtualnykh-aktyviv/> (дата звернення: 30.01.2023)
4. Україна готується до легалізації криптовалют: що зміниться для ринку, регуляторів і платників податків, 2025. URL: https://enovosty.com/uk/news-ukr/news_economy-ukr/full/ukraina-gotuyetsya-do-legalizacii-kriptovalyut-shho-zminitsya-dlya-rinku-regulyatoriv-i-platnikov-podatkov
5. Ковальчук І. В. До питання правової природи віртуальних активів в Україні // *Підприємство, господарство і право*. 2023. № 3. С. 47–51.

6. Taxing Virtual Currencies: An Overview of Tax Treatments and Emerging Tax Policy Issues. URL: <https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/topics/policy-issues/tax-policy/flyer-taxing-virtual-currencies-an-overview-of-tax-treatments-and-emerging-tax-policy-issues.pdf>

7. FATF (2012–2025), International Standards on Combating Money Laundering and the Financing of Terrorism & Proliferation, FATF, Paris, France. URL: <https://www.fatf-gafi.org/content/dam/fatf-gafi/recommendations/FATF%20Recommendations%202012.pdf.coredownload.inline.pdf>

Анотація

Мельниченко О. В., Немчанінов П. С. Правова природа та поняття крипто активів: міжнародний та національний досвід. – Стаття.

У результаті дослідження з'ясовано, що правова природа крипто активів залишається одним із найскладніших і водночас найактуальніших питань сучасного фінансового та цифрового права. Попри те, що упродовж останніх років як на міжнародному, так і на національному рівні були здійснені спроби законодавчого визначення крипто активів, загального правового консенсусу щодо їх природи й досі не досягнуто. Це зумовлює необхідність комплексного теоретико-практичного аналізу підходів, які використовуються у нормативних актах, актах міжнародних організацій та правовій доктрині.

На міжнародному рівні простежується тенденція до поступового переходу від поняття “virtual currency” до більш широкої та гнучкої категорії “crypto asset”, що охоплює різноманітні види цифрових активів – від крипто валют до токенів, які підтверджують майнові або немайнові права. Особливо вагомим кроком у цьому напрямі стало ухвалення Регламенту ЄС MiCA у 2023 році, який містить комплексне визначення “crypto asset”, обов’язки емітентів і провайдерів послуг, а також забезпечує правову захищеність користувачів.

FATF, зі свого боку, акцентує увагу на технологічному аспекті – використанні розподіленого реєстру (DLT) як визначальної характеристики virtual assets.

OECD розглядає крипто активи переважно в податковому контексті, використовуючи поняття “virtual currencies”, що підкреслює фіскальні виклики, пов’язані з їхнім оборотом. Отже, різні міжнародні органи вживають різні терміни не через суперечність, а через різні цілі правового регулювання.

Українське законодавство наразі перебуває на етапі формування правового режиму крипто активів. Закон України «Про віртуальні активи» 2021 року хоч і запроваджує базове визначення, однак воно є надмірно широким і не враховує специфіки сучасних крипто активів – зокрема, не передбачає класифікації активів за функціональним або правовим критерієм, а також не узгоджується з положеннями Цивільного кодексу України, Податкового кодексу України чи фінансового законодавства. Це створює значні бар’єри для ефективного правозастосування, унеможливорює однозначну кваліфікацію крипто активів у судовій практиці та породжує правову невизначеність для учасників ринку.

Наявна доктринальна та законодавча варіативність підходів до поняття крипто активів свідчить про необхідність створення єдиної уніфікованої дефініції, яка б могла бути прийнята принаймні на рівні міжгалузевого регулювання.

Водночас така дефініція має бути достатньо гнучкою, щоб адаптуватися до динамічного прогресу, і водночас достатньо чіткою – для ефективного правозастосування.

Ключові слова: крипто активи, віртуальні активи, міжнародне право, гармонізація, уніфікація.

Summary

Melnichenko O. V., Nemchaninov P. S. Legal nature and definition of crypto-assets: international and national approaches. – Article.

The results of this study demonstrate that the legal nature of crypto-assets remains one of the most complex and, at the same time, one of the most relevant issues in modern financial and digital law. Despite attempts over recent years to define crypto-assets at both the international and national levels, a general legal consensus regarding their nature has yet to be achieved. This underscores the need for a comprehensive theoretical and practical analysis of the approaches found in normative legal acts, international regulatory frameworks, and legal doctrine.

At the international level, there is a noticeable shift from the concept of “virtual currency” to the broader and more flexible category of “crypto-asset,” which encompasses various types of digital assets – from cryptocurrencies to tokens that confer proprietary or non-proprietary rights. A particularly significant step in this direction was the adoption of the EU Regulation on Markets in Crypto-Assets (MiCA) in 2023, which provides a comprehensive definition of crypto-assets, outlines the responsibilities of issuers and service providers, and ensures legal protection for users.

The Financial Action Task Force (FATF), for its part, emphasizes the technological component – in particular, the use of distributed ledger technology (DLT) as a defining feature of virtual assets.

The Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) approaches crypto-assets primarily from a taxation perspective, employing the term “virtual currencies,” thereby highlighting the fiscal challenges associated with their circulation. These differences in terminology among international bodies reflect not contradiction, but rather variation in regulatory objectives.

Ukrainian legislation is currently at an early stage of developing a legal framework for crypto-assets. Although the Law of Ukraine “On Virtual Assets” (2021) introduces a basic definition, it is overly broad and fails to consider the specific characteristics of modern crypto-assets. Notably, it lacks a classification of assets based on functional or legal criteria and is not harmonized with the Civil Code of Ukraine, the Tax Code of Ukraine, or financial legislation. This creates significant barriers to effective law enforcement, prevents clear qualification of crypto-assets in judicial practice, and leads to legal uncertainty for market participants.

The current doctrinal and legislative variability in the treatment of crypto-assets confirms the need to develop a unified definition – at least at the level of cross-sectoral regulation. At the same time, such a definition must be flexible enough to adapt to technological progress, and sufficiently precise to enable consistent law enforcement.

Key words: crypto assets, virtual assets, international law, harmonization, unification.

УДК 341

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v106.2025.15>*О. В. Мельниченко*

МІЖНАРОДНІ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЕМІГРАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДЯН

Постановка проблеми. Давньою першопричиною численних переселень українців був непевний економічний стан України. Тобто, основним чинником міграційного руху українців та їх капіталу був саме економічний. Серед соціально-економічних причин еміграції виділяють такі як майновий стан, природні лиха, екологічні катастрофи, в тому числі техногенного характеру. Сьогодні безпрецедентним основним чинником масової еміграції є війна.

Існують безпекові, економічні, соціальні, політико-правові чинники негативних наслідків перебування українських громадян за кордоном. До політико-правових належать чинники: а) відсутність достатньо уніфікованого законодавства ЄС як реципієнта мігрантів з України з багатьох питань приватного та публічного права; б) не досконале міграційне законодавство України. До соціальних чинників належать такі: а) насильство в сім'ї: економічне, фізичне, сексуальне, психологічне; б) безробіття; в) гендерна нерівність; г) малозабезпеченість сімей і окремих громадян; д) зростання кількості інвалідів та зростання чисельності мало захищених верств населення через війну. До економічних чинників належать такі чинники: а) тяжкий економічний стан України; б) неможливість вести чи розширити бізнес в Україні; в) дислокація капіталу з України; г) трудова та інша міграція; д) високе ввізне мито е) вразлива економіка під час війни. Досліджено, що у ЄС, де найбільше українців, вживають всіх можливих правових заходів для підтримки українських мігрантів та їх обліку.

Мета статті полягає у встановленні та аналізі кола міжнародно-правових актів, національного законодавства, що стосуються регулювання правового статусу українських громадян, які виїхали за кордон.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Було проаналізовано міжнародно-правові акти, акти національного законодавства та публікації, що стосуються правового статусу українських громадян, які виїхали за кордон.

Виклад основного матеріалу. Агапова О. наголошує, що «війни, соціальні та економічні процеси запускають міграційні процеси, перетворюють групу суспільства на біженців і змушують переміщуватись з вогнища конфлікту в інші країни. Констатовано, що важливим аспектом процесу міграції є соціальні, політичні, економічні та інші чинники, властиві внутрішній і зовнішній політиці будь-якої країни. Особлива увага приділяється міграції внаслідок спровокованої російською агресією окупації, а також інших факторів, що вплинули на українську міграцію» [1].

«Міжнародна організація з міграції оцінює «станом на 2020 р. кількість легальних мігрантів з України у 1,5 мільйона осіб, до війни, половина з яких працювали у рф, інша – в основному у державах Європейського Союзу» [2]. Найбільше наших

громадян виїжджало на роботу до Італії, Чехії, Польщі, Угорщини, Іспанії та Португалії. Науковці, освітяни фізики, біологи та інші фахівці виїжджали за кордон за вищими зарплатами до США, Німеччини та ін. країн. Зараз до них додалися і здобувачі освіти. Але державна політика у сфері освіти нині спрямована на створення умов для утримання особливо молоді від виїзду за кордон. «Кількість іммігрантів з України збільшилась у світі приблизно до 6,5 млн. осіб» [2]. Соціальні, економічні та інші чинники проблематики тісно посилені безпековими. Семенкова М. [3] вважає, що додатковим фактором виїзду як здобувачів вищої освіти, так і професорсько-викладацького складу за кордон стало те, що в умовах війни вищі навчальні заклади здебільшого застосовували, а їх значна частка і досі продовжує застосовувати дистанційну форму як основну або навіть єдину форму навчання.

Основною причиною еміграції вже стало не економічне благополуччя, а війна. Мова йде про дислокацію осіб, сімей та капіталу до ЄС. Починаючи з довоєнних часів проблемним було питання про відсутність уніфікованого законодавства ЄС, як реципієнта зокрема і українських мігрантів, яке б врегульовувало всі питання щодо їх прав, обов'язків, правового статусу, тощо. Директива 2011/95/ЄС про стандарти визнання біженців [4] визначає стандарти для визнання осіб біженцями або такими, що потребують додаткового захисту. Але так як її правове регулювання не було достатнім, ЄС активує у 2022 р. з початком війни Директиву 2001/55/ЄС від 20 липня 2001 [5]. Нею регулюється правовий статус тимчасового захисту українців, що легально проживають нині у ЄС.

Вживаючи всіх можливих заходів для підтримки емігрантів та їх обліку ще у 2003 р. Радою Європейського Союзу було прийнято директиву стосовно правового статусу громадян третіх країн, які тривалий час (не менше п'яти років) безперервно проживали на території країн-членів. Наступною директивою 2003 р. мігрантам надано право на возз'єднання сімей та гарантовано права осіб, які перебувають як члени їхніх сімей. В 2011 р. було ухвалено директиву щодо запровадження єдиного дозволу одночасно і на працевлаштування, і на проживання громадянам третіх країн на території ЄС, а також спільного списку прав і свобод, якими вони можуть користуватися. Рішенням Ради ЄС 2022/382 від 4 березня 2022 р. [6] про забезпечення негайного захисту в країнах ЄС для людей, переміщених внаслідок російського вторгнення в Україну була введена в дію Директива про тимчасовий захист (2001/55 ЄС) [5].

Відповідно до Директиви 2013/33/EU [7] про стандарти прийому шукачів міжнародного захисту від 26.06.2013 р. такий статус визнається за громадянами третіх держав та особами без громадянства з моменту подання ними заяви про міжнародний захист до держав-членів до моменту ухвалення щодо них остаточного рішення. Директива 2013/33/EU містить комплекс прав, що мають гарантуватися шукачам міжнародного захисту. Їх умовно можна поділити на три групи: 1) права, які безпосередньо пов'язані з процедурою розгляду заяви; 2) права, які пов'язані з перебуванням на території приймаючої держави; 3) спеціальні права, які надані окремим вразливим категоріям осіб з урахуванням їхніх особливих потреб (неповнолітні, особи з інвалідністю, люди похилого віку, вагітні, жертви тортур, сексуального, психологічного насилля тощо). Ця Директива доповнює собою правове

врегулювання кола питань компетенції Директиви 2001/55/ЄС від 20 липня 2001 р. [5]. На сьогодні ці дві Директиви в тандемі найчастіше застосовуються для врегулювання прав та обов'язків українців, які емігрували до ЄС.

Серед міжнародних регіональних актів вагомим є прийняття 2024 р. «Пакту про міграцію та притулок». «Європейський парламент ухвалив «Пакт про міграцію та притулок», який є далекосяжною реформою європейської міграційної політики. Зокрема, він встановлює систему солідарності між державами-членами при розподілі біженців»[8].

На нелегалів, до категорії яких рідко потрапляють українці, поширюються положення Директиви 2008/115/ЄС про повернення нелегальних іммігрантів [9].

Іваньков І. та Іваньков О. [10] розглядають міжнародно-правові документи, спрямовані на протидію нелегальній міграції. Але їх дослідження має кримінально-правове спрямування. Питання правового регулювання міграції можна розглядати і з цивілістичної точки зору.

Для вирішення широкого кола проблем, які пов'язані із перерахованими вище проблемами, основою є застосовуються міжнародних правових норми поряд з регіональними, які використовуються у ЄС.

З 1997 р. Україна приєдналась до Європейської конвенції з прав людини [11]. Справи про захист права українців розглядає ЄСПЛ. У 2022 р. Україна приєдналась до Конвенції ООН про статус біженців [12]. Також Україна підтримала Договір ООН 2018 р. про безпечну, впорядковану та регулярну міграцію [13].

У тісному зв'язку з суб'єктами міграційних відносин перебувають об'єкти міграційних процесів. Поряд з проблемами публічного права проблеми приватно-правового характеру значно збільшились в українській діаспорі. До об'єктів правового регулювання слід віднести у широкому значенні товари, інтелектуальну власність, інвестиції, капітал, речі, майно тощо.

Якщо при довоєнній еміграції українці переказували зароблені за кордоном кошти на батьківщину з метою підтримки та утримання своїх сімей, індивідуальне будівництво, освіту своїх дітей, розвиток сімейного бізнесу, то наразі відбуваються протилежні процеси, процеси відтоку трудових мігрантів разом їхніми ресурсами та можливостями. Для такої категорії мігрантів важлива Директива 2003/109/ЄС про статус довгострокових резидентів [14]. Тобто на відміну від сьогодення, у довоєнні часи трудові мігранти були інвесторами в Україну. На той час вливання в економіку України від мігрантів було значним. Прослідкувати реальний потік товарів і грошей через статистичні банківські дані неможливо.

Постає ряд питань у межах публічного та міжнародного приватного права та інших галузей національного права.

Якщо майно знаходиться на території України, то воно підлягає національному правовому режиму. Якщо ж майно, зароблене громадянином України у ЄС та інших країнах, залишається там, у зв'язку зі своїм місцезнаходженням, воно має визнаватись іноземним елементом. Майно, яке може бути набуте – гроші, збудовані за них об'єкти нерухомості чи куплені товари, ліки, речі, що забезпечують ведення бізнесу, тощо. У такому випадку, при спорах щодо нерухомого майна спір може вирішуватись за законодавством місцезнаходження майна на підставі

ст. 61 ЗУ «Про міжнародне приватне право» [15]. У цій частині можуть вже частіше виникати колізії колізій або проблеми із зворотнім відсиленням.

Щодо сфери міжнародного приватного права, іноземний елемент (суб'єкт та об'єкт, юридичний факт) опиняється у сфері потреби правового регулювання все частіше і частіше. Разом з особами та цілими сім'ями відбувається рух їх капіталів. Переказані кошти, товари, бізнес капітал є спільною сумісною власністю подружжя, не дивлячись на те, що можуть бути зароблені та створені одним з подружжя, навіть за умови роздільного проживання презюмуються спільною сумісною власністю (ст. 60 СК України) [16]. За обставин, визначених ст. 70 п. (пункт, пункти, пункту) 2 та 57 п. 6 СК України [16], вони можуть бути визнані роздільною власністю подружжя, а також в договірному порядку (ст. 69 п. 2 СК України) [16]. Це та інше спільне майно на договірній основі або у судовому порядку та за умови настання негативних наслідків: послаблення сімейних зв'язків та розірвання шлюбу, стає об'єктом поділу та предметом спорів при колізії колізій чи проблемі зі зворотнім посиленням. Але до сьогодні уніфікація міжнародного приватного права залишається без змін.

Наприклад, проблемне питання виведення майна із спільної сумісної власності. Зокрема, набуття під час міграції майна можна кваліфікувати як один із способів фактичного виведення майна із спільної сумісної власності. З міжнародно-правової точки зору правовий режим нерухомого майна визначається колізійною прив'язкою «законом країни місця перебування майна».

Серцевиною національного регулювання цих правовідносин є (ст. 3) Конституції України, ЦК України [17], СК України [16] та інші нормативні акти, які регулюють ці відносини та ЗУ «Про міжнародне приватне право» [5]. Тому сприяє правозастосовна, судова практика, наукова доктрина. При тому корелятою є визнаний факт того, що і ЦК України [17] і СК України [16] побудовані на християнській моралі. Тому при спірних питаннях суди України враховують національний правопорядок у сфері правового регулювання питань зі сфери міжнародного приватного права. Країни, у яких правовідносини врегульовані на таких же моральних цінностях, мають менше правових розходжень з Україною ніж регулювання тих же правовідносин у країнах з іншими релігіями, зокрема мусульман на основі Корану. Так інтереси українців можуть опиняються поза полем правового захисту. Особливо це стосується фактичних шлюбних відносин, фактичних шлюбних майнових відносин та фактичних шлюбних немайнових відносин. До майнових конфліктів у фактичних шлюбних відносинах з іноземним елементом часто відносяться такі: поділ майна, утримання подружжя, надання кредиту без згоди співмешканця, поділ боргових зобов'язань співмешканців, спадкування тощо.

Чинним законодавством чи/та договором встановлюються критерії визначення кола учасників, які претендують на такий об'єкт (іноземний елемент) суспільних відносин як спільне сумісне майно. До них належить наступне: а) правове статус претендентів, зокрема, як підстава набуття права на майно; б) застосовуване право, в) місце укладення договору, шлюбу як правова підстава виникнення майнових прав подружжя.

Врегулювання на правовому рівні проблемних аспектів майнових відносин можливе також шляхом укладення двосторонніх договорів про правову допомогу у цивільних справах між Україною, країнами ЄС та іншими країнами.

Наразі також діють ЗУ «Про громадянство України» [18], ЗУ «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» [19], ЗУ «Про зовнішню трудову міграцію» [20] та ін. закони та підзаконні акти, які частково регулюють ті чи інші аспекти спорів і проблемних питань при міграції на національному рівні.

Державна політика та законодавство України щодо міграційних процесів наразі перебувають у процесі формування, що зумовлює прогалини у регулюванні правового статусу різних категорій населення, наприклад правовідносин подружжя щодо їх майна у цивільних справах з іноземним елементом.

Правовим підґрунтям еміграції можна визнати закріплення ст. 33 Конституції України [21] права вільного пересування, але з урахуванням законів воєнного часу. Свого загального поширення воно набуло завдяки декламації основних прав та свобод людини та громадянина в міжнародних договорах, конвенціях, хартіях, угодах та активному приєднанню до них України (відкриті кордони, ЗУ «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України» [22]).

Очікується формування міграційного законодавства, яке б гарантувало захист соціальних, майнових, немайнових та інших прав українців у країнах перебування. Особливо ці очікування актуальні при продовженні воєнного стану Указом Президента України «Про продовження строку дії воєнного стану в Україні» [23] відповідно до закону України «Про правовий режим воєнного стану» [24].

Також не достатньо ресурсів для надання правової допомоги громадянам України. Нема узгодженої між країнами системи документації щодо контролю потоку та статусу українських мігрантів. «Дедалі більше країн світу переводять свої системи регулювання міграції на цифрові технології, використовуючи онлайн-платформи та цифрові інструменти для управління відповідними процесами (наприклад, керування заявами на візи та дозволи на проживання, здійснення ідентифікації особи та дійсності документів, удосконалення надання адміністративних послуг у міграційній сфері). Це пов'язано з потребами: оптимізувати ресурсні витрати; підвищити ефективність роботи відповідних служб за допомогою автоматизації та впровадження безпаперових процедур, що скорочують час оброблення документів; поліпшити інформаційні потоки між органами влади. Електронні візи використовують нині багато урядів. 2023 р. європейські країни схвалили політичне рішення про запровадження електронної шенгенської візи, що має бути зроблено до 2028 р.» [23].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, масова еміграція громадян України обумовлена складними соціально-економічними, безпековими та правовими факторами, що значно загострилися через війну. Основні напрями еміграції включають країни ЄС, які забезпечують умови працевлаштування, соціального захисту та безпеки. Проте, міжнародно-правові аспекти еміграції українців залишаються не достатньо врегульованими. Залишаються проблеми з колізією колізій та обходом закону за наявності іноземного елемента.

Однією з ключових проблем є відсутність уніфікованого законодавства ЄС щодо, зокрема українських мігрантів, навіть після прийняття Директиви про тимчасовий

захист. Це спричиняє труднощі у визнанні правового статусу та соціального забезпечення. Майнові конфлікти в шлюбах із «змішаним» елементом створюють додаткові виклики у сфері міжнародного приватного права.

Українське законодавство щодо еміграції частково регулює різні аспекти еміграції та не забезпечує повного захисту прав громадян за кордоном. Прогалини існують у сфері правового статусу, цифровізації міграційного менеджменту, контролю статусу українських мігрантів, приватноправового регулювання відносин з іноземним елементом та в інших сферах. Державна політика щодо міграції перебуває у активному процесі формування, що зумовлює необхідність гармонізації національного законодавства з міжнародними засадами, посилення правової допомоги емігрантам та покращення умов повернення емігрантів в Україну.

Література

1. Агапова О. Міграція з України в умовах військової агресії: правові гарантії та інструменти підтримки. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 523.
2. Key figures, mobility within and from Ukraine, 2020–2024 https://www.migrationdataportal.org/sites/g/files/tmzbd1251/files/2024-02/Ukraine_Key-Figures_Mobility-Displacement_As-of-20-February-2024.pdf
3. Семенкова М. Освітня міграція українців під час війни: аспект дистанційного навчання. *Migration & Law*. 2024. Vol 4, Issue 1. С. 18, 36–48.
4. Directive 2011/95/EU of the European Parliament and of the Council of 13 December 2011 on standards for the qualification of third-country nationals or stateless persons as beneficiaries of international protection, for a uniform status for refugees or for persons eligible for subsidiary protection, and for the content of the protection granted (recast) URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2011/95/oj/eng>
5. Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between Member States in receiving such persons and bearing the consequences thereof URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2001/55/oj/eng>
6. Council Implementing Decision (EU) 2022/382 of 4 March 2022 establishing the existence of a mass influx of displaced persons from Ukraine within the meaning of Article 5 of Directive 2001/55/EC, and having the effect of introducing temporary protection. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32022D0382>
7. Directive 2013/33/EU of the European Parliament and of the Council of 26 June 2013 laying down standards for the reception of applicants for international protection (recast) URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2013/33/oj/eng>
8. Європарламент ухвалив Пакт про міграцію та притулок. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3850884-evroparlament-uhvaliv-pakt-pro-migraciju-ta-pritulok.html>
9. Directive 2008/115/EC of the European Parliament and of the Council of 16 December 2008 on common standards and procedures in Member States for returning illegally staying third-country nationals-Директива 2008/115/ЄС про повернення нелегальних іммігрантів URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2008/115/oj/eng>
10. Іваньков І. Правове регулювання міжнародно-правової протидії нерегулярній міграції. *Migration & Law*. 2024. Vol 4, Issue 3. С. 36–48.
11. Європейської конвенції з прав людини: Конвенція від 01.01.1990 р. № 995_004. Дата оновлення: 01.08.2021 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
12. Конвенції ООН про статус біженців: Конвенція від 28.07.2051 р. № 995_011. Дата оновлення: 10.01.2002. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text
13. Договір ООН 2018 р. про безпечну, впорядковану та регулярну міграцію: Договір від 2018. URL: <https://docs.un.org/en/A/CONF.231/3>
14. Директива 2003/109/ЄС про статус довгострокових резидентів URL: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_case_law_handbook_uk.pdf

15. Про міжнародне приватне право: Закон України від 23.06.2005 р. № 2709-IV. Дата оновлення: 23.12.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text>
16. Сімецький кодекс України: Закон України від 10.01.2002 р. № 2947-III. Дата оновлення: 19.12.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>
17. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Дата оновлення: 10.01.2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
18. Про громадянство України: Закон України від 18.01.2001р. № 2235-III. Дата оновлення: 24.11.2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text>
19. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України від 22.09.2011 р. № 3773-VI. Дата оновлення: 06.02.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17#Text>
20. Про зовнішню трудову міграцію: Закон України від 05.11.2015 р. № 761-VIII Дата оновлення: 20.03.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/761-19#Text>
21. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
22. Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України: Закон України від 21.01.1994 р. № 3857-XII. Дата оновлення: 15.11.2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3857-12#Text>
23. Закон про закон про затвердження Указу Президента України «Про продовження строку дії воєнного стану в Україні»: Закон України від 16.04.2025 р. № 4356-IX. Дата оновлення: 16.04.2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4356-20>
24. Закон України «Про правовий режим воєнного стану»: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. Дата оновлення: 14.05.2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19?find=1&text=%D0%B2%D0%BB%D0%B0%D1%81%D0%BD#w1_1
25. Цифровізація міграційного менеджменту: міжнародний досвід та можливості його використання в Україні. Національний інститут стратегічних досліджень. 16.02.2024. URL: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/sotsialna-polityka/tsyfrovizatsiya-mihratsiynoho-menedzhmentu-zarubizhnyy-dosvid-ta?utm_source=chatgpt.com.

Анотація

Мельниченко О. В. Міжнародні та національні правові аспекти еміграції українських громадян. – Стаття.

Масова еміграція громадян України обумовлена складними безпековими, соціально-економічними, та правовими факторами, що значно загострилися через війну. Основні напрями еміграції включають країни ЄС, США та інші держави, які забезпечують умови працевлаштування, соціального захисту та у першу чергу – безпеки. Проте, міжнародно-правові аспекти еміграції українців залишаються не достатньо врегульованими. Взагалі міграційне право – це дуже галузь права, яка весь час зазнає змін, міграційне законодавство – оновлень та доповнень.

Наслідками еміграції українців є ряд негативних явищ від нестачі мобілізаційних ресурсів до демографічних, майнових, наприклад, послаблення сімейних зв'язків, несталість шлюбів, поділ майна подружжя, тощо. Тоді можуть утворюватись нові «змішані сім'ї» з іноземним елементом, а разом і постає ряд питань у межах міжнародного приватного права та інших галузей права. Слабкістю міжнародного приватного права є не достатня уніфікація в умовах масової еміграції.

Однією з ключових проблем є відсутність уніфікованого законодавства ЄС щодо мігрантів, що спричиняє труднощі у визнанні їх правового статусу та соціального забезпечення. Різні правові засоби регулювання в законодавстві, політичному впливі та щодо економічних інтересів між країнами ЄС ускладнюють інтеграцію українців у різних державах. Гендерні питання та майнові конфлікти в шлюбах із «змішаним» елементом створюють додаткові виклики у сфері міжнародного приватного права.

Українське законодавство щодо емігрантів частково регулює різні аспекти їх еміграції та не забезпечує належного захисту прав громадян за кордоном. Прогалини існують у сфері правового статусу, консульського захисту, цифровізації міграційного менеджменту та контролю статусу українських мігрантів та інших сферах. Державна політика щодо міграції перебуває у процесі формування, що зумовлює необхідність гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами, посилення правової допомоги емігрантам та покращення умов повернення мігрантів в Україну.

Ключові слова: еміграція, правовий статус, Європейський Союз, інтеграція, майнові відносини.

Summary

Melnichenko O. V. International and national legal aspects of Ukrainian nationals' emigration. – Article.

The mass emigration of Ukrainian citizens is driven by complex socio-economic, security, and legal factors that have been significantly exacerbated by the war with Russia. The main destinations for Ukrainian emigrants include EU countries, the US, and other states offering better employment opportunities, social protection, and security. However, the international legal aspects of Ukrainian emigration remain insufficiently regulated.

The consequences of Ukrainian emigration include a range of negative phenomena, from demographic to property-related issues, such as the weakening of family ties, marital instability, and the division of spouses' property. As a result, new "mixed families" with a foreign element may emerge, raising various legal questions within the framework of private international law and other legal fields. A major weakness of private international law is its insufficient unification.

One of the key challenges is the lack of unified EU legislation concerning Ukrainian migrants, which leads to difficulties in recognizing their legal status and social rights. Property disputes in mixed-nationality marriages pose additional challenges in the field of private international law.

Ukrainian emigration legislation is fragmented and does not fully ensure the protection of its citizens abroad. There are gaps in consular protection, migration management digitalization, and monitoring of Ukrainian migrants' legal status. The state migration policy remains in the development stage, necessitating the harmonization of national legislation with international standards, strengthening legal assistance for emigrants, and improving mechanisms for migrants' reintegration into Ukraine.

Key words: emigration, legal status, European Union, integration, property relations.

УДК 342

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v106.2025.16>*І. В. Новіцька*

НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ ВИМІР ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕЧНОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

Постановка проблеми. Забезпечення безпечного освітнього середовища є ключовою умовою ефективного функціонування закладів освіти, особливо в умовах воєнного стану. Формування безпечного освітнього середовища є пріоритетним завданням системи освіти, що безпосередньо впливає на збереження життя та здоров'я всіх учасників освітнього процесу. Реалізація цього завдання вимагає комплексного підходу з метою створення рівних, належних та безпечних умов для здобуття освіти. Саме в цей час забезпечення безпечного освітнього середовища виступає не лише освітнім, а й правозахисним та національно-безпековим пріоритетом. На сьогодні актуальною залишається потреба у правовому врегулюванні системи заходів, що забезпечують фізичну, психологічну, інформаційну та соціальну безпеку учасників освітнього процесу в закладах освіти.

Мета статті. Здійснити комплексний аналіз нормативно-правового забезпечення безпечного освітнього середовища в закладах освіти, виявити проблемні аспекти та запропонувати шляхи вдосконалення правового регулювання у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. За сучасних умов розвитку української держави забезпечення безпечного освітнього середовища в закладах освіти набуває виняткової актуальності. Зростання рівня соціальних ризиків, запровадження воєнного стану, загрози фізичній і психологічній безпеці учасників освітнього процесу, поширення проявів насильства та булінгу – всі ці чинники зумовлюють необхідність переосмислення ролі нормативно-правового регулювання як системного механізму захисту прав дітей та працівників освіти.

Безпека в освітньому середовищі є базовою умовою реалізації права на якісну освіту, передбаченого Конституцією України та рядом міжнародних актів, і вимагає належного правового забезпечення, яке відповідатиме викликам часу. У зв'язку з цим доцільним є ґрунтовний аналіз чинного законодавства, підзаконних актів та стратегічних документів, які регламентують безпекові аспекти діяльності закладів освіти. Такий аналіз дозволить виявити як досягнення у нормативному забезпеченні, так і наявні прогалини, що потребують удосконалення для формування цілісної та дієвої системи безпеки в освіті.

Законами України «Про освіту» та «Про повну загальну середню освіту» визначено, що безпечне освітнє середовище – сукупність умов у закладі освіти, що унеможливають заподіяння учасникам освітнього процесу фізичної, майнової та/або моральної шкоди, зокрема внаслідок недотримання вимог санітарних, протипожежних та/або будівельних норм і правил, законодавства щодо кібербезпеки, захисту персональних даних, безпеки харчових продуктів та/або надання неякісних послуг з харчування, шляхом фізичного та/або психологічного насильства,

експлуатації, дискримінації за будь-якою ознакою, приниження честі, гідності, ділової репутації (булінг (цькування), поширення неправдивих відомостей тощо), пропаганди та/або агітації, у тому числі з використанням кіберпростору, а також унеможливають вживання на території закладу освіти алкогольних напоїв, тютюнових виробів, наркотичних засобів, психотропних речовин [1; 2].

Таким чином, можемо узагальнити, що безпечне освітнє середовище – це певний комплекс умов у закладі освіти, які запобігають заподіяння шкоди учасникам освітнього процесу та забезпечують дотримання усіх безпечних норм. Проте в умовах воєнного стану в Україні створення такого середовища набуває особливої актуальності, адже включає додаткові заходи фізичної та психологічної безпеки, захисту від кіберзагроз, дезінформації та воєнних ризиків. Це вимагає посиленої відповідальності з боку закладів освіти щодо адаптації інфраструктури, процедур реагування на надзвичайні ситуації та захисту прав усіх учасників освітнього процесу.

Насамперед підкреслимо, що з метою забезпечення додержання конституційних прав та свобод дитини, гарантій з охорони дитинства, реалізації прав дітей на освіту, безпечне для життя і здоров'я освітнє середовище, збереження та зміцнення здоров'я підростаючого покоління Президент підписав Указ «Про Національну стратегію розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі» № 195/2020 [3]. Цей правовий акт акцентує увагу на необхідності забезпечення прав дітей на освіту, охорону здоров'я та створення умов для надання учням якісних освітніх та медичних послуг. В цілому, Національна стратегія є важливим кроком у забезпеченні безпечного та здорового освітнього середовища, однак її вдала реалізація залежить від ефективного фінансування, координації між органами влади та місцевими громадами, а також від готовності освітніх установ до впровадження нових стандартів безпеки.

З метою забезпечення рівних, належних і безпечних умов здобуття освіти та організації безпечного освітнього середовища 7 квітня 2023 року Уряд схвалив «Концепцію безпеки закладів освіти» № 301-р. Метою зазначеної Концепції є створення рівних, належних і безпечних умов здобуття освіти, організація безпечного освітнього середовища, зокрема в умовах військової агресії Російської Федерації проти України [4]. Виходячи із вказаного вище, підкреслимо, що Концепцією визначено стратегічні напрямки та конкретні заходи, спрямовані на створення рівних, належних і безпечних умов здобуття освіти та організації безпечного освітнього середовища.

Варто констатувати, що значним кроком у правовому регулюванні безпеки освітнього процесу є Наказ Міністерства Внутрішніх Справ України «Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів Національної поліції України із забезпечення безпечного освітнього середовища в закладах загальної середньої освіти» від 01 жовтня 2024 року № 663, яким визначено особливості організації роботи підрозділів Національної поліції України, створених з метою реалізації державної політики з питань забезпечення безпечного освітнього середовища, захисту прав і законних інтересів учасників освітнього процесу, у закладах загальної середньої освіти [5]. Інструкція детально описує обов'язки поліцейських щодо

забезпечення безпеки в закладах освіти, зокрема проведення превентивних заходів, реагування на надзвичайні ситуації та взаємодію з іншими органами; передбачає тісну співпрацю між поліцією, керівництвом закладів освіти, педагогічними працівниками та батьками, що сприяє формуванню спільної відповідальності за безпеку учнів; акцентує увагу на запобіганні правопорушенням та насильству, зокрема булінгу, що відповідає сучасним підходам до забезпечення безпеки в освітньому середовищі.

У ході нашого дослідження доречно згадати Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів з реалізації Національної стратегії розвитку безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі на 2024 рік» від 5 липня 2024 року № 632-р [6], яке визначає комплекс заходів, спрямованих на формування безпечних, комфортних та здорових умов навчання в закладах загальної середньої освіти. Зазначений вище План окреслює стратегічні пріоритети державної політики у сфері безпеки освіти, зокрема: облаштування укриттів, психологічну підтримку учасників освітнього процесу, цифрову безпеку та запобігання проявам насильства й булінгу. Запропоновані у Плані заходи враховують як загальнонаціональні виклики (збройний конфлікт, демографічні зміни, цифровізація), так і специфіку функціонування освітніх установ у різних регіонах. Таким чином, розпорядження є важливим інструментом реалізації принципу комплексного підходу до формування безпечного освітнього середовища в умовах воєнного стану. Його реалізація має стати основою для стабілізації освітнього процесу, збереження життя і здоров'я учнів та працівників освіти.

Важливим нормативно-правовим інструментом для забезпечення безпеки освітнього процесу в умовах воєнного стану є Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Методики оцінки ризиків безпеки в системі освіти, пов'язаних зі збройною агресією Російської Федерації проти України» від 2 серпня 2024 р. № 866. Дана методика розроблена з метою:

- 1) визначення переліку територіальних громад за рівнем ризику безпеки в системі освіти відповідно до ризику безпеки в системі освіти для закладів освіти, які можуть постраждати або вже постраждали від наслідків бойових дій, та їх ранжування відповідно до такого ризику;

- 2) розроблення, впровадження та оцінки освітніх політик та сценаріїв розвитку освітнього простору територіальних громад, спираючись на рівні ризику безпеки в системі освіти;

- 3) встановлення черговості здійснення заходів з організації укриття персоналу та здобувачів освіти закладів освіти в об'єктах фонду захисних споруд цивільного захисту та визначення пріоритетності фінансування таких заходів [7].

Зауважимо, що зазначена Методика дозволяє об'єктивно оцінювати рівень безпеки в кожній громаді, що сприяє прийняттю обґрунтованих рішень щодо організації навчального процесу. Завдяки визначенню рівнів ризику можна пріоритетно розподіляти ресурси на будівництво укриттів та інші заходи безпеки в найбільш уразливих регіонах. Методика дозволяє оперативно реагувати на зміни безпекової ситуації, коригуючи рівні ризику та відповідно адаптуючи освітній процес.

Таким чином, аналіз сучасної нормативно-правової бази засвідчує, що в умовах воєнного стану в Україні поступово формується системне регуляторне підґрунтя для забезпечення безпечного освітнього середовища. Розглянуті у статті правові акти визначають стратегічні орієнтири безпеки в освітньому процесі.

Водночас спеціалізовані документи, як-от Інструкція МВС України №663, що регламентує дії підрозділів Національної поліції у школах, і Методика оцінки ризиків безпеки, затверджена постановою КМУ № 866, свідчать про прагнення до практичної реалізації безпекових заходів на рівні кожного освітнього закладу. Зокрема, останній документ є важливим інструментом адаптації безпекової політики до умов збройної агресії, враховуючи реальні загрози для учнів, педагогів і персоналу. Разом із тим, попри існування розгалуженої нормативної бази, вона все ще характеризується фрагментарністю та відсутністю єдиного координаційного механізму.

У зв'язку з цим доцільно окреслити такі напрями вдосконалення нормативного регулювання. Насамперед, – це уніфікація нормативно-правових актів шляхом перегляду чинних нормативних документів з метою усунення суперечностей і дублювань, а також створення єдиної логічно узгодженої системи норм. По-друге, запровадження інтегрованого координаційного механізму – створення або визначення центрального органу, відповідального за міжвідомчу взаємодію, моніторинг та аналіз стану безпеки в освітньому середовищі. По-третє, розробка єдиної стратегії розвитку безпечного освітнього середовища – із чітко окресленими цілями, завданнями, індикаторами ефективності та механізмами контролю на національному та регіональному рівнях. По-четверте, розробка цифрових інструментів для моніторингу та реагування – з метою оперативного виявлення загроз і координації дій відповідних служб. Зазначені напрями мають на меті створення цілісної та ефективної системи забезпечення безпеки в освітньому середовищі, що є особливо актуальним у контексті сучасних соціальних викликів.

Висновки. Аналіз законодавчих актів та нормативно-правових актів дає можливість стверджувати, що в умовах сьогодення постійно вдосконалюється та оновлюється нормативно-правова база щодо забезпечення безпечних умов для учасників освітнього процесу. Проте іноді ці норми мають фрагментарний характер і часто не супроводжуються належним механізмом реалізації на місцевому рівні. Оскільки вдосконалення нормативно-правового забезпечення безпечного освітнього середовища – це динамічний процес модернізації правових засад функціонування закладів освіти, спрямований на забезпечення прав людини, превенцію насильства, охорону життя і здоров'я здобувачів освіти та працівників, з урахуванням сучасних суспільних викликів і міжнародних стандартів, відповідно, виділено актуальні напрями його вдосконалення.

Література

1. Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145–VIII. Дата оновлення: 01.06.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 17.06.2025).
2. Про повну загальну середню освіту : Закон України від 16 січня 2020 р. № 463-IX. Дата оновлення: 15.06.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text> (дата звернення: 17.06.2025).
3. Про Національну стратегію розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі : Указ Президента України від 25 травня 2020 року № 195/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/195/2020#Text> (дата звернення: 17.06.2025).

4. Про схвалення Концепції безпеки закладів освіти : розпорядженням Кабінету Міністрів України від 7 квітня 2023 р. № 301-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/301-2023-p#Text> (дата звернення: 17.06.2025).

5. Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів Національної поліції України із забезпечення безпечного освітнього середовища в закладах загальної середньої освіти : наказ Міністерства Внутрішніх Справ України від 01 жовтня 2024 року № 663. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1590-24#Text> (дата звернення: 17.06.2025).

6. Про затвердження плану заходів з реалізації Національної стратегії розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі на 2024 рік : розпорядження Кабінету Міністрів України від 5 липня 2024 року № 632-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/632-2024-%D1%80> (дата звернення: 17.06.2025).

7. Про затвердження Методики оцінки ризиків безпеки в системі освіти, пов'язаних зі збройною агресією Російської Федерації проти України : постанова Кабінету Міністрів України від 2 серпня 2024 р. № 866. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2024-p#Text> (дата звернення: 17.06.2025).

Анотація

Новіцька І. В. Нормативно-правовий вимір забезпечення безпечного освітнього середовища. – Стаття.

У сучасних умовах розвитку суспільства, що супроводжуються соціально-політичними викликами, зокрема збройною агресією, питання забезпечення безпечного освітнього середовища набуває особливої актуальності. Доведено, що нормативно-правовий вимір цієї проблематики є фундаментальним для реалізації конституційного права кожної дитини на безпечні та сприятливі умови здобуття освіти, а також для гарантування захисту учасників освітнього процесу від різноманітних загроз, включно з фізичними, психологічними, інформаційними та соціальними ризиками.

Стаття присвячена комплексному аналізу нормативно-правової бази, що регламентує створення та підтримку безпечного освітнього середовища в Україні. В роботі здійснено дослідження законодавчих актів, указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів, наказів Міністерства освіти і науки та інших центральних органів виконавчої влади, які визначають правові засади захисту учасників освітнього процесу. Особлива увага приділяється адаптації нормативно-правових документів до реалій воєнного стану та умов, що спричиняють значні ризики для безпеки освітніх установ.

Виявлено, що нормативно-правові положення у сфері забезпечення безпечного освітнього середовища, нерідко носять фрагментарний характер та не забезпечені ефективними механізмами реалізації на рівні територіальних громад і закладів освіти. Одночасно виявлено позитивні зрушення, зокрема впровадження комплексного підходу до забезпечення захисту учнів і педагогів, застосування інноваційних методів оцінювання ризиків.

Запропоновано шляхи удосконалення нормативно-правового забезпечення безпечного освітнього середовища, які включають розробку та впровадження комплексних правових механізмів, інтеграцію кращих міжнародних практик, посилення міжвідомчої взаємодії, а також активізацію участі громадськості і батьків у процесах контролю та моніторингу безпеки. Акцент робиться на необхідності системного підходу, що поєднує правове регулювання з педагогічними, соціальними та технологічними аспектами забезпечення безпеки в освіті.

Результати роботи мають практичне значення для удосконалення законодавства та формування стійкої моделі безпечного освітнього середовища в Україні, що відповідає викликам сучасності та сприяє реалізації конституційних прав усіх учасників освітнього процесу.

Ключові слова: безпека освітнього простору, безпека дітей, заклад освіти, воєнний стан, закон, розпорядження, наказ.

Summary

Novitska I. V. Normative and legal dimension of ensuring a safe educational environment. – Article.

In the current conditions of societal development, accompanied by socio-political challenges, including armed aggression, the issue of ensuring a safe educational environment has become particularly relevant. It has been proven that the normative-legal dimension of this issue is fundamental to the realization of every child's constitutional right to safe and favorable conditions for obtaining education, as well as to the protection of participants in the educational process from various threats, including physical, psychological, informational, and social risks.

This article is devoted to a comprehensive analysis of the normative-legal framework regulating the creation and maintenance of a safe educational environment in Ukraine. The study examines legislative acts, presidential decrees, resolutions of the Cabinet of Ministers, orders of the Ministry of Education and Science, and other central executive authorities that define the legal foundations for protecting participants in the educational process. Special attention is given to the adaptation of normative-legal documents to the realities of martial law and to conditions that pose significant risks to the safety of educational institutions.

It has been identified that the legal provisions in the field of ensuring a safe educational environment are often fragmented and lack effective implementation mechanisms at the level of territorial communities and educational institutions. At the same time, positive developments have been noted, particularly the introduction of a comprehensive approach to ensuring the protection of students and educators, and the application of innovative methods for risk assessment.

The article proposes ways to improve the normative-legal support for a safe educational environment, including the development and implementation of comprehensive legal mechanisms, the integration of best international practices, the strengthening of interagency cooperation, as well as the increased involvement of the public and parents in safety monitoring and oversight processes. Emphasis is placed on the need for a systemic approach that combines legal regulation with pedagogical, social, and technological aspects of ensuring safety in education.

The results of the study have practical significance for improving legislation and forming a resilient model of a safe educational environment in Ukraine that meets the challenges of today and promotes the realization of the constitutional rights of all participants in the educational process.

Key words: security of educational space, safety of children, educational institution, martial law, law, order, decree.

УДК 339.5

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v106.2025.17>*В. К. Рибачек*

СУЧАСНО-ПРАВОВІ ОСОБЛИВОСТІ МИТНО-ТАРИФНОГО РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВИХ ВИКЛИКІВ

Постановка проблеми. Функціонування торговельних відносин України в умовах агресивного середовища, спричиненого військовою агресією РФ, глобалізації світової економіки, посиленням євроінтеграційних тенденцій обумовлюють необхідність розробки і застосування ефективних інструментів ведення торговельної політики. Інтеграція України до ЄС призвела до суттєвих змін у бізнес-сфері. Програма EU4PFM впроваджує реформи, включаючи режим спільного транзиту (NCTS), Програму авторизованого економічного оператора (АЕО) та нові ІТ-інструменти для митного контролю. Використання однієї транзитної декларації за Конвенцією про процедуру спільного транзиту має численні переваги [1]: в режимі реального часу митною інформацією обмінюються з 35 країнам; зменшуються затримки на кордоні завдяки покращенню аналізу ризиків та контрольних процедур до прибуття товарів на митний кордон; забезпечується безпечний ланцюг постачання; відбувається спрощення для довірених підприємств; зменшуються витрати часу і коштів на митні процедури, підвищуючи загальну ефективність ведення бізнесу.

Отже, можемо стверджувати, що регулювання зовнішньо-торговельних відносин і захист національних інтересів та виробників в сучасних умовах виступає актуальною темою, особливо враховуючи широкий спектр інструментів і методів торговельної політики. Серед них слід вказати на різноманітні торгові договори та угоди, в тому числі угоди про економічне співробітництво, митні збори та митне регулювання, нетарифні методи регулювання тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Доцільно підкреслити, що дослідженням митного регулювання зовнішньої торгівлі та регулюванням митно-тарифної політики зокрема, займаються провідні вчені різних галузей та напрямків, як: І. Бережнюк, О. Березовська, О. Бригинець, А. Войцешук, О. Гребельник, І. Гуцол, С. Герчаківський, Л. Дорофеева, Б. Кормич, А. Крисоватий, М. Ліщинський, П. Пашко, Д. Приймаченко, О. Рябченко, В. Сабадаш, Є. Свистун, Г. Свириденко, О. Сторож, С. Шевчук, В. Ченцов та багато інших. Що стосується дослідження правового забезпечення митно-тарифного регулювання в сучасних умовах, то воно включає в себе розгляд різних аспектів правового регулювання митно-тарифних відносин, зокрема, питання гармонізації законодавства з міжнародними стандартами, ефективності митних платежів, боротьби з контрабандою та іншими митними правопорушеннями, а також вплив митно-тарифного регулювання на економіку країни. Але таких наукових досліджень поки дуже обмаль, крім того вони носять або порівняльний характер (К. Захожай, Т. Кравчук, А. Мазур), або стосуються регулювання зовнішньоекономічної діяльності (О. Панасюк, Р. Кобко)

та зовнішньоторговельної політики (О. Олійник, В. Ксендзук, С. Скрипник) і представлені переважно вченими-економістами (О. Пахолюк, О. Скибінський) тощо. Тож аналіз сукупності законодавчих та нормативних актів, які визначають порядок застосування мит, правила митного оформлення та контролю, а також механізми реалізації митної політики є надзвичайно актуальними для нашої держави в період мілітаризованих викликів сучасності.

Метою даного дослідження є визначення та розкриття значення, проблем і механізмів удосконалення митно-тарифного регулювання в умовах військових викликів та обґрунтування рекомендацій його трансформації в Україні в умовах зближення митної політики до європейських стандартів. Завданнями даного дослідження є визначення законодавчих змін у політиці митно-тарифного регулювання, впровадження і застосування їх у сучасному зовнішньоторговельному обороті країни, визначення проблем і прогалин у сучасному нормативно-правовому забезпеченні зовнішньої торгівлі та шляхів їх подолання.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» митне регулювання – це «регулювання питань, пов'язаних зі встановленням мит та інших податків, що справляються під час переміщення товарів через митний кордон України, процедурами митного контролю, організацією діяльності органів митного контролю України» [2].

Митно-тарифне регулювання – це метод державного регулювання зовнішньої торгівлі товарами, що здійснюється шляхом застосування ввізних та вивізних митних зборів [3, с. 57]. Таким чином, митно-тарифне регулювання виконує ряд функцій, а відповідно до них і завдань зовнішньоекономічної політики країни: регулюючу, фіскальну, протекціоністську, стимулюючу, торговельну, політичну, контролюючу [4, с. 31].

Слід наголосити, що митно-тарифні методи регулювання (імпортні та експортні тарифи) є історично першим інструментом протекціонізму і регулювання зовнішньої торгівлі країни. Вони займають центральне місце в системі реалізації державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності.

В Україні застосування митного тарифу при проведенні експортно-імпортних операцій регламентується законом «Про митний тариф України» [5]. Відповідно до нього митний тариф – єдиний економічний інструмент державного регулювання зовнішньої торгівлі, що охоплює усю її товарну номенклатуру. У загальному розумінні митний тариф являє собою податок, що сплачується із товарів, робіт, послуг, які переміщуються через митний кордон держави. Застосовуючи митний тариф країна стимулює певні галузі своєї економіки. Відповідно до українського законодавства передбачено, що систематизована система ставок мита є єдиною для усіх учасників зовнішньоекономічної діяльності, незалежно від форми власності та їх територіального розташування, окрім випадків, передбачених законами України чи міжнародними договорами.

Митне регулювання охоплює як національні інтереси, так і інтереси держав-країн торгового співробітництва, а тому завжди має компромісний характер. У першу чергу, це стосується основного інструменту зовнішньоекономічної політики – митно-тарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності, реалізація

якого безпосередньо пов'язана з характером торговельно-економічних і політичних міждержавних відносин. Тарифне регулювання здійснюється Державною митною службою України для контролю ввезення та вивезення товарів через митний кордон. Це означає, що на певні категорії товарів застосовуються мита або податки залежно від їхньої класифікації за митним тарифом. Митні ставки можуть варіюватися в залежності від країни виробника, виду товару та умов торгівлі. Також не слід забувати, що Україна є учасником різних міжнародних угод та організацій, таких як Світова організація торгівлі, Договір про вільну торгівлю з Європейським Союзом та інші. Ці угоди впливають на митні правила України та регулюють умови торгівлі з іншими країнами.

Слід наголосити, що використання різних засобів митно-тарифного регулювання на державному рівні головним чином залежить від конкретної економічної ситуації, напрямків та цілей зовнішньоекономічної політики.

Загальними принципами митно-тарифного регулювання виступають:

- забезпечення єдності зовнішньої та загальної економічної політики;
- забезпечення єдності системи державного регулювання та контролю за його виконанням;
- перехід від адміністративних методів до економічних методів регулювання;
- чітке розмежування прав та відповідальності держави та її суб'єктів;
- забезпечення рівності всіх учасників зовнішньоекономічної діяльності.

Війна внесла свої корективи в митно-тарифну систему України та ускладнила роботу митних органів на кордонах. До речі, базовий Закон України «Про правовий режим воєнного стану» не містить жодних універсальних правил або обов'язкових заборон, які мали б застосовуватись до імпорту або експорту на період воєнного стану. Зокрема, у законі відсутні вимоги щодо запровадження ембарго на торгівлю з країною-агресором або навіть країною-окупантом [6]. Проте Державна митна служба України в день нападу РФ зреагувала коротким рішенням щодо припинення роботи окремих митних пунктів пропуску на кордоні з РФ та Білоруссю. Наступним кроком було прийняття Розпорядження КМУ № 188-р від 26.02.2022 року, згідно з яким було офіційно тимчасово закрито низку пунктів пропуску через державний кордон та пунктів контролю (переважно тих, що знаходяться на кордоні з названими країнами, або у безпосередній близькості від районів, де ведуться активні бойові дії). Тож митне оформлення товарів з РФ та Білорусі фактично припинене.

Для нормалізації пропуску митницями було запроваджено пропуск громадян у пішому порядку (у місцях, де він був відсутній), активізовано комунікації із польською, румунською, угорською сторонами, задіяно більше смуг руху для пропуску автомобілів, організовано пропуск евакуаційних потягів, створено гуманітарні хаби, сформовано зелені коридори для зерновозів, бензовозів, відкрито кордони для гуманітарних вантажів, надавалася різноманітна допомога, зокрема інформаційна, тощо. Послаблення контролю за переміщенням валютних цінностей через митний кордон України призвело до неконтрольованого відтоку капіталу. Через руйнацію морської логістики та блокування українських портів в серпні 2023 році Україна відкрила новий морський маршрут з Одеси для експорту

агропродукції на заміну зернової угоди після виходу з неї рф. Також країни ЄС зняли обмеження на торгівлю з Україною в рамках «торговельного безвізу» та запровадили «коридори солідарності». Однак така підтримка експорту вітчизняної сільськогосподарської продукції зустріла супротив європейських фермерів у формі блокування пунктів пропуску, зокрема Польщі, Угорщини, Словаччини, Болгарії та Румунії. Це значно ускладнило функціонування митниць та здійснення митного оформлення і контролю, що негативно вплинуло на фінансову складову національної безпеки держави. Можемо констатувати, що вимушена зміна логістичних перевезень, обумовлена окупацією частини територій, виступає великою проблемою на шляху співпраці України та ЄС в сфері міжнародної торгівлі.

У митному оформленні гуманітарної допомоги відбулося спрощення процедури та прискорення її здійснення, відповідно до постанов Кабінету Міністрів України від 01.03.2022 року № 174 «Деякі питання пропуску гуманітарної допомоги через митний кордон України в умовах воєнного стану» (зі змінами); від 27.03.2022 року № 379 «Про особливості здійснення гуманітарної допомоги, яка перевозиться залізничним транспортом в умовах воєнного стану» [7, 8]. Наразі з 2023 року митне оформлення гуманітарної допомоги змінено й здійснюється у пунктах пропуску через державний кордон України без застосування заходів нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності шляхом подання декларації про перелік товарів, що визнаються гуманітарною допомогою у спосіб, визначений Порядком пропуску та обліку гуманітарної допомоги в умовах воєнного стану, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 05.09.2023 № 953 [9]. З метою відновлення рівня економічної безпеки нашої країни було прийнято Закон України від 24 березня 2022 року № 2142-IX «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства на період воєнного стану», Закон України від 01.04.2022 року № 2137-IX «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо адміністрування окремих податків у період воєнного, надзвичайного стану» згідно з якими встановлено нові тимчасові підстави звільнення від сплати митних платежів (ПДВ, акцизним податком, ввізним митом) при поміщенні товарів у митний режим імпорту і спрощено митне оформлення [10, 11]. У березні 2022 року з метою забезпечення держави паливно-мастильними матеріалами було встановлено нульовий акциз і ПДВ у 7% замість 20% згідно з Законом України від 15.03.2022 № 2120-IX «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану», які діяли до 1 липня 2023 року [12]. Законом України від 21.06.2022 № 2325-IX «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо перегляду окремих пільг з оподаткування» було уточнено перелік предметів першої необхідності та таких, що забезпечують безперебійну роботу економіки та відновлення оподаткування бюджетоутворюючих товарів [13].

20.03.2022 року Уряд ухвалив Постанову № 330 «Деякі питання здійснення митного контролю та митного оформлення товарів, зокрема транспортних засобів, в умовах воєнного стану» (що замінила Постанову № 180 від 2022 року та Постанову № 236 від 09.03.2022 року), згідно з якою запроваджувалась можливість

імпорту більшості товарів за спрощеним способом на підставі подання попередньої митної декларації без справляння митних платежів (у тому числі ПДВ, акцизного податку, ввізного мита), без проведення митного огляду, фітосанітарного контролю, а також заходів нетарифного регулювання [14].

Відповідно до ЗУ № 2142-IX «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства на період дії воєнного стану» [10] з 06.04.2022 року почали діяти нові правила стосовно митного оформлення (мабуть, найбільш ліберальні за всю історію незалежної України). Важливим є те, що запроваджені правила щодо спрощення процедур та скасування вимог щодо здійснення платежів не застосовуються до окремих товарних позицій, а також товарів, які походять або ввозяться з країни, визнаної окупантом або агресором, а також з окупованої території України, визначеної такою згідно із законом.

Змінами від 04.04.2022 року до Постанови НБУ № 18 «Про роботу банківської системи в період запровадження воєнного стану» для всіх експортно-імпортних операцій застосовуються граничні строки розрахунків тривалістю 90 календарних днів [15]. Це є суттєвим скороченням строків, порівняно з правилами мирного часу, коли вони становили 365 календарних днів, та має на меті забезпечення стабільності системи, аби запобігти виведенню капіталу за кордон та не допущення виникнення макроекономічних дисбалансів.

Велике значення для зовнішньо-економічних зв'язків під час війни мали Постанова КМУ № 153 від 24.02.2022 року «Про перелік товарів критичного імпорту» та Постанова КМУ № 289 від 16.03.2022 року, якою сформовано перелік критеріїв визначення критичного імпорту для чотирьох секторів: енергетики, безпеки та оборони, забезпечення життєдіяльності населення, а також функціонування виробничих підприємств [16]. Слід зазначити, що коректування даної Постанови відбувалось неодноразово, а останні зміни відбулися у березні 2023 року, і затвердили обмеження на купівлю валюти та транскордонні перекази для імпорту послуг [17].

Також для відновлення діяльності суб'єктів господарювання було запроваджено: – зупинку перебігу строків, визначених Податковим кодексом України, іншим законодавством, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи; – мораторій на документальні перевірки дотримання вимог законодавства України з питань митної справи; – зупинку перебігу строків, визначених ст. 334 Митного кодексу України [18]; – скасування вимоги перебування на обліку в митних органах осіб нерезидентів тощо.

Як наголошують спеціалісти, лише впродовж 2022 року було впроваджено 10 заходів лібералізації та 9 заходів протекціонізму торгівлі товарами, зокрема для певних країн Європи. Обмежувальні заходи стосувалися РФ, країн Європи, Канади, США та інших країн та спрямовані на захист внутрішнього ринку. Серед ключових змін варто виділити впровадження повного торговельного ембарго на операції з РФ. А провідними товарними секторами лібералізації в 2022 році були зернові, вироби з полімерних матеріалів, виробництво певних видів обладнання та устаткування, устаткування для розподілу електроенергії, деякі види тканин [19, с. 100].

Відповідно до Закону України від 20.03.2024 № 3613-IX «Про внесення змін до Митного кодексу України та інших законів України щодо особливостей здійснення митного контролю та митного оформлення окремих категорій товарів» з травня 2024 року відновлюються документальні перевірки з питань митної справи митних органів за наявності безпечних умов для їх проведення. Також встановлено тимчасовий, з 1 травня 2024 року, мораторій на проведення документальних перевірок з питань митної справи щодо певних категорій платників податків [20]. Митниці виконують вимоги Закону України від 17.05.2012 № 4765-VI «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» й формалізують майно, що належить росії чи білорусі, вилучають та передають на потреби військовослужбовців ЗСУ. Іншим напрямом матеріальної підтримки сил оборони від митниць є передача майна, що належить державі згідно з розпорядженням Кабінету міністрів України від 26 лютого 2022 року №186-р «Про передачу майна для потреб Збройних Сил України» [21, 22] та подальших шляхів впорядкування урядом конфіскованого майна для потреб ЗСУ.

З метою запобігання використання схем незаконного переміщення товарів, поповнення Державного бюджету України, було прийнято Закон України від 09.12.2023 №3513-IX «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо криміналізації контрабанди товарів». Ним встановлюється притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності за переміщення через митний кордон України поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю товарів [23].

Національною стратегією доходів до 2030 року, що схвалена розпорядженням КМУ від 27 грудня 2023 року № 1218-р, передбачено розробку нового Митного кодексу України на виконання Україною вимог, необхідних для країни-кандидата на вступ до ЄС у митній сфері [24]. А у лютому 2024 року було затверджено Довгостроковий національний стратегічний план цифрового розвитку, цифрової трансформації та цифровізації Держмитслужби для розвитку інформаційно-комунікаційних технологій та їх інтеграція до відповідних систем ЄС тощо [25]. Проте, слід наголосити, що за підсумками 2023 року Україна виконала лише 1% взятих на себе зобов'язань щодо митної сфери при загальному виконанні своїх обов'язків на рівні 61%, тоді, як за підсумками попереднього 2022 року прогрес становив плюс 8% [6, с. 58] до загального рівня виконання.

Але, навіть у таких складних умовах військової агресії, Україні слід наростити зусилля задля наближення до європейської інтеграції, зокрема у митних питаннях. Таким чином, як небезпідставно зазначає Шевченко Л. В., слід акцентувати увагу і на тому, що ряд цифрових продуктів, які активно використовуються у європейській митній практиці, ще досі не імplementовано в Україні [27, с. 322].

Тривала військова агресія змінила структуру товарообігу, бо насамперед збільшилась чисельність гуманітарних вантажів та товарів гуманітарної допомоги, які належать до товарів військового призначення та подвійного використання. Так, для останніх було уніфіковано процедуру декларування військової техніки та інших товарів зі стандартами ЄС і НАТО [28, с. 20]. Про нормативні

акти, що сприяли спрощенню процедури митного оформлення та прискорення її здійснення згадувалося вище, при цьому хотілось наголосити, що з 2023 р. митне оформлення гуманітарної допомоги здійснюється у пунктах пропуску через державний кордон України без застосування заходів нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності шляхом подання декларації про перелік товарів, що визначаються гуманітарною допомогою у спосіб, визначений Порядком пропуску та обліку гуманітарної допомоги в умовах воєнного стану, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 05.09.2023 року № 953.

Таким чином, незважаючи на складні сучасні мілітаристичні виклики регулювання значного обсягу експортно-імпорتنих операцій в Україні здійснюється за допомогою митно-тарифної системи. Також, виконуючи взяті на себе зобов'язання щодо вступу до ЄС, Україна послідовно впроваджує новітні інноваційні методи регулювання митних операцій, а саме:

- створені умови для приєднання до системи спільного транзиту з ЄС і початку діяльності авторизованих економічних операторів (АЕО);
- досягнуто визнання еквівалентності системи сертифікації насіння вимогам ЄС (аналог АСАА для сільськогосподарських товарів);
- впроваджено ряд європейських норм, які покращують прозорість газового ринку та співпрацю з європейськими газовими операторами і трейдерами;
- оновлено Доповнення XVII-3 до Угоди, сприяючи впровадженню новітніх стандартів ЄС у сфері електронних комунікацій та поступовій інтеграції до Єдиного цифрового ринку ЄС;
- відкрита система «Пульс угоди» для публічного доступу;
- зроблено кроки щодо поглиблення секторальної інтеграції з ЄС;
- урядовий офіс координації європейської та євроатлантичної інтеграції та профільний віце-прем'єр-міністр отримали право подавати на розгляд Уряду відповідні законопроекти;
- введено практику «євроінтеграційних» засідань Уряду тощо.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи вищенаведене, можна констатувати, що впродовж 2022–2025 років в Україні головними аспектами митно-тарифного регулювання були:

1) запровадження змін до Митного кодексу України, що стосувалися спрощення митних процедур, надання пільг та преференцій для окремих категорій товарів, а також регулювання питань, пов'язаних з переміщенням товарів через кордон в умовах воєнного стану;

2) запроваджено пільгове оподаткування окремих видів товарів, які мають важливе значення для забезпечення обороноздатності країни, а також спрощено митне оформлення гуманітарної допомоги та товарів подвійного призначення;

3) посилився контроль за переміщенням товарів через митний кордон з метою протидії контрабанді та незаконному вивезенню товарів, що мають стратегічне значення;

4) здійснено регулювання транзиту товарів, а саме: внесено зміни до правил транзиту товарів через територію України, що пов'язані з обмеженнями та особливостями переміщення окремих видів товарів;

5) активно розвивається співпраця з міжнародними організаціями та країнами-партнерами щодо врегулювання питань митно-тарифного регулювання та забезпечення безперебійного функціонування митної системи;

6) продовжується процес цифровізації митних процедур, який спрямований на підвищення прозорості та ефективності роботи митних органів.

Таким чином, вважаємо, що подальший розвиток митно-тарифного регулювання в Україні повинен бути спрямований на забезпечення обороноздатності, тимчасових змін ставок мита і митних режимів для спрощення процедур для критичного імпорту та забезпечення підтримки оборонного бізнесу, здійснення посиленого контролю за переміщенням товарів через кордон, особливо щодо товарів подвійного використання та тих, які можуть бути використані у військових цілях, розширенні співпраці з міжнародними партнерами для забезпечення підтримки у сфері митного регулювання та отримання необхідної допомоги. Військові виклики, зміни політичних пріоритетів союзників, інші світові трансформації вимагають оперативних змін українського законодавства, які дозволять адаптувати митну систему до відповідних трансформацій та забезпечать ефективне реагування на нагальні потреби країни.

Література

1. Конвенція про процедуру спільного транзиту: Міжнародний документ від 20.05.1987 р. № 994_001-87. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/994_001-87
2. Про зовнішньоекономічну діяльність: Закон України / *Відомості Верховної Ради УРСР*, 1991, № 29, ст. 377.
3. Міжнародне митне право [Електронний ресурс] : електронний методичний посібник до вивчення навчальної дисципліни для здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти спеціальності 081 «Право» / уклад. М. А. Баламуш, В. В. Нижникова, Н. В. Ільєва. Одеса, 2023. 99 с. URL: <https://dspace.onu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/131a523e-fdd4-40a8-b7ee-893d197f065e/content>
4. Сторожук В. М. Трансформація функцій митного тарифу в умовах лібералізації митно-тарифного регулювання / *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Економічні науки*. 2017. Випуск 23. Частина 1. С. 30–34.
5. Про митний тариф України: Закон України / *Відомості Верховної Ради*, 2023, №№ 30-45, ст. 113.
6. Про правовий режим воєнного стану: Закон України / *Відомості Верховної Ради*, 2015, № 28, ст. 250.
7. Деякі питання пропуску гуманітарної допомоги через митний кордон України в умовах воєнного стану: Постанова Кабміну від 01.03.2022 № 174. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/174-2022-п#Text>
8. Про особливості здійснення гуманітарної допомоги, яка перевозиться залізничним транспортом в умовах воєнного стану: Постанова Кабміну від 27.03.2022 р. № 379. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/379-2022-п#Text>
9. Деякі питання пропуску та обліку гуманітарної допомоги в умовах воєнного стану: Постанова Кабміну від 05.09.2023 № 953. URL: <https://document.vobu.ua/doc/21638>
10. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства на період воєнного стану: Закон України від 24.03.2022 № 2142-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2142-20#Text>
11. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо адміністрування окремих податків у період воєнного, надзвичайного стану: Закон України від 01.04.2022 року № 2137-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2173-20#Text/>
12. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 № 2120-IX. URL: <https://tax.gov.ua/zakonodavstvo/podatkovye-zakonodavstvo/zakoni-ukraini/77303.html>

13. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо перегляду окремих пільг з оподаткування: Закон України від 21.06.2022 № 2325-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2325-20#Text>
14. Деякі питання здійснення митного контролю та митного оформлення товарів, зокрема транспортних засобів, в умовах воєнного стану: Постанова Кабміну від 20.03.2022 № 330. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/330-2022-p#Text>
15. Про роботу банківської системи в період запровадження воєнного стану: Постанова Правління НБУ від 24.02.2022 № 18. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0018500-22#Text>
16. Про перелік товарів критичного імпорту: Постанова Кабміну від 24.02.2022 № 153. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npras/pro-perelik-tovariv-kritichnogo-importu-153-240222>
17. Про внесення змін у додаток до постанови Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2022 р. № 153: Постанова Кабміну від 14.02.2023 № 137. URL: https://www.kmu.gov.ua/npras/pro-vnesennia-zmin-u-dodatok-do-postanovy-kabinetu-ministriv-ukrainy-vid-24-liutoho-2022-r-153-i140223-137?fbclid=IwAR1pkbE45ODgyhli0-GrIl20lcOWw_6lXgLRXXInzv4Z65o
18. Митний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17>
19. Дзюбинський А. В., Дзюбинський О. В., Шегинський О. В. Митна політика в умовах воєнного стану / *Товарознавчий вісник*. 2023. Вип. 16. С. 98–104.
20. Про внесення змін до Митного кодексу України та інших законів України щодо особливостей здійснення митного контролю та митного оформлення окремих категорій товарів: Закон України / *Відомості Верховної Ради*, 2024, № 22, ст. 194.
21. Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану: Закон України / *Відомості Верховної Ради*, 2013, № 15, ст. 99.
22. Про передачу майна для потреб Збройних Сил України: Розпорядження Кабміну від 26.02.2022 № 186-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/186-2022-p#Text>
23. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо криміналізації контрабанди товарів: Закон України / *Відомості Верховної Ради*, 2024, № 1, ст. 4.
24. Національна стратегія доходів до 2030 року. URL: https://mof.gov.ua/storage/files/National%20Revenue%20Strategy_2030_.pdf
25. Довгостроковий національний стратегічний план цифрового розвитку, цифрових трансформацій та цифровізації Держмитслужби України та її територіальних підрозділів на основі Багаторічного стратегічного плану електронної митниці ЄС (Multi-annual strategic plan for electronic customs, MASP-C). URL: https://customs.gov.ua/web/content/11899?access_token=21cb723d-cee2-4be0-8c1cfb50e4a23e36&unique=48363efed9a486a95c6dd156d9141187bf0abb0c&download=true
26. Звіт про виконання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом за 2022 рік. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/evropejska-integraciya/vikonannya-ugodi-pro-asociaciyu/zviti-pro-vikonannyaugodi-pro-asociaciyu>
27. Шевченко Л. В. Адміністративно-правова характеристика діджиталізації у сфері митної справи / *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2022. № 5. С. 318–323.
28. Ткачук Н. М., Прус Л. Р. Особливості здійснення державної митної справи в умовах воєнного стану / *Збірник матеріалів Міжнародного науково-практичного круглого столу «Державна митна політика України: відповідь на глобальні виклики та перспективи міжнародного співробітництва»* (м. Хмельницький, 20 червня 2024 року). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2024. 91 с.

Анотація

Рибачек В. К. Сучасно-правові особливості митно-тарифного регулювання в Україні в умовах військових викликів. – Стаття.

Розглядаються зміни митного законодавства України, які були прийняті за період широкомасштабних військових дій країни-агресора: щодо закриття деяких пунктів пропуску, лібералізації митних правил, критичного імпорту, перерозподіл товаропотоків з максимальним врахуванням зони вільної торгівлі Україна-ЄС тощо. Наголошується на закритті та припиненні роботи деяких митних пунктів, що розміщуються на кордоні з Білоруссю та РФ, а також на запровадженні нових способів пропуску біженців у перші дні війни. Аналізується зняття країнами ЄС, Канадою, США деяких обмежень на торгівлю з Україною в рамках «торговельного безвізу» та запровадження «коридорів солідарності». Розглядаються також інші нормативно-правові акти України, які вплинули на ліцензування експорту

пшениці, м'яса і яєць курей, кукурудзи та соняшникової олії, а також ті, що забороняли експорт деяких товарів. Наголошується, що часті правові зміни щодо номенклатури товарів, експорт яких підлягає нульовому чи обмеженому квотуванню, змушує підприємців регулярно моніторити цей перелік. Також означені основні особливості та проблеми сучасного митно-тарифного регулювання та шляхи їх подолання. Беззаперечним для нашої держави залишається дотримання принципів ЄС та СОТ при здійсненні зовнішньоторговельних операцій, реформування українського законодавства до правових норм ЄС (про що свідчить скасування більшості митних зборів, спрощення митних формальностей, зменшення митних бар'єрів), а також створення нормативної митної бази, з максимальним врахуванням уніфікованої системи податкового законодавства між країнами-учасниками ЄС при забезпеченні захисту національних виробників. Слід підкреслити, що спрощення митних процедур повинно поєднуватись з підвищенням уваги до конкурентоздатності українських товарів. Перехід до електронної митної системи повинен узгоджуватися зі здійсненням посиленого контролю за переміщенням товарів через кордон в період військових дій країни-агресора.

Ключові слова: митна політика, митно-тарифне регулювання, експорт, імпорт, митний тариф, зовнішньоекономічна діяльність, митне законодавство.

Summary

Rybachek V. K. Modernly-legal features of the custom-tariff adjusting are in Ukraine in the conditions of soldiery calls. – Article.

The changes of customs legislation of Ukraine, that were accepted in the period of beginning of wide-range military operations of country-aggressor: in relation to closing of some points of admission, liberalization of custom rules, critical import and others like that are examined, redistribution of commodity flows with the maximal taking into account of free trade zone Ukraine-EU and others like that. It is marked on closing and stopping of work of some custom points that take place on a border with Belarus and Russian, and also on the input of new methods of admission of refugees in the first days of war. The removal of EU is analysed countries, by Canada, the USA of some limits on trading with Ukraine within the framework of "trade visa-free" and input of "corridors of solidarity". Other normatively-legal acts of Ukraine, that influenced on licensing of export of wheat, meat and eggs of chickens, corn and sunflower-seed oil, are examined also, and also those that forbade the export of some commodities. It is marked that frequent legal changes are in relation to the manifest of goods the export of that is subject to a zero or limit quota, forces businessmen regularly monitor this list. Basic features and problems of the modern custom-tariff adjusting and ways of their overcoming are also marked.

The implicit for our state is remained by the observance of principles of EU and WTO during realization of foreign trade operations, reformation of the Ukrainian legislation to the legal norms of EU (about what testifies to cancellation most custom collections, simplification of custom formalities, reduction of custom barriers), and also creation of normative custom base, with the maximal taking into account of the compatible system of tax law between the participating countries of EU at providing of defence of national producers. It follows to underline that simplification of custom procedures must combine with the increase of attention to the competitiveness of the Ukrainian commodities. Passing to the electronic custom system must comport with realization of an increase control after moving of commodities through a border in the period of military operations of country-aggressor.

Key words: customs policy, custom-tariff adjusting, export, import, custom tariff, foreign economic activity, customs legislation.

УДК 342.9:351.751(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v106.2025.18>*В. О. Рядінська, Ю. В. Седнів*

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ НАГОРОДЖЕННЯ ВОГНЕПАЛЬНОЮ ЗБРОЄЮ В УКРАЇНІ

Актуальність теми. Інститут нагородження вогнепальною зброєю на сучасному етапі в Україні піддається суттєвій критиці з боку суспільства. В публіцистичній сфері все частіше лунають аргументи щодо доцільності відходу від нього як анахронічного пережитку пострадянської культури, де в умовах обмеженого доступу до вогнепальної зброї для населення таке нагородження слугувало винятковою формою заохочення, доступною лише для вузького кола осіб (переважно представників силових структур, органів державної влади або осіб, наближених до політичної еліти). Прихильники легалізації короткоствольної нарізної зброї в Україні підкреслюють дискримінаційність існування інституту нагородної вогнепальної зброї, який надає окремим особам право на володіння нею, в той час як інші такого права позбавлені. Відсутність прозорості процедури нагородження, небезпечні прецеденти нагородження представників політичної еліти, використання нагородної вогнепальної зброї в побутових конфліктах – все це впливає на формування негативного відношення до інституту нагородження вогнепальною зброєю.

Особлива увага останнім часом привернута до суттєвого збільшення кількості нагородження вогнепальною зброєю за відомчою ініціативою [1]. І хоча кількість вогнепальної зброї, виданої окремими органами та міністерствами невідома (оскільки інформація про такі нагородження відноситься до інформації з обмеженим доступом відповідно до Постанови Верховного Суду у справі №826/5046/16 від 21 серпня 2019 року [2], і офіційних статистичних даних по цьому питанню немає), але за результатами журналістських розслідувань можна дійти висновку, що вони набагато збільшилися з початком повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України [3–5].

Однією з причин становища, що склалося, є проблеми в правовому регулюванні нагородження вогнепальною зброєю, дослідження яких та розроблення шляхів їх усунення набувають в умовах мілітаризації цивільного українського суспільства, обумовлених зовнішньою агресією, особливої актуальності.

Окремі аспекти правового регулювання нагородження вогнепальною зброєю в Україні досліджували М. Дей [6, с. 129–133], І. Ковбас [7], Д. Коритько [8, с. 82–87], А. Майдебуря [9, с. 251–257], О. Зубцов [10], О. Бокий [11], О. Кузніченко [12, с. 122–127], Є. Курінний [13] та інші, проте комплексного і системного дослідження проблем в цій сфері та шляхів їх усунення в контексті сучасних викликів досі бракує.

Метою нашої статті є аналіз правового регулювання нагородження вогнепальною зброєю в Україні, виявлення проблем в такому регулюванні та формування пропозицій щодо шляхів їх усунення.

Виклад основного матеріалу. Нагородження вогнепальною зброєю, за визначенням ряду науковців, обумовлене історичною традицією, що бере свій початок ще з доби Гетьманщини та Козацької держави, продовжилося в період Української Народної Республіки та більш пізні періоди. В Радянському Союзі нагородження вогнепальною зброєю було видом відомчих заохочувальних відзнак, а нагородження почесною зброєю із золотим зображенням Державного герба СРСР – видом державних нагород. З прийняттям в 2000 році Закону України «Про державні нагороди України» № 1549-III (далі – Закон № 1549-III) (що відбулося на заміну Положення про державні нагороди Української СРСР, затвердженого 7 травня 1981 року Указом Президії Верховної Ради Української РСР [14]), український законодавець до видів державних нагород відніс відзнаку «Іменна вогнепальна зброя», що закріпив у статті 3 цього нормативного акту [15].

Крім вищевказаного закону, на сучасному етапі правове регулювання нагородження вогнепальною зброєю в Україні здійснюється на підставі:

Інструкції про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, та патронів до них, а також боєприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів, затвердженої наказом Міністерства внутрішніх справ України № 622 від 21 серпня 1998 року (далі – Інструкція про обіг зброї), в якій визначаються умови та порядок видачі, придбання, перевезення, зберігання, носіння зброї, в тому числі нагородної [16];

Положення про відзнаку Президента «Іменна вогнепальна зброя», затвердженого Указом Президента України від 29 квітня 1995 року № 341/96, в якому до видів державних нагород віднесено відзнаку Президента «Іменна вогнепальна зброя» та визначаються правові підстави нагородження цією державною нагородою [17];

Положення про відомчі заохочувальні відзнаки Міністерства внутрішніх справ України «Вогнепальна зброя» і «Холодна зброя», затвердженого наказом Міністерства внутрішніх справ України від 19 травня 2022 року № 306, де визначався порядок нагородження такими заохочувальними відзнаками Міністерством внутрішніх справ [18];

Дисциплінарного статуту Національної поліції України, затвердженого Законом України від 15 березня 2018 року № 2337-VIII, у пункті 10 частини другої статті 6 якого передбачається, що «до видів заохочень, що застосовуються в Національній поліції України, відноситься заохочення відомчою заохочувальною відзнакою Міністерства внутрішніх справ України “Вогнепальна зброя”» [19];

Дисциплінарного статуту Збройних сил України, затвердженого Законом України від 24 березня 1999 року № 551-XIV, у статті 32 розділу II якого передбачено, що «Відзнакою “Іменна вогнепальна зброя” нагороджує Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України» [20];

Положення про відомчу заохочувальну відзнаку Міністерства оборони України «Вогнепальна зброя» і «Холодна зброя», затвердженого наказом Міністерства

оборони України № 693 від 23 жовтня 2012 року, яким визначається порядок нагородження такою зброєю цим Міністерством [21];

Положення про відомчу відзнаку Служби безпеки України «Вогнепальна зброя», затвердженого наказом Служби безпеки України № 127 від 13 травня 2020 року, де визначається порядок нагородження такою зброєю в зазначеній службі [22];

Положення про відомчі заохочувальні відзнаки УДО «Вогнепальна зброя» і «Холодна зброя», затвердженого наказом Управління державної охорони України № 115 від 16 лютого 2021 року, яким визначається порядок нагородження вказаними відомчими заохочувальними відзнаками в зазначеному управлінні [23];

Положення про відомчі заохочувальні відзнаки Головного управління розвідки Міністерства оборони України «Вогнепальна зброя» і «Холодна зброя», затвердженого наказом начальника Головного управління розвідки Міністерства оборони України (з основної діяльності) від 25 листопада 2020 року № 146, яким визначається порядок нагородження вказаними відомчими заохочувальними відзнаками в зазначеному управлінні [24].

На підставі дослідження правових приписів цих нормативних актів хотілося б звернути увагу на наступне.

В різних нормативних актах відносно здавалося б одного предмету – нагородної вогнепальної зброї – використовуються різні поняття. Так, в Законі № 1549-III застосовується поняття «державна нагорода – відзнака “Іменна вогнепальна зброя”», в Інструкції про обіг зброї – поняття «нагородна зброя», в Положеннях про відомчі заохочувальні знаки, затверджених наказами Міністерства внутрішніх справ України № 1521 від 19 травня 2015 року, Міністерства оборони України № 693 від 23 жовтня 2012 року, Служби безпеки України № 127 від 13 травня 2020 року, Управління державної охорони України № 115 від 16 лютого 2021 року річ йде про відомчу заохочувальну відзнаку «Вогнепальна зброя». Тобто, в законодавстві застосовуються три поняття: державна нагорода – відзнака “Іменна вогнепальна зброя”; нагородна зброя; відомча заохочувальна відзнака “Вогнепальна зброя” (далі – ВЗВ “Вогнепальна зброя”).

При цьому, державні нагороди і відомчі заохочувальні знаки – різні види нагород. Так, державні нагороди України є вищою формою відзначення громадян за видатні заслуги у розвитку економіки, науки, культури, соціальної сфери, захисті Вітчизни, охороні конституційних прав і свобод людини, державному будівництві та громадській діяльності, за інші заслуги перед Україною (стаття 1 Закону № 1549-III), а відомчі заохочувальні відзнаки встановлюються з метою заохочення та відзначення особистих трудових досягнень у професійній, службовій діяльності, за бездоганну службу та особливі заслуги під час виконання службових обов’язків працівників центральних органів виконавчої влади, підприємств, установ, організацій, що входять до сфери їх управління, військовослужбовців та працівників військових формувань, осіб рядового і начальницького складу, працівників державних правоохоронних органів, а також інших осіб (стаття 1 Положення про відомчі заохочувальні відзнаки, затвердженого Указом Президента України від 30 травня 2012 року № 365/2012 (далі – Положення про відомчі заохочувальні відзнаки)) [25].

У випадках, коли предметом нагородження виступає вогнепальна зброя, виникає питання, чи однаковий предмет у державної нагороди «Відзнака “Іменна вогнепальна зброя”» та відомчої заохочувальної відзнаки “Вогнепальна зброя”?

Згідно Опису відзнаки Президента «Іменна вогнепальна зброя», затвердженого Указом Президента України від 29 квітня 1995 року № 341/96, «*відзнакою Президента України “Іменна вогнепальна зброя” є пістолет моделі “ФОРТ-12”, корпус якого виготовляється з легованих конструкційних сталей, а рукоятка – з благородних порід дерев. Пістолет має заводську маркіровку, товарний знак, а також пластинку, на якій гравірується прізвище, ім'я, по батькові нагородженого*» [26].

В Інструкції про обіг зброї зазначається:

«Нагородною вважається зброя, одержана в порядку, встановленому законодавством України» (пункт 12.6 глави 12 розділу II) [16];

«Вогнепальна зброя – ствольна зброя, яка призначена або може бути легко пристосована для ураження цілей снарядами (крім гумових чи аналогічних за своїми властивостями снарядів не смертельної дії), що одержують спрямований рух у стволі (за допомогою сили тиску газів, які утворюються в результаті згоряння металюного заряду) та мають достатню кінетичну енергію для ураження цілі, що перебуває на визначеній відстані. Достатньою для ураження цілі є питома кінетична енергія снаряда, величина якої на відстані одного метра від дульного зрізу зброї повинна бути рівна чи більша за 0,5 Дж/мм²» (пункт 8.2 глави 8 розділу II) [16].

В Положенні про відомчі заохочувальні відзнаки Міністерства внутрішніх справ України «Вогнепальна зброя» і «Холодна зброя», затвердженого наказом Міністерства внутрішніх справ України від 19 травня 2022 року № 306, вказується: «для нагородження відомчою заохочувальною відзнакою Міністерства внутрішніх справ України «Вогнепальна зброя» використовується вогнепальна зброя вітчизняного або іноземного виробництва, що має номер і штамп (марку) виробника, придбана (отримана) в установленому законодавством порядку» (пункт 3 розділу I) [18];

Згідно з пунктом 1.2 розділу I Положення про відомчу заохочувальну відзнаку Міністерства оборони України «Вогнепальна зброя» і «Холодна зброя», затвердженого наказом Міністерства оборони України № 693 від 23 жовтня 2012 року, «*відзнакою “Вогнепальна зброя” є пістолет, револьвер та мисливська вогнепальна зброя*» [21];

Відповідно до пункту 3 розділу I Положення про відомчу відзнаку Служби безпеки України «Вогнепальна зброя», затвердженого наказом Служби безпеки України № 127 від 13 травня 2020 року, «*зброя, що використовується як відзнака “Вогнепальна зброя”, має заводське маркування і товарний знак*» [22];

Відповідно до пункту 3 розділу I Положення про відомчі заохочувальні відзнаки УДО «Вогнепальна зброя» і «Холодна зброя», затвердженого наказом Управління державної охорони України № 115 від 16 лютого 2021 року, «*зброя, що використовується як відзнака “Вогнепальна зброя”, має заводське маркування і товарний знак*» [23].

Таким чином, державною нагородою «Відзнакою “Іменна вогнепальна зброя”» може бути лише пістолет моделі “ФОРТ-12”, при цьому він повинен мати певні

особливості (його корпус повинен бути виготовлений з легованих конструкційних сталей, а рукоятка – з благородних порід дерев; він повинен мати заводську маркіровку, товарний знак, а також пластинку, на якій гравірується прізвище, ім'я, по батькові нагородженого), в той час як ВЗВ “Вогнепальна зброя” може бути будь-яка вогнепальна зброя (пістолет, револьвер та мисливська вогнепальна зброя, що має заводське маркування і товарний знак).

Отже, за формальними ознаками державна нагорода «Відзнака “Іменна вогнепальна зброя”» та відомча заохочувальна відзнака “Вогнепальна зброя” відрізняються, проте за предметом являють собою вогнепальну зброю. Проте юридична відмінність за формальними ознаками дозволяє встановити різний правовий режим нагородження ними.

Так, державна нагорода «Відзнака “Іменна вогнепальна зброя”» встановлюється для нагородження офіцерського складу Збройних Сил України, Державної прикордонної служби України, інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, Служби безпеки України, Служби зовнішньої розвідки України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, а також Державної спеціальної служби транспорту, Бюро економічної безпеки України, поліцейських та державних службовців, які мають офіцерське звання, за визначні заслуги у забезпеченні обороноздатності України, недоторканності її державного кордону, підтримці високої бойової готовності військ, зміцненні національної безпеки, боротьбі зі злочинністю, захисті конституційних прав і свобод громадян, за бездоганну багаторічну службу, зразкове виконання військового та службового обов'язку, виявлені при цьому честь і доблесть (стаття 9 Закону № 1549-III) [15].

ВЗВ “Вогнепальна зброя” нагороджуються:

військовослужбовці за визначні заслуги в забезпеченні обороноздатності України, недоторканності її державного кордону, підтриманні високої бойової готовності військ (сил), зміцненні національної безпеки, боротьбі зі злочинністю, захисті конституційних прав та свобод людини і громадянина, за бездоганну багаторічну службу, зразкове виконання військового та службового обов'язку, виявлені при цьому честь і доблесть (абзац другий пункту 2 розділу I Положення про відомчі заохочувальні відзнаки Міністерства внутрішніх справ України «Вогнепальна зброя» і «Холодна зброя» [18]);

поліцейські за виняткові заслуги у сфері забезпечення національної безпеки, за розкриття особливо тяжких злочинів, затримання особливо небезпечних озброєних злочинців, за виявлені честь, доблесть та самопожертву під час рятування життя громадян у разі ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій та в особливий період (абзац третій пункту 2 розділу I Положення про відомчі заохочувальні відзнаки Міністерства внутрішніх справ України «Вогнепальна зброя» і «Холодна зброя» [18]);

військовослужбовці за визначні заслуги в забезпеченні обороноздатності України, недоторканності її державного кордону, підтриманні високої бойової готовності військ (сил), зміцненні національної безпеки, боротьбі зі злочинністю, захисті конституційних прав та свобод людини і громадянина, за бездоганну

багаторічну службу, зразкове виконання військового та службового обов'язку, виявлені при цьому честь і доблесть (стаття 33 розділу II Дисциплінарного статуту Збройних Сил України) [20];

співробітники-військовослужбовці Служби безпеки України, у тому числі звільнені з військової служби в запас або у відставку, за визначні заслуги в забезпеченні обороноздатності України, зміцненні національної безпеки, боротьбі зі злочинністю, захисті конституційних прав та свобод людини і громадянина, за бездоганну багаторічну службу, зразкове виконання військового (службового) обов'язку, виявлені при цьому честь і доблесть (пункт 2 розділу I Положення про відомчу відзнаку Служби безпеки України «Вогнепальна зброя», затверджене наказом Служби безпеки України № 127 від 13 травня 2020 року) [22];

військовослужбовці інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, а також громадяни України, звільнені з військової служби в запас або у відставку, за сприяння у вирішенні покладених на Службу безпеки України завдань, визначні заслуги в забезпеченні обороноздатності України, недоторканності її державного кордону, підтриманні високої бойової готовності військ (сил), зміцненні національної безпеки, боротьбі зі злочинністю, захисті конституційних прав та свобод людини і громадянина, за бездоганну багаторічну службу, зразкове виконання військового та службового обов'язку, виявлені при цьому честь і доблесть (пункт 2 розділу I Положення про відомчу відзнаку Служби безпеки України «Вогнепальна зброя», затверджене наказом Служби безпеки України № 127 від 13 травня 2020 року [22]);

військовослужбовці, на яких поширюється дія Дисциплінарного статуту Збройних Сил України, а також громадяни, які звільнені з військової служби у відставку або у запас з правом носіння військової форми одягу, за визначні заслуги в забезпеченні обороноздатності України, недоторканності її державного кордону, підтриманні високої бойової готовності військ (сил), зміцненні національної безпеки, боротьбі зі злочинністю, захисті конституційних прав та свобод людини і громадянина, за бездоганну багаторічну службу, зразкове виконання військового та службового обов'язку, виявлені при цьому честь і доблесть (пункт 2 розділу I Положення про відомчі заохочувальні відзнаки УДО “Вогнепальна зброя” і “Холодна зброя”, затверджене наказом Управління державної охорони України № 115 від 16 лютого 2021 року [23]).

Порівняння підстав нагородження вогнепальною зброєю як державною нагородою, так і ВЗВ переконує, що вони майже однакові: значні заслуги у забезпеченні обороноздатності України, недоторканності її державного кордону, підтримці високої бойової готовності військ, зміцненні національної безпеки, боротьбі зі злочинністю, захисті конституційних прав і свобод громадян, за бездоганну багаторічну службу, зразкове виконання військового та службового обов'язку, виявлені при цьому честь і доблесть. Особливі підстави нагородження вогнепальною зброєю передбачено для поліцейських (за розкриття особливо тяжких злочинів, затримання особливо небезпечних озброєних злочинців, за виявлені честь, доблесть та самопожертву під час рятування життя громадян у разі ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій та в особливий період). Отже, аналіз підстав нагородження

вогнепальною зброєю як державною нагородою, так і ВЗВ свідчить про відсутність змістовної диференціації в цьому питанні.

До суб'єктів, які можуть отримати вогнепальні зброю як державну нагороду, відносяться особи офіцерського складу Збройних Сил України, Державної прикордонної служби України, інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, Служби безпеки України, Служби зовнішньої розвідки України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, а також Державної спеціальної служби транспорту, Бюро економічної безпеки України, поліцейських та державних службовців, які мають офіцерське звання. До суб'єктів, які можуть отримати вогнепальні зброю як ВЗВ, відносяться військовослужбовці, на яких поширюється дія Дисциплінарного статуту Збройних Сил України, а також громадяни, які звільнені з військової служби у відставку або у запас з правом носіння військової форми одягу, поліцейські, співробітники-військовослужбовці Служби безпеки України, у тому числі звільнені з військової служби в запас або у відставку, військовослужбовці інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, а також громадяни України, звільнені з військової служби в запас або у відставку. Отже, суб'єкти, які можуть отримати вогнепальні зброю як державну нагороду, істотно обмежені у порівнянні з суб'єктами відомчого нагородження.

Нагородження державною нагородою «Відзнака “Іменна вогнепальна зброя”» провадиться на підставі указу Президента України (стаття 5 Закону № 1549-III [15]).

Нагородження ВЗВ “Вогнепальна зброя” проводиться на підставі:

рішення Міністерства внутрішніх справ України, яке оформлюється наказом (пункт 2 розділу II Положення про відомчі заохочувальні відзнаки Міністерства внутрішніх справ України «Вогнепальна зброя» і «Холодна зброя» [18]);

рішення Міністра внутрішніх справ щодо застосування такого заохочення, яке оформлюється наказом (пункт у статті 8 Дисциплінарного статуту Національної поліції України [19]);

рішення Міністра оборони України, керівників інших центральних органів виконавчої влади, які мають у своєму підпорядкуванні утворені відповідно до законів України військові формування, яке оформлюється наказом (стаття 33 розділу II Дисциплінарного статуту Збройних Сил України [20]);

рішення Голови Служби безпеки України, яке оформлюється наказом (пункт 4 розділу I Положення про відомчу відзнаку Служби безпеки України «Вогнепальна зброя», затверджене наказом Служби безпеки України № 127 від 13 травня 2020 року [22]);

рішення начальника Управління державної охорони України, яке оформлюється наказом (пункт 3 розділу II Положення про відомчі заохочувальні відзнаки УДО “Вогнепальна зброя” і “Холодна зброя”, затверджене наказом Управління державної охорони України № 115 від 16 лютого 2021 року [23]).

Отже, державна нагорода «Відзнака “Іменна вогнепальна зброя”» вручається на підставі централізованого, персоніфікованого рішення глави держави – Президента України, яке оформлюється указом, що забезпечує високий рівень публічного контролю, правової легітимності та державного статусу нагороди.

ВЗВ “Вогнепальна зброя” видається на підставі рішення керівника міністерства, служби, органу, яке оформлюється внутрішнім наказом.

При цьому, в Положенні про відомчі заохочувальні відзнаки, затвердженому Указом Президента України від 30 травня 2012 року № 365/2012 (далі – Положення про відомчі заохочувальні відзнаки), не визначається ні такого виду відомчих заохочувальних відзнак як «Вогнепальна зброя», ні осіб, які можуть ними відзначатися.

Отже, наявна правова колізія – суперечність норм Дисциплінарних статутів Національної поліції України, Збройних сил України і Положень про відомчі заохочувальні знаки Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Служби безпеки України, Управління державної охорони України, які передбачають такий вид заохочень як ВЗВ “Вогнепальна зброя” і визначають правові підстави їх вручення, з нормами Положення про відомчі заохочувальні відзнаки, де такого виду відомчих заохочувальних відзнак як “Вогнепальна зброя” не передбачено. Усунення цієї колізії можливо шляхом внесення змін до Положення про відомчі заохочувальні відзнаки, якими буде розширено перелік видів відомчих заохочувальних відзнак такою ВЗВ як «Вогнепальна зброя».

Підсумовуючи зазначене, констатуємо:

за формальними ознаками державна нагорода «Відзнака “Іменна вогнепальна зброя”» та відомча заохочувальна відзнака “Вогнепальна зброя” відрізняються, хоча за своєю матеріальною природою являють собою один предмет – вогнепальну зброю;

наявність юридичного розмежування між державними та відомчими нагородами вогнепальною зброєю свідчить про існування двох окремих правових режимів, які регламентують порядок нагородження, правові підстави та суб’єктний склад учасників процедур нагородження;

правові підстави в обох правових режимах значною мірою збігаються, оскільки у центрі обох – визнання визначних заслуг у сфері обороноздатності, національної безпеки, охорони прав і свобод громадян, служби у правоохоронних органах;

процедура нагородження вогнепальною зброєю як державною нагородою є значно більш формалізованою, публічною та підзвітною, оскільки відбувається на підставі указу Президента України. Натомість відомче нагородження вогнепальною зброєю здійснюється на підставі внутрішніх рішень керівництва міністерств або відомств, що унеможлиблює належний суспільний контроль і створює ризики непрозорості.

правовий режим нагородження державною нагородою «Відзнака “Іменна вогнепальна зброя”» та відомчою заохочувальною відзнакою “Вогнепальна зброя” відрізняється за складом суб’єктів та об’єктів нагородження, які у процедурі нагородження вогнепальною зброєю як державною нагородою істотно обмеженні у порівнянні з процедурою відомчого нагородження;

наявна у сучасному правовому регулюванні нагородження вогнепальною зброєю правова колізія (суперечність норм Дисциплінарних статутів Національної поліції України, Збройних сил України і Положень про відомчі заохочувальні знаки Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України,

Служби безпеки України, Управління державної охорони України, які передбачають такий вид заохочень як ВЗВ “Вогнепальна зброя” і визначають правові підстави їх вручення, з нормами Положення про відомчі заохочувальні відзнаки, де такого виду відомчих заохочувальних відзнак як “Вогнепальна зброя”) можливо шляхом внесення змін до Положення про відомчі заохочувальні відзнаки, якими буде розширено перелік видів відомчих заохочувальних відзнак такою відзнакою як «Вогнепальна зброя».

Література

1. Богатирь В. Вогнепальна зброя у нагороду: скільки її видає МВС і за що. *Юридична газета*. 08.09.2023. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/vognepalna-zbroya-u-nagorodu-skilki-yiyi-vidae-mvs-i-za-shcho.html>
2. Постанова Верховного Суду у справі № 826/5046/16 від 21 серпня 2019 року. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83756872>
3. Верховний Суд: Прізвища нагороджених іменною зброєю є «інформацією з обмеженим доступом». *Центр доступу до публічної інформації*. URL: <https://dostup.org.ua/news/publications/verkhovnyi-sud-vyznav-prizvishcha-nahorodzhenykh-imennoiu-zbroieiu-informatsiiei-z-obmezhnym-dostupom>
4. Пістолет Пашинського як символ української еліти: аналітична стаття з даними про масштаби нагородної зброї, 19.01.2017. *DW.com*. URL: <https://www.dw.com/uk/стала-відома-кількість-розданої-нагородної-зброї/a-37188058>
5. Найєм М. «Білий список» Луценка: розслідування про нагородження зброєю у 2005–2006 роках, 26.11.2006. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2006/11/26/3181805>
6. Дей М. О. Державні нагороди, як найвища форма правового заохочення. *Право і безпека*. 2005. № 45. С. 129–133.
7. Ковбас І. В. Нагородна справа в Україні: адміністративно-правове дослідження: монографія. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 420 с.
8. Коритько Д. Г. Нагородне право: стан дослідження проблематики. *Держава і право*. 2009. Вип. 44. С. 82–87.
9. Майдебуря А. М. Державні нагороди України в світлі Закону «Про державні нагороди України». *Актуальні проблеми держави і права*. 2001. Вип. 12. С. 251–257.
10. Зубов О. Нормативно-правове регулювання порядку носіння, застосування і зберігання штатної, нагородної, спортивної, травматичної та мисливської зброї. *Матеріали Міжнародного форуму «Правове регулювання обігу зброї» м. Київ, 12 квітня 2024 року*. URL: https://sipl.com.ua/wp-content/uploads/2024/08/Збірник_матеріалів_Міжнародного_форуму_Правове_регулювання_обігу.pdf
11. Бокій О. М. Адміністративно-правовий режим обігу зброї в Україні: монографія. Одеса: ОДУВС, 2012. 244 с.
12. Кузніченко С. О. Теоретичні проблеми визначення мети та об’єкта адміністративно-правового режиму обігу зброї в Україні. *Право і суспільство*. 2010. № 6. С. 122–127.
13. Курінний Є. Адміністративно-правова регламентація нагородження вогнепальною зброєю в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 2. URL: http://www.lsej.org.ua/12_2021/67.pdf
14. Положення про державні нагороди Української СРСР, затверджене Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 7 травня 1981 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1870-10#Text>
15. Про державні нагороди України : Закон України від 16 березня 2000 року № 1549-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1549-14#Text>
16. Інструкція про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, та патронів до них, а також боеприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів, затверджена наказом Міністерства внутрішніх справ України від 21 серпня 1998 року № 622. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0637-98#Text>

17. Положення про відзнаку Президента «Іменна вогнепальна зброя», затверджене Указом Президента України від 29 квітня 1995 року № 341/96. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/341/95#Text>

18. Положення про відомчі заохочувальні відзнаки Міністерства внутрішніх справ України «Вогнепальна зброя» і «Холодна зброя», затверджене наказом Міністерства внутрішніх справ України від 19 травня 2022 року № 306. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0548-22#Text>

19. Дисциплінарний статут Національної поліції України, затверджений Законом України від 15 березня 2018 року № 2337-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2337-19#Text>

20. Дисциплінарний статут Збройних сил України, затверджений Законом України від 24 березня 1999 року № 551-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/551-14#Text>

21. Положення про відомчу заохочувальну відзнаку Міністерства оборони України «Вогнепальна зброя» і «Холодна зброя», затверджене наказом Міністерства оборони України № 693 від 23 жовтня 2012 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1963-12#Text>

22. Положення про відомчу відзнаку Служби безпеки України «Вогнепальна зброя», затверджене наказом Служби безпеки України № 127 від 13 травня 2020 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0486-20#Text>

23. Положення про відомчі заохочувальні відзнаки УДО «Вогнепальна зброя» і «Холодна зброя», затверджене наказом Управління державної охорони України № 115 від 16 лютого 2021 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0287-21#Text>

24. Положення про відомчі заохочувальні відзнаки Головного управління розвідки Міністерства оборони України «Вогнепальна зброя» і «Холодна зброя», затверджене наказом начальника Головного управління розвідки Міністерства оборони України (з основної діяльності) від 25 листопада 2020 року № 146. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1216-20#Text>

25. Положення про відомчі заохочувальні відзнаки, затверджене Указом Президента України від 30 травня 2012 року № 365/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/365/2012#Text>

Анотація

Рядінська В. О., Седнів Ю. В. Проблеми правового регулювання нагородження вогнепальною зброєю в Україні. – Стаття.

Стаття присвячена комплексному аналізу проблем правового регулювання нагородження вогнепальною зброєю в Україні та обґрунтуванню шляхів їх подолання. У контексті зростання суспільної критики до інституту нагородження вогнепальною зброєю, зокрема через збільшення відомчої ініціативи в цьому питанні, автором проаналізовано нормативно-правові акти, що регламентують нагородження вогнепальною зброєю як видом державних нагород, так і відомчих відзнак. Визначено, що за формальними ознаками державна нагорода «Відзнака “Іменна вогнепальна зброя”» та відомча заохочувальна відзнака «Вогнепальна зброя» відрізняються, хоча за своєю матеріальною природою являють собою один предмет – вогнепальну зброю. Підкреслено, що наявність юридичного розмежування між державними та відомчими нагородженнями вогнепальною зброєю свідчить про існування двох окремих правових режимів, які регламентують порядок нагородження, правові підстави та суб'єктний склад учасників процедур нагородження. Вказано, що правові підстави в обох правових режимах значною мірою збігаються, проте процедура нагородження вогнепальною зброєю як державною нагородою є значно більш формалізованою, а відомче нагородження вогнепальною зброєю здійснюється на підставі внутрішніх рішень керівництва міністерств та відомств, що перешкоджає забезпеченню належного контролю в цій сфері і створює ризики непрозорості. Наголошено, що правовий режим державного та відомчого нагородження вогнепальною зброєю відрізняється за складом суб'єктів та об'єктів нагородження. Виявлено нормативні колізії, аргументовано необхідність внесення змін до чинного законодавства.

Ключові слова: вогнепальна зброя, нагородна зброя, держані нагороди, відомчі заохочувальні відзнаки, правове регулювання.

Summary

Riadinska V. O., Siedniev Yu. V. Problems of legal regulation of awarding firearms in Ukraine. – Article.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the problems of legal regulation of awarding firearms in Ukraine and the justification of ways to overcome them. Against the backdrop of growing public criticism of the institution of awarding firearms, particularly due to the increasing departmental initiative in this matter, the author analyzes legal and regulatory acts governing the awarding of firearms as a form of both state awards and departmental distinctions. It is established that, in terms of formal features, the state award "Distinction 'Named Firearm'" and the departmental incentive distinction "Firearm" differ, although in their material nature they represent the same object – a firearm. It is emphasized that the legal differentiation between state and departmental awards involving firearms indicates the existence of two distinct legal regimes that regulate the procedure, legal grounds, and composition of subjects involved in the awarding process. It is noted that while the legal grounds under both regimes largely coincide, the procedure for awarding firearms as a state award is considerably more formalized, whereas departmental awarding is carried out based on internal decisions of ministries and agencies, which hinders the proper implementation of public oversight and creates risks of non-transparency. It is underlined that the legal regimes of state and departmental awarding of firearms differ in terms of eligible subjects and objects. Normative inconsistencies are identified, and the necessity of introducing amendments to the current legislation is substantiated.

Key words: firearm, award weapon, state awards, departmental incentive distinctions, legal regulation.

УДК 351.746.2:342.924(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v106.2025.19>*З. О. Світана*

**ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ
ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ З НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ
ПІД ЧАС ВИКОНАННЯ ЗАХОДІВ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ
НАДЗВИЧАЙНОГО СТАНУ**

Постановка проблеми. На Державну службу України з надзвичайних ситуацій (далі – ДСНС України) як центральний орган виконавчої влади, покладаються завдання щодо реалізації державної політики в сферах цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій та запобігання їх виникненню, ліквідації надзвичайних ситуацій, рятувальної справи, гасіння пожеж, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб, профілактики травматизму невиробничого характеру, а також гідрометеорологічної діяльності [1, п. 1].

Стан опрацювання цієї проблематики є недостатнім. Питанням правового регулювання діяльності органів державної влади щодо виконання заходів правового режиму надзвичайного стану були присвячені наукові праці таких вчених як: А. В. Басов, Ю. П. Битяк, А. О. Виприцький, В. І. Вичавка, Т. О. Коломєць, С. О. Кузніченко, Р. М. Ляшук [2; 3], К. А. Мяснянкіна, О. І. Остапенко, В. Г. Пилипчук, О. В. Трофіменко [4] та інших. Однак, зважаючи на зміни обставин у цій сфері суспільних відносин та розвиток відповідного законодавства, комплексного дослідження правового регулювання діяльності ДСНС України щодо виконання заходів правового режиму надзвичайного стану не проводилося.

Метою статті є дослідження правового регулювання діяльності ДСНС України під час виконання заходів правового режиму надзвичайного стану.

Виклад основного матеріалу. Під час виконання заходів правового режиму надзвичайного стану діяльність ДСНС України здійснюється відповідно до вимог Конституції України [5], Кодексу цивільного захисту України [6], розділу III Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» [7], постанови КМУ від 16.12.2015 № 1052 «Про затвердження Положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій» [1], постанови КМУ від 21.01.2013 № 33 «Про утворення територіальних органів Державної служби з надзвичайних ситуацій» [8], постанови КМУ від 14.03.2018 № 223 «Про затвердження Плану реагування на надзвичайні ситуації державного рівня» [9], наказу МВС України від 30.04.2015 № 500 «Про затвердження Інструкції про порядок обміну інформацією у сфері запобігання виникненню та реагування на надзвичайні ситуації між ДСНС і Адміністрацією ДПСУ» [10], наказу МВС України від 03.07.2014 № 631 «Про затвердження Положення про Оперативно-рятувальну службу цивільного захисту Державної служби України з надзвичайних ситуацій» [11], наказу Наказ ДСНС України від 06.07.2015 № 358 «Статут Спеціального

авіаційного загону оперативно-рятувальної служби цивільного захисту Державної служби України з надзвичайних ситуацій» [12], інших нормативних документів, які визначають діяльність територіальних органів ДСНС у разі виникнення надзвичайних ситуацій.

ДСНС України здійснює заходи з ліквідації наслідків НС та заходи правового режиму надзвичайного стану. Основними завданнями ДСНС України під час виконання заходів правового режиму надзвичайного стану є:

забезпечення функціонування державної системи цивільного захисту. Під цивільним захистом законодавець розуміє функцію держави, спрямовану на захист населення, територій, навколишнього природного середовища та майна від надзвичайних ситуацій шляхом запобігання таким ситуаціям, ліквідації їх наслідків і надання допомоги постраждалим у мирний час та в особливий період [6];

організація планування заходів цивільного захисту місцевими органами виконавчої влади;

проведення підготовки органів управління функціональних і територіальних підсистем єдиної державної системи цивільного захисту та їх ланок;

здійснення заходів щодо впровадження інженерно-технічних заходів цивільного захисту, пожежної та техногенної безпеки, підготовка пропозицій щодо віднесення населених пунктів та суб'єктів господарювання до відповідних груп (категорій) цивільного захисту;

координація та контроль здійснення заходів щодо захисту населення і територій у разі виникнення радіаційних аварій та надзвичайних ситуацій, пов'язаних із виливом (викидом) небезпечних хімічних речовин;

здійснення разом із місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями прогнозування імовірності виникнення надзвичайних ситуацій, визначення показників ризику та здійснення районування території України щодо ризику виникнення надзвичайних ситуацій;

визначення рівнів надзвичайних ситуацій, видання експертних висновків про рівень надзвичайної ситуації;

забезпечення здійснення заходів з мінімізації та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, пов'язаних із технологічними терористичними проявами та іншими видами терористичної діяльності під час проведення антитерористичних операцій;

проведення через підрозділи оперативно-рятувальної служби цивільного захисту заходів з розмінування;

забезпечення гасіння пожеж, рятування людей, надання допомоги в ліквідації наслідків аварій, катастроф, стихійного лиха та інших видів небезпечних подій, що становлять загрозу життю або здоров'ю людей чи призводять до завдання матеріальних збитків;

організація та забезпечення охорони від пожеж підприємств, установ, організацій та інших об'єктів на підставі договорів;

участь в аеромедичній евакуації осіб, що потребують медичної допомоги [1; 12, п. 2];

здійснення оповіщення й інформування центральних та місцевих органів виконавчої влади про загрозу виникнення і виникнення надзвичайних ситуацій;

організація та проведення перевірки стану готовності функціональних і територіальних підсистем єдиної державної системи цивільного захисту та відповідних органів управління ними до дій у разі виникнення надзвичайних ситуацій [1, п. 4];

проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт, гасіння пожеж, ліквідація наслідків надзвичайних ситуацій в умовах екстремальних температур, задимленості, загазованості, загрози вибухів, обвалів, зсувів, затоплень, радіоактивного, хімічного забруднення та біологічного зараження, інших небезпечних проявів;

здійснення комплексу заходів з метою ліквідації небезпек, пов'язаних із вибухонебезпечними предметами, зокрема нетехнічне та технічне обстеження територій, складення карт, виявлення, знешкодження та/або знищення вибухонебезпечних предметів, маркування, підготовки документації після розмінування, надання громадам інформації про протимінну діяльність та передачу очищеної території;

пошук і рятування людей на уражених об'єктах і територіях, надання домедичної (невідкладної медичної), психологічної допомоги постраждалим на місці небезпечної події та транспортування їх до закладів охорони здоров'я [11, п. 2];

координація діяльності органів виконавчої влади, суб'єктів господарювання щодо здійснення заходів з евакуації населення;

координація проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт авіаційними силами та засобами ДСНС, інших центральних і місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності [9].

ДСНС України для виконання заходів правового режиму надзвичайного стану в установленому порядку має право:

залучати підрозділи пошуково-рятувальних сил та аварійно-рятувальних служб місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності до ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій державного і регіонального рівня та проведення пошуково-рятувальних робіт;

залучати представників місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, фахівців підприємств, установ, організацій (за погодженням з їх керівниками), вчених, представників інститутів громадянського суспільства (за згодою) до розгляду питань, що належать до компетенції ДСНС України;

залучати органи, організації, сили та засоби місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій (за погодженням з їх керівниками) до участі в навчаннях з питань цивільного захисту;

одержувати безоплатно інформацію, документи і матеріали від державних органів та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності та їх посадових осіб;

скликати наради, утворювати комісії та робочі групи, проводити наукові конференції, семінари з питань, що належать до компетенції ДСНС України;

користуватися відповідними інформаційними базами даних державних органів, державною системою урядового зв'язку та іншими технічними засобами;

використовувати телебачення і радіомовлення для оприлюднення повідомлень про надзвичайні ситуації [1, п. 6];

використовувати безпілотні системи (безпілотні авіаційні комплекси, безпілотні літальні апарати, безпілотні наземні (роботизовані) комплекси, безпілотні водні (плаваючі) комплекси) під час проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт, гасіння пожеж, нетехнічного обстеження територій та акваторій на наявність вибухонебезпечних предметів, здійснення пошуку людей, оцінки ступеня руйнувань будівель та споруд внаслідок вибухів [8; 11, п. 4].

Під час дії правового режиму надзвичайного стану, територіальний орган ДСНС для виконання заходів з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації призначає керівника таких робіт, який реалізує таку послідовність дій:

1. Виїжджає на місце виникнення надзвичайної ситуації та здійснює безпосереднє керівництво організацією та проведенням робіт у зоні надзвичайної ситуації.

2. Створює штаб, призначає начальника штабу й організовує його роботу, дає вказівки та розпорядження щодо проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт.

3. Уточнює завдання суб'єктам, задіяним до ліквідації наслідків надзвичайної ситуації.

4. Організовує зв'язок з мобільними оперативними групами, утвореними в центральних органах виконавчої влади, які залучаються до реагування на надзвичайну ситуацію.

5. Утворює ешелоноване угруповання сил і засобів реагування на надзвичайну ситуації та організовує залучення сил цивільного захисту до ліквідації наслідків надзвичайної ситуації [9].

6. Організовує через штаб виконання таких заходів:

визначення зони ураження надзвичайної ситуації, кількості і місць перебування в ній людей, організовує їх рятування та надання медичної допомоги;

збирання даних про обстановку в зоні надзвичайної ситуації, їх аналіз та узагальнення;

визначення головного напрямку ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, прийняття рішення щодо проведення аварійно-рятувальних робіт, захисту населення і території від наслідків надзвичайної ситуації та забезпечення життєдіяльності постраждалих;

розроблення оперативних планів заходів з ліквідації надзвичайної ситуації, зосередження в районі надзвичайної ситуації необхідних сил і технічних засобів та своєчасне введення їх у дію;

визначення кількості і складу аварійно-рятувальних формувань, необхідних для ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, порядку і строків їх залучення згідно з планами реагування на надзвичайні ситуації і планами взаємодії;

організація взаємодії аварійно-рятувальних служб та формувань, залучених до ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, з метою ефективного використання їх потенціалу;

здійснення керівництва роботами з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації;

ведення обліку робіт, що були проведені аварійно-рятувальними службами та формуваннями під час ліквідації наслідків надзвичайної ситуації;

ведення обліку загиблих та постраждалих унаслідок надзвичайної ситуації;

інформування населення про наслідки та прогноз розвитку надзвичайної ситуації, хід її ліквідації та правила поведінки в зоні надзвичайної ситуації;

проведення евакуаційних заходів, крім загальної або часткової евакуації населення;

зупинення діяльності об'єктів, що розташовані в зоні надзвичайної ситуації, незалежно від форми власності і підпорядкування, введення обмеженого доступу на територію цієї зони;

залучення в установленому порядку до проведення робіт аварійно-рятувальних формувань, громадських організацій та окремих громадян за їх згодою, необхідних транспортних та інших технічних засобів підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності та підпорядкування, які перебувають в зоні надзвичайної ситуації;

зупинення аварійно-рятувальних робіт у разі підвищення рівня загрози життю рятувальників та інших осіб, які беруть участь у ліквідації наслідків надзвичайної ситуації.

7. Організовує взаємодію органів управління і сил цивільного захисту, що залучаються до ліквідації наслідків надзвичайної ситуації.

8. Організовує з метою першочергового життєзабезпечення постраждалих та оперативної ліквідації наслідків надзвичайної ситуації контроль за виконанням усіх видів забезпечення під час дій у зоні надзвичайної ситуації.

9. Організовує забезпечення, контроль та координацію робіт, пов'язаних зі здійсненням заходів безпеки під час проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт.

10. Подає до КМУ звіт щодо прийнятих рішень і стану справ під час ліквідації наслідків надзвичайної ситуації [9].

На виконання вищезазначених завдань на ДСНС України покладаються відповідні обов'язки щодо реалізації заходів правового режиму надзвичайного стану.

Процедури діяльності ДСНС України під час виконання заходів правового режиму надзвичайного стану врегульовані через визначення порядку дій під час ліквідації надзвичайних ситуацій. У таких випадках територіальний орган ДСНС для виконання заходів з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації призначає керівника таких робіт, який створює штаб, призначає начальника штабу й організовує його роботу, дає вказівки та розпорядження щодо проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт. Такий оперативний штаб організовує виконання всіх необхідних заходів [9].

Висновки. Отже, правове регулювання діяльності ДСНС України під час виконання заходів правового режиму надзвичайного стану спрямоване на врегулювання необхідних дій шляхом визначення завдань та прав.

Установлено, що нормативно-правові акти містять, як правило, загальні положення, що, з одного боку, вказує на позитивні аспекти з врегулювання цієї сфери,

а з іншого, – на необхідність деталізації діяльності шляхом складання відповідних планів та вдосконалення чинного законодавства.

Перспективами подальших наукових розвідок у цій сфері є правове забезпечення механізму діяльності ДСНС України щодо забезпечення правового режиму надзвичайного стану.

Література

1. Про затвердження Положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій: Постанова Кабінету міністрів України від 16.12.2015 р. № 1052. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1052-2015-p#n16> (дата звернення: 12.05.2025).
2. Світана З. О., Ляшук Р. М. Правове регулювання діяльності органів охорони державного кордону Державної прикордонної служби України під час виконання заходів правового режиму надзвичайного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»* : зб. наук. пр. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2024. № 85. Ч. 3. С. 106–112. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/11/18-2.pdf>
3. Ляшук Р. М. Обов'язки органів охорони державного кордону Державної прикордонної служби України щодо виконання заходів правового режиму надзвичайного стану. *Сектор безпеки і оборони України на захисті національних інтересів: актуальні проблеми та завдання в умовах воєнного стану*: тези III міжнародної науково-практичної конференції (Хмельницький, 21 листопада 2024 року). Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2024. С. 951–953. URL: <https://surl.li/wuxgmw>
4. Трофіменко О. В., Ляшук Р. М., Вичавка В. І. Правове регулювання взаємодії Державної прикордонної служби України та суб'єктів сектору безпеки і оборони. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція* : зб. наук. пр. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2024. № 70. С. 59–63. URL: <http://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc70/12.pdf>
5. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: <https://cutt.ly/FwklvRNH> (дата звернення: 27.05.2025).
6. Кодекс цивільного захисту України // *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2013, № 34–35, ст. 458. Ст. 1.
7. Про правовий режим надзвичайного стану: закон України // *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2000, № 23, ст. 176.
8. Про утворення територіальних органів Державної служби з надзвичайних ситуацій та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України : Постанова Кабінету міністрів України від 21.01.2013 № 33. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/33-2013-p#Text> (дата звернення: 27.06.2025).
9. Про затвердження Плану реагування на надзвичайні ситуації державного рівня: Постанова Кабінету міністрів України від 14.03.2018 р. № 223. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/223-2018-p#Text> (дата звернення: 12.06.2025).
10. Про затвердження Інструкції про порядок обміну інформацією у сфері запобігання виникненню та реагування на надзвичайні ситуації між ДСНС і Адміністрацією ДПСУ: наказ МВС України від 30.04.2015 № 500. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0590-15#Text> (дата звернення: 22.05.2025).
11. Про затвердження Положення про Оперативно-рятувальну службу цивільного захисту Державної служби України з надзвичайних ситуацій : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 03.07.2014 № 631. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0853-14#Text> (дата звернення: 22.06.2025).
12. Статут Спеціального авіаційного загону оперативно-рятувальної служби цивільного захисту Державної служби України з надзвичайних ситуацій : Наказ ДСНС України від 06.07.2015 № 358. Офіційний інформаційний сервер Спеціального авіаційного загону оперативно-рятувальної служби ДСНС. URL: <https://surl.li/sipslf> (дата звернення: 22.06.2025).

Анотація

Світана З. О. Правове регулювання діяльності Державної служби України з надзвичайних ситуацій під час виконання заходів правового режиму надзвичайного стану. – Стаття.

Наукова стаття присвячена дослідженню та розкриттю змісту нормативно-правових підстав діяльності Державної служби України з надзвичайних ситуацій щодо виконання заходів правового режиму надзвичайного стану. Ця сфера суспільних відносин є недостатньо дослідженою.

В процесі застосування як загальних так і спеціальних методів наукового пізнання автором досліджено наукові джерела, закони України та чинні підзаконні нормативно-правові акти що врегульовують зміст діяльності територіальних органів Державної служби України з надзвичайних ситуацій в процесі здійснення заходів правового режиму надзвичайного стану.

Дослідницею з'ясовано зміст та особливості правового забезпечення що визначає вид та межі службових дій органів Державної служби України з надзвичайних ситуацій спрямованих на реалізацію заходів правового режиму надзвичайного.

Установлено, що заходи правового режиму надзвичайного стану визначають підстави та зміст повноважень Державної служби України з надзвичайних ситуацій у цій сфері.

Під час надзвичайного стану, надзвичайних ситуацій, у разі запровадження відповідних правових режимів функціонування системи захисту населення і територій, Державною службою України з надзвичайних ситуацій здійснюються різні форми та методи службових дій. Залежно від обстановки, ступеня поширення прогнозованої або такої, що виникла, надзвичайної ситуації у межах конкретної території в установленому законодавством порядку запроваджується відповідний режим функціонування системи захисту населення і територій, що й визначає зміст дій територіальних органів Державної служби України з надзвичайних ситуацій.

Автор приходить до висновку, що положення нормативно-правових актів які визначають обов'язки Державної служби України з надзвичайних ситуацій під час виконання заходів правового режиму надзвичайного стану та загальний порядок їх дій при надзвичайних ситуаціях реалізуються у разі запровадження відповідних режимів функціонування системи захисту населення і територій в межах визначених ділянок місцевості.

Під час дослідження встановлено, що процедури діяльності Державної служби України з надзвичайних ситуацій під час виконання заходів правового режиму надзвичайного стану врегульовані через визначення порядку дій під час ліквідації надзвичайних ситуацій. У таких випадках територіальний орган Державної служби України з надзвичайних ситуацій для виконання заходів з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації призначає керівника таких робіт, який створює штаб, призначає начальника штабу й організовує його роботу, дає вказівки та розпорядження щодо проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт.

Ключові слова: правове регулювання діяльності територіальних органів Державної служби України з надзвичайних ситуацій, Державна служба України з надзвичайних ситуацій, виконання заходів правового режиму надзвичайного стану, правовий режим, надзвичайна ситуація, надзвичайний стан.

Summary

Svitana Z. O. Legal regulation of the activities of the State Emergency Service of Ukraine during the implementation of measures of the legal regime of a state of emergency. – Article.

The scientific article is devoted to the study and disclosure of the content of the regulatory and legal bases of the activities of the State Emergency Service of Ukraine in implementing measures of the legal regime of a state of emergency. This sphere of social relations is insufficiently researched.

In the process of applying both general and special methods of scientific knowledge, the author has studied scientific sources, laws of Ukraine and current subordinate regulatory and legal acts that regulate the content of the activities of territorial bodies of the State Emergency Service of Ukraine in the process of implementing measures of the legal regime of a state of emergency.

The researcher has clarified the content and features of the legal support that determines the type and limits of official actions of the bodies of the State Emergency Service of Ukraine aimed at implementing measures of the legal regime of a state of emergency.

It has been established that measures of the legal regime of a state of emergency determine the grounds and content of the powers of the State Emergency Service of Ukraine in this area.

During a state of emergency, emergency situations, in the event of the introduction of appropriate legal regimes for the functioning of the population and territory protection system, the State Emergency Service of Ukraine carries out various forms and methods of official actions. Depending on the situation, the extent of the spread of the predicted or existing emergency situation within a specific territory, the appropriate regime for the functioning of the population and territory protection system is introduced

in accordance with the procedure established by law, which determines the content of the actions of the territorial bodies of the State Emergency Service of Ukraine.

The author concludes that the provisions of the regulatory legal acts that determine the responsibilities of the State Emergency Service of Ukraine during the implementation of measures of the legal regime of a state of emergency and the general procedure for their actions in emergency situations are implemented in the event of the introduction of appropriate regimes for the functioning of the population and territory protection system within certain areas of the area.

During the study, it was established that the procedures for the activities of the State Emergency Service of Ukraine during the implementation of measures of the legal regime of a state of emergency are regulated by determining the procedure for actions during the liquidation of emergency situations. In such cases, the territorial body of the State Emergency Service of Ukraine appoints a manager of such works to implement measures to eliminate the consequences of an emergency, who creates a headquarters, appoints a chief of staff and organizes his work, gives instructions and orders regarding the conduct of emergency rescue and other urgent work.

Key words: legal regulation of the activities of territorial bodies of the State Emergency Service of Ukraine, State Emergency Service of Ukraine, implementation of measures of the legal regime of the state of emergency, legal regime, emergency situation, state of emergency.

УДК 343.98

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v106.2025.20>*В. О. Степанов*

ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ПРОТИДІЇ РОЗКРАДАННЮ НАФТО- ТА ГАЗОПРОДУКТІВ В УКРАЇНІ

Вступ. Сучасний стан та результати правоохоронної діяльності свідчать про те, що забезпечення як оперативних підрозділів, так і підрозділів досудового розслідування інформаційно-аналітичними засобами та матеріалами дозволяє здійснювати більш ефективне реагування і контролюючу діяльність, спрямовану на запобігання та розкриття кримінальних правопорушень, що вчиняються у різних сферах суспільного життя, та протидіяти новим формам загальнокримінальної та економічної злочинності. Окрім цього, інформаційно-аналітичне забезпечення сприяє вдосконаленню процесу досудового розслідування, оскільки забезпечує швидкий доступ до важливої інформації, обмін нею та можливість аналізу значних масивів інформації у найкоротші терміни. Сучасні технології (кібераналітика, штучний інтелект) дають можливість виявляти складні злочинні схеми та діяльність транснаціональних злочинних груп. Безсумнівним є твердження про те, що підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів у протидії злочинності можливо досягти лише шляхом активного впровадження інформаційних технологій. Це може стати головним чинником у зміцненні законності та соціально-політичної стабільності в державі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі інформаційно-аналітичного забезпечення відведено чимало уваги у зарубіжних і вітчизняних наукових працях. Питаннями сутності та мети інформаційно-аналітичного забезпечення в останні роки займалися такі вітчизняні вчені як І. І. Башта, І. О. Биков, В. С. Бондар, О. О. Мельнікова, А. В. Мовчан, В. І. Руденко, В. Г. Севрук, К. О. Споришев, О. М. Томков, К. С. Шапошников, Г. М. Шорохова та багато інших.

Мета статті – розкрити зміст інформаційно-аналітичного забезпечення оперативних підрозділів, що протидіють розкраданням з магістральних газонафтопроводів.

Виклад основного матеріалу. Правовою основою інформаційно-аналітичного забезпечення органів Національної поліції є Закони України «Про Національну поліцію», «Про інформацію», «Про державну таємницю», «Про захист персональних даних», «Про доступ до публічної інформації», «Про електронні телекомунікації». Саме ними передбачені правові підстави створення та використання інформаційних систем для виконання покладених на правоохоронні органи завдань і обов'язків. Зважаючи на досліджувану проблему варто виокремити два ключових терміни – «інформація» та «аналітика». Інформація, що необхідна правоохоронним органам, є різноманітною та визначається в залежності від виду підрозділу, який її потребує. Так, потреби оперативних працівників, слідчих

(дізнавачів) чи співробітників оперативно-технічних підрозділів доволі різні, а самі джерела інформації можуть бути як відкритими (загальнодоступними), так і конфіденційними.

Якщо говорити про теорію управління, то термін «інформація» визначається як відомості про факти, події, процеси, явища, стан об'єктів у певній предметній галузі, які використовуються для оптимізації прийнятих рішень під час управління цими об'єктами, певна сукупність різних повідомлень, зведень чи даних про відповідні речі, явища, процеси чи відносини, які, будучи зібраними разом, систематизованими і перетвореними на придатну для користування форму, відіграють виняткову роль у процесі прийняття й реалізації управлінських рішень.

На законодавчому рівні визначення інформації сформульовано у Законі України «Про інформацію», де у ст. 1 вказано, що інформація – це будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді. Крім того, у цьому Законі наводиться класифікація інформації за змістом: про фізичну особу, довідково-енциклопедичного характеру, про стан довкілля, про товар, науково-технічна інформація, податкова, правова, статистична, соціологічна критична технологічна та інша [1]. Варто вказати, що законодавець не достатньо послідовний щодо уніфікації тлумачення цього терміну, оскільки, наприклад, у Законі України «Про захист економічної конкуренції» поняття «інформація» визначається як відомості у будь-якій формі й вигляді та збережені на будь-яких носіях (у тому числі листування, книги, помітки, ілюстрації (карти, діаграми, органіграми, малюнки, схеми тощо), фотографії, голограми, кіно-, відео-, мікрофільми, звукові записи, бази даних комп'ютерних систем (або повне чи часткове відтворення їх елементів), пояснення осіб та будь-які інші публічно оголошені чи документовані відомості [2].

Як зазначають І. І. Башта та О. А. Леган, інформаційне забезпечення оперативних підрозділів має два аспекти. По-перше, правовий, який стосується визначення правової основи проведення адміністративно-управлінських, оперативно-розшукових, слідчих заходів, умов та підстав для їх проведення, гарантій дотримання законності, прав та обов'язків підрозділів, по-друге, технічний, який полягає в забезпеченні до інформаційних підсистем та картотек усіх рівнів, отриманні та переданні інформації, забезпеченні захисту інформації. У теорії оперативно-розшукової діяльності визначено три основні методи інформаційного забезпечення: інформаційно-аналітичний метод оцінки інформації; інформаційно аналітичний метод збирання, обробки та використання отриманої інформації; розшук інформації в інформаційно-пошукових системах [3, с. 326].

Одним із видів інформаційного забезпечення є інформаційно-аналітичне забезпечення. Як зазначає К. С. Шапошников, у загальному розумінні фахівці виділяють два рівні інформаційно-аналітичного забезпечення – інформаційний та аналітичний. Інформаційний рівень визначає параметри трансформації і використання інформаційних баз даних, що забезпечують процес управління. Основне його призначення – створити систему взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих показників, які дають змогу одержати всебічну кількісну і якісну характеристику досліджуваного об'єкта. Аналітичний рівень має ключове значення у збереженні стабільності

та гармонізації інформаційних відносин та забезпечує вироблення (прийняття) рішень. Основними елементами цього рівня є інституціональна, кадрова, організаційно-функціональна та нормативно-правова підсистеми [4, с. 375–376]. А. О. Пугач дає дещо інше визначення цим рівням і називає їх елементами. Інформаційний елемент є відносно самостійною діяльністю спеціально підготовлених фахівців, зайнятих пошуком, відбором, обробкою, накопиченням, узагальненням і збереженням інформаційних одиниць (перший етап процесу інформаційно-аналітичного забезпечення у системі управління). Аналітичний елемент – похідний другий етап процесу інформаційно-аналітичного забезпечення спрямований на виробництво спеціально підготовленими фахівцями на підставі наявних інформаційних одиниць і складних розумових процесів нового знання щодо явища або події, що вивчається. Сама ж система інформаційно-аналітичного забезпечення визначається як взаємозалежна та відповідним чином сформована сукупність організаційних, організаційно-правових, інформаційних, методичних і програмно-технічних компонентів, що забезпечує необхідну якість прийняття управлінських рішень за рахунок раціонального використання інформаційних ресурсів та інформаційних технологій [5].

Можна з впевненістю говорити про те, що інформаційно-аналітичне забезпечення слід вважати необхідним елементом під час здійснення оперативними підрозділами протидії розкраданню нафти і газу з магістральних газонафтопроводів. Правильно організоване інформаційно-аналітичне забезпечення сприяє прийняттю ефективних управлінських рішень керівниками оперативних підрозділів Національної поліції. Як зазначає О. М. Томков, інформаційно-аналітичне забезпечення оперативно-розшукової діяльності передбачає наступне: підвищення рівня оперативної обізнаності працівників оперативних підрозділів, які здійснюють профілактику та виявлення кримінальних правопорушень; зростання ефективності протидії злочинності; встановлення взаємодії між підрозділами Національної поліції; покращення профілактичної роботи з особами, які перебувають на обліках в Національній поліції; впровадження контролю за оперативно-службовою діяльністю підрозділів Національної поліції; своєчасне вжиття заходів, спрямованих на попередження вчинення кримінальних правопорушень відповідним колом осіб; якість реагування на зави та повідомлення про вчинені кримінальні правопорушення [6, с. 78].

Я. Л. Ковальчук принципи інформаційно-аналітичної забезпечення діяльності Національної поліції класифікує на загальноправові, галузеві та спеціальні. До першої групи входять принципи, що притаманні усій системі публічного управління. До другої групи – сукупність принципів, які впливають зі змісту галузевих нормативно-правових актів, що визначають порядок роботи з інформацією та засади аналітичної роботи. До третьої групи належать спеціальні принципи, що обумовлюють порядок організації інформаційно-аналітичного забезпечення органів поліції [7, с. 135]. На думку О. О. Мельнікової, головним завданням інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності правоохоронних органів є систематичне і своєчасне надходження в підрозділи досудового розслідування достовірної криміналістичної, оперативної та процесуальної інформації. До загальних

принципів такого забезпечення входять принципи верховенства права, законності, гуманізму, дотримання прав і свобод людини, поєднання гласних і негласних методів і засобів, високої оперативності, всебічності, повноти і об'єктивності, науковості, застосування досвіду і теоретичних знань інших наук. Спеціальними принципами є безперервність накопичення інформації, системність, узгодженість, варіантність, верифікованість та ефективність. Основними інформаційними ресурсами, що використовуються в процесі інформаційно-аналітичної роботи є: оперативні та криміналістичні обліки, банки даних (кримінологічної, адміністративної, статистичної інформації), об'єкти надання та отримання охоронних послуг, оператори мобільного зв'язку, звернення та заяви громадян, засоби масової інформації [8, с. 48].

Як вказує Л. Ф. Гула, зміст інформаційно-аналітичної роботи полягає у: накопиченні, узагальненні та аналізі інформації, що надходить від правоохоронних органів; комплексному аналізі інформації з проблем злочинності; організації проведення соціологічних і кримінологічних досліджень; прогнозуванні тенденцій і процесів у сфері протидії злочинності; підготовці інформаційно-аналітичних і довідкових матеріалів, даних про основні результати роботи оперативних підрозділів; формуванні довідково-інформаційного фонду для задоволення службових потреб підрозділу [9, с. 139].

На нашу думку, до головних завдань інформаційно-аналітичного забезпечення з протидії розкраданням із магістральних газонафтопроводів необхідно зарахувати таке:

- 1) накопичення якісної та вірогідної інформації, що сприяє прогнозуванню криміногенної обстановки в галузі;
- 2) використання аналітичних матеріалів для організації оперативно-службової діяльності оперативних підрозділів, прогнозування розвитку злочинності, розроблення всебічно обґрунтованих управлінських рішень та планування запобіжних заходів для усунення виявлених недоліків;
- 3) вдосконалення системи контролю за виконанням нормативно-правових актів щодо боротьби зі злочинністю у сфері розкрадання з магістральних газонафтопроводів;
- 4) підвищення ефективності використання комп'ютерної техніки для своєчасного збирання, накопичення і обробки необхідної інформації та покращення якості аналітичних документів;
- 5) створення міжвідомчих автоматизованих банків даних в інтересах оперативних підрозділів.

Висновки. Зважаючи на вищевказане можна стверджувати, що ефективна і якісна система інформаційно-аналітичного забезпечення оперативних підрозділів є невід'ємним складником їх діяльності у сфері попередження розкрадань з магістральних газонафтопроводів. Всебічне використання можливостей сучасних інформаційних технологій (в тому числі штучного інтелекту) також дозволяє підвищити точність та оперативність виявлення злочинних схем, сприяє більш ефективному розслідуванню кримінальних правопорушень. Варто враховувати, що впровадження аналітичних інструментів та методів у роботу оперативних

підрозділів потребує систематичного навчання та підвищення кваліфікації персоналу, а подальший розвиток інформаційно-аналітичного забезпечення для усієї правоохоронної системи є необхідним фактором для успішної протидії складним і динамічним викликам, що пов'язані зі злочинністю.

Література

1. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 р. (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (дата звернення: 30.06.2025).
2. Про захист економічної конкуренції: Закон України від 11.01.2001 р. (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14#Text> (дата звернення: 30.06.2025).
3. Башта І. І., Леган О. А. Щодо питання значення інформаційно-аналітичного забезпечення в діяльності правоохоронних органів. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 5. С. 325–327.
4. Шапошников К. С. Роль і значення інформаційно-аналітичного забезпечення в системі регіонального менеджменту. *Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка*. 2019. Вип. 29. С. 373–378.
5. Пугач А. О. Сутність процесу інформаційно-аналітичного забезпечення органів державної виконавчої влади в Україні. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2010. № 8. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=165> (дата звернення: 30.06.2025).
6. Томков О. М. Інформація як основний критерій інформаційно-аналітичного забезпечення у процесі протидії кримінальним правопорушенням у сфері незаконного обігу зброї, що вчиняється організованою злочинністю. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2021. № 2. Т. 32. С. 76–80.
7. Ковальчук Я. Принципи інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності органів Національної поліції України. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 9. С. 132–136.
8. Мельнікова О. О. Організаційно-правові основи інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності правоохоронних органів. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2023. № 2. С. 43–51.
9. Гула Л., Доліновський Ю. Інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності оперативних підрозділів у протидії злочинам у сфері економіки. *Вісник НУ «Львівська політехніка»*. 2018. Вип. 906 (20). С. 136–142.

Анотація

Степанов В. О. Інформаційно-аналітичне забезпечення оперативно-розшукової протидії розкраданню нафто- та газопродуктів в Україні. – Стаття.

У статті досліджено проблему інформаційно-аналітичного забезпечення оперативно-розшукової протидії розкраданню нафто- і газопродуктів з магістральних газонафтопроводів. Розглянуто наукові думки з приводу розуміння цього поняття в цілому та в межах оперативно-розшукової діяльності зокрема, висловлено авторську позицію з цього приводу. Підтримується теза щодо визначальної ролі інформаційно-аналітичного забезпечення у підвищенні ефективності роботи у будь-якій сфері суспільного життя, оскільки воно дає змогу: встановити стратегічні завдання в межах протидії розкраданням з газонафтопроводів; систематизувати інформацію, сфокусувати й координувати розрізнені дії, спрямовані на досягнення поставлених цілей; приймати своєчасні та обґрунтовані рішення. Крім того, підвищується рівень оперативної обізнаності працівників оперативних підрозділів, які здійснюють профілактику у цій сфері; покращується профілактична робота з особами, які перебувають на обліках Національної поліції.

На основі аналізу наукової літератури та практичної діяльності визначено підходи до виявлення оперативно-розшукової інформації під час протидії розкраданням нафто- і газопродуктів з магістральних газонафтопроводів. Запропонована класифікація інформації, отриманої під час здійснення протидії оперативними підрозділами НПУ кримінальним правопорушенням такого виду. Акцентовується увага на тому, що сучасний розвиток інформаційних технологій та їх активне впровадження у правоохоронній діяльності дозволяє створювати різноманітні автоматизовані інформаційно-пошукові системи. А вони своєю чергою допомагають суб'єктам протидії аналізувати значні обсяги інформації та оцінювати оперативну обстановку на території обслуговування, відстежувати динаміку росту злочинності та розробляти ефективні комплекси заходів протидії.

Ключові слова: інформаційно-аналітичне забезпечення, оперативно-розшукова діяльність, протидія розкраданню, нафто- і газопродукти.

Summary

Stepanov V. O. Information and analytical support for operational investigative counteraction to theft of oil and gas products in Ukraine. – Article.

The article examines the problem of information and analytical support for operational investigative counteraction to theft of oil and gas products from main oil and gas pipelines. Scientific opinions on the understanding of this concept in general and within the framework of operational investigative activities are considered, in particular, the author's position on this matter is expressed. The thesis is supported regarding the decisive role of information and analytical support in increasing the efficiency of work in any sphere of public life, since it allows to: establish strategic objectives in the framework of counteraction to theft from oil and gas pipelines; systematize information, focus and coordinate disparate actions aimed at achieving the set goals; make timely and informed decisions. In addition, the level of operational awareness of employees of operational units implementing prevention in this area is increased; preventive work with persons registered with the National Police is improved.

Based on the analysis of scientific literature and practical activities, approaches to identifying operational and investigative information in counteracting the theft of oil and gas products from main gas and oil pipelines are defined. A classification of information obtained in the course of counteracting this type of criminal offense by operational units of the NPU is proposed. Attention is focused on the fact that the modern development of information technologies and their active implementation in law enforcement activities allows creating a variety of automated information retrieval systems. And they, in turn, help counteraction entities analyze significant amounts of information and assess the operational situation in the service area, track the dynamics of crime growth and develop effective sets of counteraction measures.

Key words: information and analytical support, operational and investigative activities, counteraction to theft, oil and gas products.

УДК 343.9:004.056

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v106.2025.21>*І. І. Татарин, М. М. Яремчук, Ю. О. Літвінова*

МЕТОДИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ТА ПРОТИДІЇ КІБЕРЗЛОЧИННОСТІ В УМОВАХ СУЧАСНОСТІ

Постановка проблеми. У сучасному світі, що характеризується стрімким розвитком інформаційних технологій, кіберзлочинність стала однією з найбільших загроз для безпеки держав, підприємств та окремих осіб. Зростання кількості кіберінцидентів, таких як крадіжка особистих даних, фінансові шахрайства, атаки на інфраструктуру та розповсюдження шкідливого програмного забезпечення, вимагає термінового реагування з боку правоохоронних органів та суспільства в цілому. Для ефективного розслідування потрібно аналізувати сучасні методи попередження та протидії кіберзлочинності, виявляти їхні недоліки і переваги, а також розробляти рекомендації щодо вдосконалення цих методів з урахуванням нових викликів у сфері кібербезпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання пов'язані з попередженням та протидією кіберзлочинності у своїх статтях досліджували В. Батигареєва, В. Болгов, Н. Гадіон, О. Гладун, С. Демедюк, Т. Демедюк, А. Лавник, М. Сащенко та інші. На дисертаційному рівні взаємодію правоохоронних органів, зокрема проблеми міжнародного співробітництва, що виникають під час розслідування кіберзлочинів, досліджував І. І. Васильковський. Проте, недостатньо уваги приділяється особливостям взаємодії правоохоронних органів різних країн під час збору електронних доказів у справах про злочини, що стосується теми методів попередження та протидії кіберзлочинності в сучасних умовах.

Метою статті є огляд і аналіз методів, які використовуються для запобігання кіберзлочинності, а також для боротьби з нею в сучасному цифровому світі.

Виклад основного матеріалу. В умовах інформаційної війни під час діючої військової агресії з боку росії, найбільш вразливі до кібератак є державні установи, великі корпорації, оборонні підприємства та підприємства критичної інфраструктури, а також компанії, які забезпечують все необхідне для населення та оборони у воєнний час [9, с. 17].

Кіберзахист – сукупність організаційних, правових, інженерно-технічних заходів, а також заходів криптографічного та технічного захисту інформації, спрямованих на запобігання кіберінцидентам, виявлення та захист від кібератак, ліквідацію їх наслідків, відновлення сталості і надійності функціонування комунікаційних, технологічних систем [1].

Нормативно-правове підґрунтя для боротьби з кіберзлочинністю в Україні становлять: Конституція України, Кримінальний кодекс України, Закони України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», «Про інформацію», «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах», Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність [11, с. 203].

Після повномасштабного вторгнення росії на територію України кількість кримінальних правопорушень у сфері інформаційних технологій різко збільшилась, а відповідно виникла необхідність удосконалення досудового розслідування по таких кримінальних провадженнях. Країна-агресор використовує інтернет-технології задля дезінформації щодо вторгнення в Україну, пропаганди ворожих ідей тощо. У зв'язку з цим, Верховна Рада України здійснила оптимізацію кримінального та кримінального процесуального законодавства, удосконаливши підстави та процесуальні механізми притягнення до кримінальної відповідальності злочинців. Так, було внесено зміни до відповідних законів: «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про електронні комунікації» з питання підвищення ефективності досудового розслідування «за гарячими слідами» та протидії кібератакам» № 2137-IX від 15 березня 2022 року та «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо підвищення ефективності боротьби з кіберзлочинністю в умовах дії воєнного стану» № 2149-IX від 24 березня 2022 року [2; 3].

Кіберзлочинність є транснаціональною за своєю природою, а тому, факторами, що сприяють затримці кіберзлочинності, є:

1) складність і масштабність механізмів кіберзлочинності та широкий спектр наслідків, а також «комп'ютерна неграмотність» багатьох потенційних жертв кіберзлочинності та нехтування питаннями безпеки;

2) негативна поведінка жертв (свідків) злочинів – потерпілі або особи, які володіють інформацією про злочин, не повідомляють про правопорушення або про вчинення кіберзлочину правоохоронним органам;

3) існують недоліки в роботі правоохоронних органів щодо реагування на заяви або повідомлення про кіберзлочини [9, с. 16].

Основними заходами щодо запобігання кіберзлочинності, які здійснюються Національною поліцією (в особі Департаменту кіберполіції), є розробка та затвердження Міністерством внутрішніх справ стратегії боротьби з кіберзлочинністю. Ця стратегія має включати концепцію діяльності із запобігання злочинам, стратегічні з точки зору науки та тактичні заходи запобігання злочинам, а також механізм моніторингу їхньої якості. Збільшити кількість регулярних та нерегулярних перевірок відповідними органами поліції компаній, діяльність яких безпосередньо пов'язана з кіберзлочинністю [9, с. 17].

Методів попередження кіберзлочинності є безліч та всі вони як схожі за своєю природою, так і різняться в залежності від ситуації та обставин. За допомогою накопичення та використання набутих знань у взаємодії з міжнародними партнерами, України йде у вірному напрямку щодо зменшення рівня небезпеки, спричиненої кіберзлочинністю.

Необхідно зазначити, що активно розвивається і співпраця з іноземними партнерами, поглиблюється співробітництво України з ЄС та НАТО, проводяться кібернавчання за участю інших держав та міжнародних організацій. Так, наприклад, протягом останніх років правоохоронними органами України, США, Великої Британії, Японії, Філіппін, Індонезії, Малайзії було проведено такі операції:

- «секс Торшн», внаслідок якої затримано 56 осіб, ліквідовано 4 транснаціональні кримінальні угруповання;
- «Зевс», завданням якої було знешкодження міжнародної організованої злочинної групи, котра з метою викрадення фінансових реквізитів і доступу до банківських рахунків розповсюджувала шкідливе програмне забезпечення «Зевс».

Під час операції знешкоджено інфраструктуру в мережі, що включала понад 40 тис. інфікованих комп'ютерів і серверів, левова частка яких знаходилась на території України. Спричинені збитки понад 300 млн доларів. Члени організованого злочинного угруповання – хакери з Одеси та Харкова на чолі з громадянином російської федерації [5, с. 68].

Боротьба з кібершахрайством в Україні реалізується в трьох основних напрямках діяльності:

- 1) попередження кіберзлочинів;
- 2) загальна організація боротьби з кіберзлочинністю та правоохоронна діяльність, спрямована саме на виявлення, запобігання та розкриття кіберзлочинів;
- 3) застосування заходів кримінальної відповідальності і покарання осіб, які вчинили кіберзлочини [7, с. 549].

Попередження як одна з форм боротьби зі злочинністю передбачає як загальнодержавні заходи економічного, ідеологічного, правового та виховного характеру, так і спеціальні організаційні, технічні, програмні та криптографічні. В Україні діє багато платформ для інформування громадян щодо шахрайських схем та засобів, як не стати жертвою кібершахрайства. На спеціальному ресурсі пояснюють правила кібербезпеки й надають поради українцям, як надійніше захистити свої гроші. У межах кампанії Національний банк разом із партнерами інформуватимуть громадян про те, як вберегтися від платіжного шахрайства, зокрема через оновлену тематичну вебсторінку (лендинг) #ШахрайГудбай із детальною інформацією про кампанію та правила поведінки у віртуальному просторі [7, с. 549].

Необхідність у посиленні кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення у сфері інформаційних технологій назріла давно. Зміни до законодавства стосуються збільшення повноважень правоохоронних органів щодо розслідування кіберзлочинів, передбачених статтями 361, 361-1 КК України. Посилення санкцій та додаткова криміналізація окремих діянь здатні частково стримати потенційних злочинців від вчинення нових кримінальних правопорушень. Важливим є запровадження відповідальності за вищевказані кримінальні правопорушення, вчинені під час воєнного стану.

Суворі санкції за такі протиправні діяння зумовлена ситуацією в країні, адже особа, яка завдає шкоди національним інтересам України у кіберпросторі, тим самим допомагаючи агресору у цій війні, не може нести відповідальності меншої, ніж військові злочинці.

О. М. Бодунова наголошує, що задля побудови ефективної системи запобігання злочинності у сфері інформаційних технологій доцільно не лише посилювати відповідальність за вчинені кримінальні правопорушення, а й розробити соціально-економічні, організаційно-управлінські та морально-психологічні напрями,

спрямовані на нейтралізацію чинників, що зумовлюють вчинення кримінальних правопорушень [4, с. 86].

Авторка зазначає про доцільність розробки заходів запобігання кібершахрайству, які може реалізувати кожен орган державної влади, місцевого самоврядування, приватні підприємства або ж окремі особи. До таких віднесено:

1) до діяльності органів державної влади, приватних підприємств обов'язково залучати технічного спеціаліста або спеціалізованої компанії, що суттєво підвищить рівень кібербезпеки;

2) особам, які перебувають в зоні кіберризиків, варто слідкувати за відповідними повідомленнями на офіційних ресурсах Держспецзв'язку та CERT-UA, адже органи публікують офіційні попередження не лише про можливі кіберзагрози, а й про те, як мінімізувати ризики;

3) якщо особа стала жертвою кібератаки, потрібно повідомити про це тих, на кого така атака може поширитися – інші співробітники, клієнти та контрагенти або ж родичі чи друзі;

4) у разі кібератаки потрібно обов'язково інформувати офіційні суб'єкти забезпечення кібербезпеки України, CERT-UA та кіберполіцію [4, с. 86].

Автор Д. С. Денищук пропонує наступні введення у освіту кадрів МВС для забезпечення якісного розслідування кіберзлочинів:

- для тенденції розвитку юридичної освіти є необхідність спрямування до європейських стандартів, та потреба розумно використовувати напрацювання моделі відомчої освіти МВС;

- з необхідністю підвищення якості освіти майбутніх кіберполіцейських, необхідно збільшити роль практичної складової підготовки у навчальному процесі;

- для забезпечення якісної освіти кіберполіцейських треба сформувати ґрунтовну наукову базу у вигляді відповідних структурних підрозділів, колективу науково-педагогічних працівників та матеріально-технічної бази;

- для підвищення якості навчальної підготовки треба розбудовувати систему зв'язків із органами, організаціями, установами та об'єднаннями різних форм власності, вітчизняними, іноземними і міжнародними [6, с. 233].

В час війни виникли нові, безпосередньо зумовлені війною, корисливі кіберзлочини, що виявлено Кіберполіцією України останнім часом: псевдо благодійність, пропозиції з оренди неіснуючого житла, фейкові пасажирські перевезення, продаж неіснуючих товарів, зокрема й військової амуніції, шахрайства під виглядом організації переправлення через державний кордон чоловіків призовного віку, шахрайства під приводом надання інформації щодо безвісно зниклих громадян. Стрімке зростання кількості корисливих кіберзлочинів обумовило додаткове навантаження на кіберполіцію України, саме у той час, коли Україні потребується підсилити боротьбу з кіберзлочинами, що є продовженням гібридної війни РФ проти України, у той час, коли все більше офіцерів потрібно для безпосередньої участі у бойових діях. Через це проводити реструктуризацію кіберполіції та збільшувати могутність підрозділів, що відповідають за боротьбу з корисливою кіберзлочинністю навряд чи можливо і тому недоцільно [12, с. 213].

Прикладом застережень кіберполіції щодо убезпечення від можливості стати жертвою кіберзлочинності є наступні:

– застереження від замовлення документів, що нібито дозволять перетнути кордон чоловікам у віці 18–60 років. Окрім ризику потрапити на гачок шахраїв, замовникам фейкових документів загрожує кримінальна відповідальність.

– злочинці поширюють серед громадян України повідомлення зі шкідливим посиланням на нібито вебсайт Telegram, щоб отримати несанкціонований доступ до облікових записів, у тому числі і з можливістю перехоплення одноразового коду з SMS. В результаті подібних атак зловмисники викрадають дані сесії, список контактів та історії листування в Telegram [8].

Задля вирішення глобальних викликів з боку рф, найбільш пріоритетний партнер – США, за результатами кібердіалогів надає Україні фінансування на розвиток проєктів з посилення кібербезпеки, а також для підготовки кіберфахівців [9, с. 42].

Глобальна кібербезпека мусить спрямовувати зусилля на захист та безпеку мереж з використанням наступних рівнів захисту інформації:

1) попередження – вхід в базу даних та технологій надається лише уповноваженому персоналу з відповідними спеціальними навичками;

2) виявлення – забезпечити раннє виявлення злочинів та зловживань, навіть якщо існують механізми захисту;

3) стримування – зменшує розмір збитків, якщо правопорушення вчиняються, не дивлячись на запобігання та виявлення;

4) відновлення – забезпечує суттєво нові дані за наявності задокументованого та протестованого плану відновлення [10].

Висновки. Отже, ефективність протидії явищу кіберзлочинності вбачається у спільних діях державного і приватного секторів, вдосконаленні міжнародно-правових інструментів та національного законодавства (удосконалення процесу збору, аналізу та використання цифрових доказів; розробка чіткого механізму для легалізації процедури вилучення цифрових доказів, зокрема з міжнародних серверів), організації інституційного механізму боротьби з кіберзлочинами.

Задля побудови ефективної системи запобігання злочинності у сфері інформаційних технологій доцільно не лише посилювати відповідальність за вчинені кримінальні правопорушення, а й розробити соціально-економічні, організаційно-управлінські та морально-психологічні напрями, спрямовані на нейтралізацію чинників, що зумовлюють вчинення кримінальних правопорушень.

Література

1. Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» від 05.10.2017 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text>

2. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо підвищення ефективності боротьби з кіберзлочинністю в умовах дії воєнного стану від 24.02.2022 № 2149-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2149-20#Text>

3. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо підвищення ефективності боротьби з кіберзлочинністю в умовах дії воєнного стану: Закон України від 24 берез. 2022 року № 2149-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2149-20#Text>

4. Бодунова О. М. Запобігання злочинності у сфері інформаційних технологій в умовах воєнного стану в Україні. *Науковий вісник Ужгородського університету: серія: Право* / голов. ред. Ю. М. Бисага. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2023. Т. 2. Вип. 75. С. 83–87. Бібліогр.: с. 86–87.
5. Демедюк С. В., Демедюк Т. С. Міжнародний досвід протидії кіберзлочинності. *Вісник ХНУВС*. 2014. № 4 (67). С. 65–75.
6. Денищук Д. Є. Особливості підготовки поліцейських кіберполіції в умовах сьогодення на прикладі Харківського національного університету внутрішніх справ. Підготовка поліцейських в умовах реформування системи МВС України. Харків, 2020. С. 233–237.
7. Діброва Т. А. Кіберзлочинність та кібершахрайство в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. С. 546–549.
8. Кіберполіція попереджає про атаки, спрямовані на отримання доступу до облікових записів українців у Телеграмі. *Interfax-Україна*. URL: <https://interfax.com.ua/news/telecom/821387.HTML>
9. Лавник А. М. Державна політика протидії кіберзлочинності в умовах інформаційної війни рф проти України. Національний авіаційний університет. 2023. 55 с.
10. Ліпкан В. А. Інформаційна безпека України в умовах євроінтеграції: навч. посіб. / В. А. Ліпкан, Ю. С. Максименко, В. М. Желіховський. Київ: КНТ, 2020. 280 с.
11. Никончук Н. С. Кіберзлочинність в Україні: виклики сучасності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 9. С. 202–205.
12. Пядишев В. Г. Національна поліція України у боротьбі з корисливими кіберзлочинами, що поширилися або виникли під час аргесії рф. *Наукові проблеми запровадження правового режиму воєнного стану в Україні: сучасний вимір*: матеріали науково-практичного онлайн-заходу. 29 квітня 2022 р. Одеса: ОДУВС, 2022. С. 212–213.

Анотація

Татарин І. І., Яремчук М. М., Літвінова Ю. О. *Методи попередження та протидії кіберзлочинності в умовах сучасності.* – Стаття.

У статті розглядається актуальна проблема кіберзлочинності, яка стала однією з найзначніших загроз для безпеки держав, приватного бізнесу та громадян у сучасному світі, де інформаційні технології розвиваються стрімкими темпами. Звернуто увагу на стрімкому зростанні кількості кіберзлочинів, таких як крадіжка особистих даних, фінансові шахрайства, атаки на критичну інфраструктуру та поширення шкідливого програмного забезпечення. У зв'язку з цим виникає необхідність у постійному вдосконаленні методів боротьби з кіберзлочинністю. Для досягнення цієї мети необхідно аналізувати сучасні методи протидії кіберзлочинності, виявляти їхні недоліки та переваги, а також розробляти рекомендації щодо їхнього покращення, враховуючи нові виклики у сфері кібербезпеки.

Окремо розглянуто нормативно-правову базу України для боротьби з кіберзлочинністю, яка включає Конституцію України, Кримінальний кодекс, Закони «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», «Про інформацію» та інші важливі акти, а також міжнародні документи, такі як Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність. Після початку повномасштабної військової агресії росії кількість кіберзлочинів значно зросла, що призвело до оновлення та вдосконалення кримінального законодавства України.

У статті також досліджено роль державних органів, зокрема Національної поліції та Департаменту кіберполіції, у розробці та впровадженні стратегії боротьби з кіберзлочинністю. Описано сучасні методи запобігання кіберзлочинності, які включають організаційні, технічні, правові та криптографічні заходи. Наголошується на важливості взаємодії правоохоронних органів різних країн під час збору електронних доказів, а також необхідності регулярних перевірок компаній, що працюють у кіберпросторі.

Особливу увагу приділено міжнародній співпраці України з іншими державами та організаціями, у сфері кібербезпеки. Описані конкретні операції, проведені спільно з правоохоронними органами інших країн для нейтралізації транснаціональних злочинних угруповань. У статті робиться висновок про необхідність продовження активної міжнародної співпраці, вдосконалення національного законодавства та підвищення рівня освіти фахівців у сфері кіберзахисту для забезпечення ефективної боротьби з кіберзлочинністю в умовах сучасних викликів.

Ключові слова: злочинні угруповання, кібербезпека, взаємодія, розслідування, кримінальне правопорушення, електронні докази, доказування, правоохоронні органи, попередження кримінальних правопорушень, протидія.

Summary

Tataryn I. I., Yaremchuk M. M., Litvinova Yu. O. Methods of preventing and countering cybercrime in modern conditions. – Article.

The article examines the current problem of cybercrime, which has become one of the most significant threats to the security of states, private businesses and citizens in the modern world, where information technologies are developing at a rapid pace. Attention has been drawn to the rapid growth of cybercrimes such as identity theft, financial fraud, attacks on critical infrastructure and the spread of malware. In this connection, there is a need for constant improvement of methods of combating cybercrime. To achieve this goal, it is necessary to analyze modern methods of combating cybercrime, identify their shortcomings and advantages, as well as develop recommendations for their improvement, taking into account new challenges in the field of cyber security.

The regulatory and legal framework of Ukraine for combating cybercrime, which includes the Constitution of Ukraine, the Criminal Code, the Laws “On the Basic Principles of Ensuring Cybersecurity of Ukraine”, “On Information” and other important acts, as well as international documents such as the Council of Europe Convention on cybercrime. After the beginning of the full-scale military aggression of Russia, the number of cybercrimes increased significantly, which led to the renewal and improvement of the criminal legislation of Ukraine.

The article also explores the role of government agencies, including the National Police and the Cyber Police Department, in the development and implementation of cybercrime strategies. Modern methods of cybercrime prevention are described, which include organizational, technical, legal and cryptographic measures. It emphasizes the importance of cooperation between law enforcement agencies of different countries during the collection of electronic evidence, as well as the need for regular inspections of companies operating in cyberspace.

Special attention is paid to the international cooperation of Ukraine with other states and organizations in the field of cyber security. Specific operations conducted jointly with law enforcement agencies of other countries to neutralize transnational criminal groups are described. The article concludes on the need to continue active international cooperation, improve national legislation and raise the level of education of specialists in the field of cyber protection in order to ensure the effective fight against cybercrime in the conditions of modern challenges.

Key words: criminal groups, cybersecurity, interaction, investigation, criminal offense, electronic evidence, proving, law enforcement agencies, prevention of criminal offenses, counteraction.

УДК 342.95(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v106.2025.22>

Р. М. Труба

ПОНЯТТЯ СУБ'ЄКТІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Постановка проблеми. Забезпечення національної безпеки учені традиційно розглядають як важливе завдання, реалізація якого дозволяє державі бути справді незалежною, демократичною, правовою, а також соціальною, спрямовуючи її стратегічний розвиток у напрямі європейської та євроатлантичної інтеграції. Як слушно зауважує з цього приводу Є. В. Кобко, забезпечення національної безпеки є однією з ключових проблем, яку необхідно вирішити українському законодавцю для того, щоб Україна могла стати самостійною, демократичною, економічно та політично незалежною європейською країною, з якою рахуватиметься світова спільнота [1, с. 100]. Так само, як національна безпека не може розглядатися як явище, котре виникає в практичній дійсності, а також розвивається і занепадає самостійно (оскільки вона завжди є результатом забезпечення цього типу безпеки), забезпечення національної безпеки також не можна вважати явищем, котре об'єктивується в практичній реальності без людської діяльності.

У цьому контексті слід зауважити, що забезпечення національної безпеки України є наслідком цілеспрямованих дій людей, спрямованих прямо чи опосередковано на досягнення мети та виконання завдань, пов'язаних із забезпеченням цієї безпеки. В умовах сучасних кризових факторів, які негативно впливають на стан національної безпеки, а також у контексті розвитку української доктрини національної безпеки виникає потреба в актуалізації наукових знань, які стосуються суб'єктів забезпечення національної безпеки, що є питанням, вирішення якого має розпочинатись з уточнення сутності поняття суб'єктів забезпечення національної безпеки.

Аналіз наукової літератури та невирішені раніше питання. Поняття суб'єктів забезпечення національної безпеки частково розкрито в наукових напрацюваннях низки українських учених і дослідників, серед яких: С. В. Белай, О. М. Дубенко, Є. В. Кобко, С. І. Лекарь, В. А. Ліпкан, В. І. Мельник, Ю. О. Михайлова, О. В. Нестеренко, С. П. Пономарьов, Н. В. Степаненко та інші науковці. Водночас слід констатувати, що донині в науці адміністративного права відсутнє універсальне визначення поняття «суб'єкти забезпечення національної безпеки», а наявні підходи до тлумачення цього поняття потребують комплексного вдосконалення.

Метою статті є з'ясування визначення поняття «суб'єкти забезпечення національної безпеки». Для досягнення цієї мети необхідно виконати такі *завдання*: 1) проаналізувати позиції вчених стосовно визначення поняття «суб'єкти забезпечення національної безпеки»; 2) окреслити основні ознаки суб'єктів забезпечення національної безпеки; 3) сформулювати визначення поняття «суб'єкти забезпечення національної безпеки».

Виклад основного матеріалу. У широкому значенні національна безпека є станом, коли держава, суспільство й окремі особи можуть повноцінно функціонувати

в умовах допустимих ризиків для безпеки, негативний вплив яких вчасно та адекватно компенсується. Такий стан забезпечується цілеспрямованими зусиллями різних суб'єктів, відповідальних за національну безпеку, які працюють над запобіганням ризикам, охороною та захистом безпекових умов, а також відновленням належного рівня безпеки. Таким чином, національна безпека є сукупністю умов існування суб'єктів на території певної держави, що, по-перше, дозволяють їм повноцінно жити, розвиватися та нарощувати свій соціально-економічний та інший потенціал; по-друге, ці умови підтримуються лише за умови їх забезпечення відповідними суб'єктами.

Причому на сьогодні, як було зазначено вище, не сформульовано чіткого, універсального тлумачення поняття «суб'єкти забезпечення національної безпеки». Наприклад, В. А. Ліпкан, досліджуючи систему національної безпеки, зауважує, що створення такої системи є свідомим актом, а тому виникнення системи національної безпеки є наслідком вольового акту людини, результатом процесу цілепокладання [2, с. 58]. Натомість науковець не окреслює сутнісний зміст суб'єктного складу цієї системи – суб'єктів забезпечення національної безпеки. О. В. Нестеренко [3], аналізуючи сутність системи суб'єктів забезпечення національної безпеки й оборони, розкриває характеристику ключових таких суб'єктів, не формуючи узагальненого розуміння сутності таких суб'єктів. Своєю чергою К. Ю. Примаков зауважує, що суб'єкти забезпечення національної безпеки своїм змістом охоплюють поняття органів правопорядку як суб'єкти забезпечення національної безпеки [44, с. 43].

Наприклад, у своїх дослідженнях В. А. Ліпкан зазначає, що формування системи національної безпеки є свідомим рішенням, а отже, її поява є наслідком вольового акту людини та результатом «процесу цілепокладання» [2, с. 58]. Водночас науковець не розкриває власне сутнісного змісту суб'єктів означеної системи, тобто тих, хто відповідає за забезпечення національної безпеки. Крім того, О. В. Нестеренко, аналізуючи природу системи суб'єктів, що забезпечують національну безпеку й оборону [3], описує характеристики ключових з них, не пропонує узагальненого розуміння їхньої сутності. Аналогічним чином, К. Ю. Примаков, розкриваючи характеристику системи суб'єктів забезпечення національної безпеки, вказує лише на структуру суб'єктів цієї системи, а саме на те, що суб'єкти забезпечення національної безпеки охоплюють поняття правоохоронних органів як таких суб'єктів [4, с. 43].

Відсутність узагальненого підходу до визначення суб'єктів забезпечення національної безпеки (чи окремих її видів) можемо спостерігати й в наукових напрацюваннях, у яких досліджуються суб'єкти забезпечення окремих видів національної безпеки. Так, український юрист-адміністративіст В. І. Мельник, розглядаючи суб'єктів забезпечення економічної безпеки, обґрунтовує думки, що такими суб'єктами є «сукупність органів державної влади, громадських об'єднань і громадян, діяльність яких спрямована на забезпечення економічної безпеки України» [5, с. 16]. Причому слід констатувати, що більшість визначень суб'єктів забезпечення тих чи інших видів національної безпеки переважно формулюється шляхом перерахування типів суб'єктів, які виконують відповідну забезпечувальну

діяльність, або ж шляхом перерахування конкретних органів публічної служби, до предмета відання яких віднесено застосування тих чи інших забезпечувальних заходів у сфері національної безпеки. Наприклад, С. І. Лекарь зауважує, що в процесі ефективного забезпечення економічної безпеки задіяне широке коло суб'єктів – «від вищих посадових осіб держави та вищих органів державної влади до державних службовців, органів місцевої державної влади і місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій» [6, с. 82].

Ураховуючи викладене, можемо дійти висновку, що міра розробленості наукового розуміння суб'єктів забезпечення національної безпеки України є недостатньою. По-перше, наукове дослідження сутності поняття «суб'єкти забезпечення національної безпеки» залишається фрагментарним і неповним, адже більшість авторів зосереджуються переважно на: а) описі окремих аспектів чи характеристик системи суб'єктів забезпечення національної безпеки; б) визначення суб'єктів забезпечення національної безпеки через перерахування конкретних суб'єктів (органів публічної служби, їх посадових осіб тощо), що в цьому процесі. По-друге, у дослідженнях суб'єктів забезпечення національної безпеки вчені приділяють основну увагу суб'єктам забезпечення окремих видів національної безпеки (економічної, оборонної тощо), що перешкоджає формуванню інтегративного підходу до формування універсальної дефініції таких суб'єктів. Отже, можемо дійти висновку, що на сьогодні бракує наукових напрацювань, присвячених виробленню універсального визначення поняття «суб'єкти забезпечення національної безпеки», що ґрунтується на узагальнюючих рисах таких суб'єктів, а також осмисленні багаторівневої структури системи забезпечення національної безпеки.

Розв'язання вказаної проблеми можливе шляхом виявлення та комплексного осмислення ключових рис суб'єктів забезпечення національної безпеки. Водночас варто зробити таке застереження: позиція щодо того, що для суб'єктів забезпечення національної безпеки України характерним є певний перелік базових ознак ґрунтується на позиції, що ці суб'єкти належать до структури системи суб'єктів забезпечення національної безпеки (суб'єктна підсистема системи забезпечення національної безпеки), їм притаманний загальний адміністративно-правовий статус відповідного типу суб'єктів. Причому слід мати на увазі, що в Законі України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 року № 2469-VIII (на відміну від уже нечинного Закону України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 року № 964-IV) не міститься вказівки на існування системи суб'єктів забезпечення національної безпеки, а йдеться про сектор безпеки й оборони. Проте відповідний підхід законодавця не ґрунтується на запереченні існування системи суб'єктів забезпечення національної безпеки, а сама ця система (допоки вона не знайде вираження на рівні законодавства) є суто теоретичною конструкцією, що має важливе практичне значення в питанні забезпечення стану національної безпеки та об'єктивне існування якої буде нами далі розкрито.

Беручи до уваги підходи вчених [див., напр.: 3; 7–10], доходимо думки, що для суб'єктів забезпечення національної безпеки характерними є такі особливості:

1) суб'єкти забезпечення національної безпеки є суб'єктним елементом системи забезпечення національної безпеки, адже ці суб'єкти – це основа системи

забезпечення національної безпеки, ураховуючи той факт, що «національна безпека держави не може розглядатися як якесь ізольоване, відокремлене від суспільного життя явище» [12, с. 1], а також явища, котре існує саме по собі, без узгодженої із певною метою та завданнями діяльністю суб'єктів адміністративного права, наслідком якої є формування умов функціонування держави, буття суспільства та людини, що характеризується належною мірою безпеки. Тобто національна безпека України не може існувати лише з огляду на дію стратегій забезпечення національної безпеки, ефективного законодавства, а саме без суб'єктного елементу системи такої безпеки, які створені та діють відповідно до законодавства, наповнюються в належній кількості та якості професійними кадрами;

2) суб'єкти забезпечення національної безпеки є суб'єктним елементом системи забезпечення національної безпеки, розуміння структури якого впливає з доктринальних концепцій і норм законодавства. У ч. 2 ст. 12 Закону України «Про національну безпеку України» суб'єкти забезпечення національної безпеки законодавцем розриваються через категорію сектора безпеки й оборони України. Критично аналізуючи цю норму чинного законодавства, доходимо думки, що на сьогодні суб'єкти забезпечення національної безпеки України поділяються на дві групи суб'єктів: 1) сектор безпеки та оборони, яким охоплено: Міністерство оборони України, Збройні Сили України, Державна спеціальна служба транспорту, Міністерство внутрішніх справ України, Національна гвардія України, Національна поліція України, Державна прикордонна служба України, Державна міграційна служба України, Державна служба України з надзвичайних ситуацій, Служба безпеки України, Антитерористичний центр при Службі безпеки України, Служба судової охорони, Управління державної охорони України, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України, Апарат Ради національної безпеки й оборони України, розвідувальні органи України, центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну військово-промислову політику; 2) суб'єкти (інші державні органи та органи місцевого самоврядування), котрі забезпечують національну безпеку у взаємодії з органами публічної служби, що віднесені до сектору безпеки й оборони. Водночас, ураховуючи розвиток доктрини публічного адміністрування, можемо дійти висновку про існування також третьої групи суб'єктів – суб'єктів громадянського суспільства (індивідуальних і колективних), що забезпечують національну безпеку у взаємодії з відповідними органами публічної служби (зі складу сектору безпеки і оборони), або ж без взаємодії, здійснюючи з дотриманням вимог ст. 19 Основного Закону України, забезпечувальні дії в напрямі забезпечення стану національної безпеки;

3) суб'єкти забезпечення національної безпеки охоплені адміністративно-правовим режимом забезпечення національної безпеки, адже ці суб'єкти є невід'ємним елементом вказаного режиму, а також суб'єктами, котрі не лише дотримуються вимог цього режиму, а й суб'єктами, які формують цей режим, забезпечуючи його нормативно-правовим чином (ті з них, які володіють нормотворчими повноваженнями або ж долучаються до процесу правового регулювання національної безпеки) чи в інший спосіб;

4) суб'єкти забезпечення національної безпеки у своїй діяльності мають конкретну мету, реалізуючи таким чином функцію забезпечення національної безпеки, що пов'язується з «організацією процесу управління загрозами та ризиками, за якого державними та недержавними інституціями й окремими особами гарантується збереження та зміцнення національних цінностей, захист і прогресивний розвиток національних інтересів шляхом своєчасного виявлення, упередження, локалізації, нейтралізації, подолання внутрішніх і зовнішніх загроз, а також забезпечення ефективного функціонування власне системи забезпечення національної безпеки та її складових» [12, с. 6];

5) суб'єкти забезпечення національної безпеки провадять діяльність, яка характеризується особливим змістом (прямо чи опосередковано стосується утвердження, охорони та захисту стану національної безпеки), а також ґрунтується на нормах чинного законодавства. У цьому контексті слід мати на увазі, що зміст діяльності вказаних суб'єктів загалом відповідає змісту завдань забезпечення національної безпеки. Причому зміст діяльності конкретного суб'єкта забезпечення національної безпеки відповідає хоча б одному чи декільком завданням забезпечення національної безпеки;

6) суб'єкти забезпечення національної безпеки виконують важливу публічну метафункцію – функцію забезпечення національної безпеки, яка об'єктивується за рахунок реалізації комплексу цільових функцій забезпечення стану національної безпеки. Тобто для таких суб'єктів типовим є виконання таких базових цільових функцій: правотворча, захисна, охоронна, оборонна, контрольна, координаційна, ідейно-просвітницька (пропагандистська).

Таким чином, беручи до уваги напрацювання вітчизняних учених, присвячені сутності суб'єктів, охоплених адміністративно-правовим режимом забезпечення національної безпеки, а також характерні риси цих суб'єктів, можемо дійти висновку, що *суб'єкти забезпечення національної безпеки* – це комплекс органів публічної служби (державних органів, органів місцевого самоврядування), а також індивідуальних і колективних суб'єктів громадянського суспільства, які, діючи відповідно до норм законодавства України та принципів права, є основним елементом системи забезпечення національної безпеки, здійснюючи спеціалізовану діяльність з попередження, виявлення, локалізації, нейтралізації та подолання внутрішніх і зовнішніх загроз (ризиків), переслідуючи в якості мети – збереження та зміцнення національних цінностей, захист національних інтересів, а також забезпечення ефективного функціонування держави, суспільства й особистості в мирний час та в особливий період.

Висновки. З огляду на викладене, можна дійти висновку, що національна безпека в широкому значенні є станом, у межах якого держава, а також суспільство й кожна особа, здатні повноцінно (гідно) функціонувати (існувати) в умовах допустимих безпекових ризиків. Причому негативний вплив означених ризиків своєчасно та пропорційним чином нейтралізується через діяльність суб'єктів, відповідальних за забезпечення національної безпеки. Ці суб'єкти представляють групу соціально значущих інституцій, які, втілюючи вольовий та цілеспрямований аспект суспільного життя, спільними зусиллями створюють і підтримують сприятливі умови

для ефективної роботи держави та гідного життя суспільства й індивіда в умовах безпеки. Зараховуючи суб'єкта адміністративного права до суб'єктів забезпечення національної безпеки, необхідно враховувати, що всі сучасні суб'єкти національної безпеки в Україні, як і в інших правових державах, виконують метафункцію її забезпечення. Вони реалізують комплекс специфічних функцій, таких як (за наявності відповідних повноважень, підстав і умов їх реалізації) правотворча, захисна, охоронна, оборонна, контрольна, координаційна та просвітницька. Крім того, слід урахувати й те, що діяльність розглядуваних суб'єктів безпосередньо або опосередковано спрямована на зміцнення, охорону та захист національних цінностей та інтересів, відповідаючи чинному законодавству, принципам права й морально-етичним стандартам, а отже, цілісно сприяючи гармонійному розвитку держави та суспільства в парадигмі як національної, так і глобальної безпеки.

Література

1. Кобко Є. В. Адміністративно-правовий механізм забезпечення національної безпеки держави : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2023. 400 с.
2. Ліпкан В. А. Поняття системи забезпечення національної безпеки України. *Право і безпека*. 2003. № 2. С. 57–60.
3. Нестеренко О. В. Система суб'єктів забезпечення національної безпеки і оборони України. *Право і безпека*. 2020. № 2 (77). С. 33–39. Doi:10.32631/pb.2020.2.04
4. Примаков К. Ю. Органи правопорядку як суб'єкти забезпечення національної безпеки. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 4. С. 43–48. Doi:10.31733/2078-3566-2023-4-43-48
5. Мельник В. І. Адміністративно-правовий статус суб'єктів забезпечення економічної безпеки держави : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2016. 20 с.
6. Лекарь С. І. Економічна безпека держави та суб'єкти її забезпечення. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 2. С. 75–83.
7. Белей С. В., Годлевський С. О., Тупіков А. А. Роль і місце Національної гвардії України у системі забезпечення державної безпеки: урахування зарубіжного досвіду. *Честь і закон*. 2017. № 2 (61). С. 22–29.
8. Дубенко О. М. Правове врегулювання взаємодії підрозділів Національної поліції та Держприкордонслужби з забезпечення національної безпеки у прикордонному просторі. *Юридичний бюлетень*. 2023. Вип. 28. С. 194–205. Doi:10.32850/LB2414-4207.2023.28.26
9. Кобко Є. В. Система суб'єктів публічної адміністрації в механізмі реалізації державної політики забезпечення національної безпеки України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Вип. 4 (25). Т. 2. С. 84–89.
10. Степаненко Н. В., Безкровний А. В. Законодавчі основи забезпечення національної безпеки України. *Legal Bulletin*. 2022. № 3. С. 10–17. Doi:10.31732/2708-339X-2022-03-10-17
11. Пономарьов С. П. Адміністративно-правове забезпечення діяльності сектору безпеки і оборони України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Дніпро, 2018. 32 с.
12. Концептуальні засади розвитку системи забезпечення національної безпеки України: аналітична доповідь / О. О. Резнікова, В. Ю. Цюкало, В. О. Паливода, С. В. Дрьомов, С. В. Сьомін. Київ : НІСД, 2015. 58 с.

Анотація

Труба Р. М. Поняття суб'єктів забезпечення національної безпеки. – Стаття.

Стаття присвячена з'ясуванню визначення поняття «суб'єкти забезпечення національної безпеки». Зазначено, що національна безпека загалом є станом, коли держава, суспільство й окремі особи можуть повноцінно функціонувати в умовах допустимих ризиків для безпеки, негативний вплив яких вчасно та адекватно компенсується суб'єктами забезпечення національної безпеки. Встановлено, що на сьогодні міра розроблення наукового розуміння сутності суб'єктів забезпечення національної без-

пеки України є недостатньою. По-перше, наукове дослідження сутності поняття «суб'єкти забезпечення національної безпеки» залишається фрагментарним. По-друге, у дослідженнях суб'єктів забезпечення національної безпеки вчені приділяють основну увагу суб'єктам забезпечення окремих видів національної безпеки, що перешкоджає формуванню інтегративного підходу до формування універсальної дефініції таких суб'єктів. З метою формулювання комплексної дефініції поняття «суб'єкти забезпечення національної безпеки» визначаються основні риси таких суб'єктів. Обґрунтовано, що суб'єкти забезпечення національної безпеки становлять групу соціально значущих інституцій, які, втілюючи вольовий та цілеспрямований аспект суспільного життя, спільними зусиллями створюють і підтримують сприятливі умови для ефективної роботи держави та гідного життя суспільства й індивіда в умовах безпеки. Зазначено, що суб'єкти забезпечення національної безпеки – це комплекс органів публічної служби (державних органів, органів місцевого самоврядування), а також індивідуальних і колективних суб'єктів громадянського суспільства, які, діючи відповідно до норм законодавства України та принципів права, є основним елементом системи забезпечення національної безпеки, здійснюючи спеціалізовану діяльність з попередження, виявлення, локалізації, нейтралізації та подолання внутрішніх і зовнішніх загроз (ризиків), має на меті збереження та зміцнення національних цінностей, захист національних інтересів, а також забезпечення ефективного функціонування держави, суспільства й особистості в мирний час та в особливий період (зокрема в умовах встановлення правового режиму воєнного чи надзвичайного стану). У висновках до статті узагальнено результати наукового дослідження.

Ключові слова: національна безпека, органи публічної служби, публічне адміністрування, суб'єкти громадянського суспільства, суб'єкти забезпечення національної безпеки.

Summary

Truba R. M. The concept of subjects of national security. – Article.

The article focuses on elucidating the definition of “the actors ensuring national security”. The author asserts that national security is a condition in which the state, society, and individuals can function fully under acceptable security risks, whose negative impacts are promptly and adequately mitigated by those responsible for ensuring national security. The article establishes that the current scientific understanding of these actors in Ukraine is insufficient. Firstly, research into the essence of “the actors ensuring national security” remains fragmentary and incomplete. Secondly, scholars tend to focus on actors responsible for specific types of national security, which hinders the development of an integrative approach towards a universal definition of such actors. To formulate a comprehensive definition of “the actors ensuring national security,” the main characteristics of these subjects are identified. It is substantiated that they represent a group of socially significant institutions embodying the volitional and purposeful aspects of public life. Through joint efforts, they create and maintain favorable conditions for the effective operation of the state and ensure a decent life for society and individuals within a secure environment. The author points out that the actors ensuring national security comprise a complex of public service bodies – governmental and local authorities – as well as individual and collective actors from civil society. Acting in accordance with Ukrainian legislation and legal principles, they form the main element of the national security system. They carry out specialized activities to prevent, identify, localize, neutralize, and overcome internal and external threats or risks. Their goals include the preservation and strengthening of national values, the protection of national interests, and ensuring the effective functioning of the state, society, and individuals in both peacetime and special periods, such as during martial law or a state of emergency. The conclusion of the article summarizes the results of the scientific research.

Key words: actors ensuring national security, civil society entities, national security, public administration, public service bodies.

УДК 34.01:347.19

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v106.2025.23>*В. Ю. Цьомра*

ЮРИДИЧНА ОСОБА ЯК СУБ'ЄКТ ПРАВА: МЕЖІ УНІВЕРСАЛЬНОСТІ

Постановка проблеми. Концепція юридичної особи як суб'єкта права вважається універсальною завдяки її здатності діяти в різних галузях права – цивільному, господарському, адміністративному, міжнародному – з єдиними характеристиками правоздатності, дієздатності та відповідальності. Проте універсальність цієї концепції стикається з обмеженнями, зумовленими організаційно-правовими формами, специфікою галузевого регулювання, а також сучасними викликами, такими як цифрова трансформація, глобалізація та екологічні вимоги. Поява штучного інтелекту, децентралізованих організацій та ідеї захист природи піднімає питання, чи може універсальність юридичної особи охопити нові суб'єкти та суспільні реалії. Недостатня теоретична ясність щодо меж універсальності ускладнює адаптацію правового регулювання до цих змін, що вимагає системного аналізу її правового статусу, виявлення обмежень та оцінки перспектив розвитку концепції в умовах еволюції соціальних і технологічних структур.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові публікації 2024–2025 років щодо правового статусу юридичних осіб як суб'єктів права розкривають теоретичні та практичні аспекти їхньої правосуб'єктності, акцентуючи на межах універсальності в умовах глобалізації, цифровізації та євроінтеграції.

Стаття Юрія Ключковського, опублікована у 2023 році у збірнику Києво-Могилянської академії, присвячена аналізу поняття «юридична особа» у публічному праві. Автор критикує використання цивілістичного терміну для суб'єктів із переважно публічно-правовим статусом, таких як державні установи. Автор пропонує розмежувати суб'єктів за основним (публічно-правовим) і субсидіарним (цивільно-правовим) статусами, аргументуючи, що універсальне застосування терміну «юридична особа» призводить до правової невизначеності. Ця неоднозначність є ключовою межею універсальності, оскільки ускладнює правозастосування.

Дайджести судової практики Верховного Суду України за 2024–2025 роки висвітлюють актуальні питання банкрутства юридичних осіб та захисту їхніх прав у господарських спорах. Зокрема, у справах про банкрутство підкреслюється обмеження правосуб'єктності юридичних осіб у процесі неплатоспроможності, що є прикладом законодавчих меж універсальності. Судові рішення також вказують на специфіку правового статусу окремих юридичних осіб, таких як державні підприємства, де держава має вирішальний вплив на їхню діяльність.

Дослідження юридичного ринку України, проведене виданням «Юридична практика» у 2024 році, вказує на нові виклики для юридичних осіб, пов'язані з цифровізацією та євроінтеграцією. Зокрема, у сфері інтелектуальної власності та ІТ-технологій юридичні особи стикаються з необхідністю адаптації до нових регуляторних стандартів, таких як Закон ЄС про штучний інтелект. Це підкреслює

межі універсальності, оскільки спеціалізовані регуляції обмежують правоздатність юридичних осіб у певних галузях.

Метою статті є дослідження межі універсальності концепції юридичної особи як суб'єкта права через аналіз її правового статусу, універсальних характеристик та обмежень у різних галузях права, оцінити вплив сучасних викликів на її адаптацію та запропонувати рекомендації для вдосконалення правового регулювання з урахуванням виявлених меж.

Виклад основного матеріалу. Поняття юридична особа є фундаментальним для української та зарубіжних правових систем. Юридична особа, як суб'єкт права, міцно закріпилась у більшості галузевих правовідносин, а в окремих сферах (наприклад, банківська чи страхова діяльність, сфера освіти тощо) взагалі є домінуючим суб'єктом у порівнянні із фізичною особою. В українському законодавстві єдине нормативне визначення поняття «юридична особа» міститься в ч. 1 ст. 80 Цивільного кодексу України, де зазначається, що «юридичною особою є організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку» [1]. Ст. 55 Господарського кодексу України (ГКУ втрачає чинність 28.08.2025 року [2]) дещо конкретизує визначення юридичної особи, проте лише у сфері господарювання. Так, згідно із ч. 1 та ч. 2 ст. 55 Господарського кодексу України суб'єктами господарювання можуть бути юридичні особи, створені відповідно до Цивільного кодексу України, державні, комунальні та інші підприємства а також інші юридичні особи, які здійснюють господарську діяльність, реалізуючи господарську компетенцію (сукупність господарських прав та обов'язків), мають відокремлене майно і несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна та зареєстровані в установленому законом порядку [3].

На міжнародному рівні єдиного універсального визначення юридичної особи не існує, оскільки це поняття залежить від національних правових систем. Проте міжнародні акти та практика надають певні орієнтири для розуміння правового статусу юридичних осіб. У практиці Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) юридичні особи визнаються суб'єктами, які можуть мати права, подібні до фізичних осіб, за певними статтями Конвенції. Наприклад, у справах “Sunday Times v. the United Kingdom” [4] (1979) та “Autronic AG v. Switzerland” [5] (1990) ЄСПЛ підтвердив, що юридичні особи можуть претендувати на захист права на свободу вираження поглядів. Однак права юридичних осіб обмежені порівняно з фізичними особами, зокрема в питаннях, що стосуються особистих свобод (наприклад, права на приватне життя).

Розвиток концепції юридичної особи нерозривно пов'язаний із виникненням та розвитком права в цілому. Її еволюція відбувався поступово, відображаючи економічні, соціальні та правові трансформації суспільства. Історичний шлях формування цього інституту охоплює кілька епох, від античності до сучасності, і демонструє еволюцію від фрагментарного визнання до комплексного правового регулювання.

Так, перші уявлення про суб'єкта права, відмінного від фізичної особи, виникли у грецьких містах-державах, проте належного розвитку вони не набули. Традиційно перші уявлення про юридичну особу пов'язують саме з римським

правом та правовою системою. Так, римське право не знало чіткого поняття юридичної особи в сучасному розумінні, але містило окремі елементи, які лягли в основу цієї концепції [6, с. 137]. У Римі існували об'єднання, такі як муніципії, релігійні громади та професійні колегії (наприклад, колегії ремісників), які мали певну правосуб'єктність. Вони могли володіти майном, укладати угоди та брати участь у судових процесах через представників. Проте такі об'єднання не були систематизовані та залежали від волі держави. Зазвичай дозвіл на утворення нового об'єднання чи колегії надавався державною з чітко визначеним обмеженням щодо діяльності.

У ранньому середньовіччі, після падіння Західної Римської імперії, концепція юридичної особи занепадала через домінування феодальних відносин і слабкість централізованої правової системи. Проте церква почала відігравати важливу роль у розвитку цього інституту. Монастирі та єпархії виступали як колективні суб'єкти, що володіли майном і брали участь у правових відносинах.

У XII–XIII століттях, із поживленням торгівлі та розвитком міст у Європі, концепція юридичної особи почала набувати чіткіших обрисів. Ключовими факторами стали: церковне право (канонічне право католицької церкви систематизувало поняття корпорацій, а монастирі, єпархії та університети визнавалися суб'єктами, здатними володіти майном і брати участь у судових справах); міські корпорації та гільдії: (такі об'єднання отримували привілеї від монархів, що дозволяло їм діяти як колективні суб'єкти з правом володіння майном, укладання договорів і судового захисту); торговельні компанії, які мали риси юридичних осіб (наприклад, італійські банківські доми діяли як організації з відокремленим майном і внутрішньою структурою).

У Новий час економічний розвиток, зокрема зростання торгівлі та промисловості, сприяв подальшому вдосконаленню концепції юридичної особи. У XX столітті концепція юридичної особи отримала подальший розвиток завдяки глобалізації, ускладненню економічних відносин і вдосконаленню правових систем. В Україні концепція юридичної особи розвивалася в контексті радянського та пострадянського права. За радянських часів юридичні особи (державні підприємства, кооперативи) мали обмежену правосуб'єктність через державний контроль. Після здобуття незалежності Цивільний кодекс України 2003 року систематизував поняття юридичної особи, запозичивши елементи європейських правових традицій, зокрема поділ на приватні та публічні юридичні особи.

Юридична особа як суб'єкт правовідносин наділена рядом визначальних ознак, які відокремлюють її в якості окремо визначеного суб'єкта. До таких ключових ознак можемо віднести наступні:

правосуб'єктність, зокрема сукупність індивідуальних ознак, які дозволяють виділити та індивідуалізувати конкретну юридичну особу серед інших суб'єктів права. Важливими елементами правосуб'єктності є правоздатність (як здатність юридичної особи мати цивільні права та обов'язки; може бути загальною (для всіх видів діяльності, дозволених законом) або спеціальною (наприклад, обмеженою статутними цілями) та дієздатність (здатність юридичної особи самостійно реалізовувати свої права та виконувати обов'язки через дії своїх органів або представників;

дієздатність є повною з моменту створення і не залежить від її виду чи організаційно-правової форми, але обмежується рамками її правоздатності та законодавства);

майнова відокремленість, яка реалізується у володінні майном, відокремленим від майна її засновників чи учасників. Це майно може перебувати у власності, господарському віданні чи оперативному управлінні [7, с. 121–122]. Майнова відокремленість забезпечує самостійну майнову відповідальність юридичної особи за її зобов'язаннями, захищаючи особисте майно засновників.

організаційна єдність, як «надана законом юридична можливість, у межах встановлених організаційно-правових форм існування юридичної особи, визначати і встановлювати систему внутрішнього зв'язку елементів, що складають її конструкцію, з метою забезпечення їхньої єдності і можливості організації виступати як суб'єкта цивільних відносин» [8, с. 9]. Організаційну єдність, як важливу ознаку юридичної особи, варто розглядати через призму стійких соціальних відносин, які регулюються визначеною групою осіб для досягнення визначених цілей.

Роль та місце юридичної особи у системі правовідносин залежить від конкретного виду правовідносин, у яких бере участь конкретно визначений суб'єкт. Юридичні особи відіграють ключову роль у різних галузях права, зокрема в цивільному, господарському та адміністративному, виступаючи суб'єктами правовідносин із широким спектром прав і обов'язків. Їхня роль у цих сферах визначається специфікою правового регулювання, цілями діяльності та організаційно-правовою формою.

У цивільному праві юридичні особи є повноправними суб'єктами, які беруть участь у майнових і особистих немайнових правовідносинах. Юридичні особи мають цивільну правоздатність і дієздатність, що дозволяє їм укладати договори (купівлі-продажу, оренди, позики тощо), володіти, користуватися та розпоряджатися майном; захищати свої права в суді, виступаючи позивачами чи відповідачами; створювати об'єкти інтелектуальної власності (торговельні марки, патенти).

У господарському праві юридичні особи виступають основними суб'єктами господарської діяльності, що спрямована на отримання прибутку або реалізацію суспільних інтересів. Господарський кодекс України визначає їх як суб'єктів господарювання, які діють на підставі права власності, господарського відання чи оперативного управління. Роль юридичних осіб у цій сфері включає: здійснення підприємницької діяльності, участь у створенні об'єднань, виконання договірних зобов'язань у господарських відносинах, відповідальність за порушення господарських зобов'язань, включаючи банкрутство, та ін. [9, с. 141]. Господарське право акцентує на комерційній діяльності юридичних осіб, але також регулює діяльність некомерційних організацій (наприклад, комунальних підприємств), які виконують суспільно корисні функції.

Юридичні особи публічного права (державні органи, комунальні підприємства) відіграють особливу роль, оскільки виконують функції держави чи місцевих громад. Однак їхня правосуб'єктність обмежена публічно-правовими цілями, що відрізняє їх від приватних юридичних осіб. Наприклад, державне підприємство не може діяти поза межами визначених законом завдань, що є межею універсальності в адміністративному праві. Участь юридичних осіб в адміністративних

правовідносинах, як правило, опосередковується публічним інтересом, зокрема його захистом, забезпеченням або реалізацією. Навіть юридичні особи приватного права, вступаючи у адміністративні (публічні) правовідносини, свою діяльність спрямовують на реалізацію публічного інтересу [10, с. 100].

На противагу зазначеним вище галузям права, де роль та місце юридичної особи є значним, а в певних випадках і домінуючим, є ряд галузей, де юридична особа є незначним суб'єктом правовідносин або ж взагалі нехарактерним. Так, у конституційному праві юридичні особи мають обмежену правосуб'єктність, оскільки ця галузь зосереджена переважно на регулюванні відносин між державою, її органами та громадянами. Юридичні особи можуть виступати суб'єктами в окремих конституційних відносинах. Однак юридичні особи не можуть бути носіями всіх конституційних прав, таких як право на громадянство чи свободу совісті, які притаманні виключно фізичним особам. Це є суттєвою межею їхньої універсальності в конституційному праві. Як зазначає Олькіна О. В., «конституційні права юридичних осіб є похідними від прав людини, в основі їх правової природи лежить діалектична єдність об'єктивного і суб'єктивного права індивіда, і в цій якості зазначені права мають властивості публічності, невідчужуваності, рівної юридичної сили, гарантованості та захищеності» [11, с. 123].

У сімейному праві роль юридичних осіб є вкрай обмеженою, оскільки ця галузь регулює відносини, пов'язані з особистими немайновими та майновими зв'язками між фізичними особами (шлюб, батьківство, опіка). Оскільки сімейне право зосереджене на особистих відносинах, юридичні особи не можуть бути суб'єктами шлюбних чи батьківських правовідносин [12, с. 26]. Їхня роль обмежується організаційними чи майновими аспектами, що є значною межею універсальності.

У кримінальному праві роль юридичних осіб традиційно була мінімальною, оскільки кримінальна відповідальність в Україні історично застосовувалася лише до фізичних осіб. Обмеження кримінальної відповідальності юридичних осіб в Україні (відсутність прямої відповідальності, лише заходи кримінально-правового характеру) є яскравим прикладом меж універсальності цього інституту, оскільки їхня правосуб'єктність у кримінальному праві суттєво вужча, ніж у фізичних осіб.

Описані вище приклади участі юридичної особи у різного роду правовідносинах, перш за все, демонструють універсальність її як суб'єкта права. Ця характеристика відображає гнучкість і адаптивність юридичних осіб до різноманітних правових контекстів, що робить їх ключовими учасниками сучасних правових систем. Вказана універсальність є можливою завдяки такому правовому інституту як правосуб'єктність, що наповнює пусту правову конструкцію юридичної особи живим змістом та дає змогу відділити суб'єкта права від його об'єктів.

Так, ч. 1 ст. 91 Цивільного кодексу України визначає, що юридична особа здатна мати такі ж цивільні права та обов'язки (цивільну правоздатність), як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині [1].

Універсальність юридичної особи ґрунтується на її загальній правоздатності, яка дозволяє набувати права та обов'язки, сумісні з її правовим статусом. Така багатогранність дозволяє юридичним особам адаптуватися до різних правових

режимів, що забезпечує їхню ефективність у економічній, соціальній і політичній сферах.

Юридична особа, як суб'єкт права, може брати участь у різного роду правовідносинах, проявляючи свою як загальну так і галузеву правосуб'єктність, тобто здатність буди суб'єктом права в цілому, а також суб'єктом галузевих відносин зокрема. Така здатність є однією із ознак універсальності правової конструкції юридичної особи. При цьому варто усвідомлювати той факт, що, вступаючи у різного роду правовідносини, юридична особа залишається єдиним і неподільним суб'єктом права. Тобто не може бути внутрішнього чи зовнішнього поділу юридичної особи на окремих «суб'єктів» у залежності від окремої галузі права, оскільки це б ставило під сумнів не лише її організаційну єдність, а й здатність існувати як суб'єкт в цілому.

Як зазначає Коструба А. В., «юридична особа – носій предметно-практичної діяльності, сукупна єдність волі, інтересу та капіталу персоніфікованих осіб, яка скерована на досягнення визначеної мети діяльності» [13, с. 51].

Для того, щоб краще зрозуміти межі універсальності правової конструкції юридичної особи, доцільно розглянути конкретні приклади, які покажуть можливості реалізації правосуб'єктності. Так, п. 3. ч. 1 ст. 1 Закону України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» визначає благодійну організацію як юридичну особу приватного права, установчі документи якої визначають благодійну діяльність в одній чи кількох сферах як основну мету її діяльності [14]. Як зазначає С. Губарев, «благодійні організації самостійно визначають сфери, види, місце (територію), строки і бенефіціарів благодійної діяльності в установчих документах, благодійних програмах або інших рішеннях органів управління» [15, с. 182]. Благодійні організації наділені правом набувати у власність нерухоме чи рухоме майно або ж укладати відповідні договори оренди чи найму, тобто бути суб'єктами цивільних правовідносин. Благодійна діяльність може здійснюватися у формі виконання заповітів, заповідальних відказів і чи шляхом укладання спадкових договорів [14], тобто благодійні організації можуть бути учасниками спадкових правовідносин, проте лише у статусі набувача спадщини. Благодійні організації належать до надавачів соціальних послуг [16], визначених Законом України «Про соціальні послуги». Механізм забезпечення соціальних послуг населенню неприбутковими благодійними організаціями включає правові, організаційні, консультативні та інформаційно-комунікаційні, форми діяльності [17, с. 317]. Тобто, не дивлячись на той факт, що благодійні організації є непідприємницькими за своєю формою, проте вони беруть участь у різного роду правових відносинах, що свідчить про їхню універсальність.

Підприємницькі товариства є більш універсальні як юридичні особи, оскільки володіють широкою правоздатністю. За загальним правилом такого типу юридичні особи мають право здійснювати будь-яку не заборонену законом чи їхніми установчими документами господарську діяльність. В тих випадках, коли для здійснення певного виду господарської діяльності необхідним є наявність ліцензії чи іншого дозвільного документу, такі юридичні особи зобов'язані отримати визначену законодавством ліцензію чи дозвіл.

Проте правоздатність юридичної особи не є безмежною, а, як і окремо визначене право, має свої чіткі межі. Тобто правоздатність юридичної особи не є абсолютною, вона обмежується нормами законодавства та установчими документами. Такі обмеження є вимушеними, перш за все, з точки зору збереження суспільного порядку та стабільності. Для того, щоб не дозволити юридичного та фактичного домінування одного суб'єкта права над іншим законодавець повинен встановлювати чіткі запобіжні механізми, які збалансуюватимуть правовідносини та робитимуть їх більш гармонійними.

Як зазначає А. Апаров, «обмеження правосуб'єктності може проявлятися у вигляді заборони на певні види діяльності, позбавлення права укладати певні угоди, застосування санкцій або примусового припинення діяльності. Такі заходи можуть бути тимчасовими чи постійними і потребують чіткого регулювання з дотриманням принципів пропорційності, законності та верховенства права» [18, с. 1].

Законодавчі обмеження правоздатності юридичних осіб встановлюються нормативно-правовими актами і мають на меті регулювання їхньої діяльності в межах правового поля. Статутні обмеження правоздатності юридичних осіб впливають із їхніх установчих документів (статуту, положення), які визначають мету створення, цілі та види діяльності. Ці обмеження є добровільними, оскільки встановлюються засновниками, але мають обов'язкову силу після реєстрації юридичної особи.

Запровадження механізмів обмеження та стримування є доволі органічним явищем, до дозволяє, перш за все, державі здійснювати контроль за діяльністю юридичних осіб та не допускати можливих зловживань та правопорушень.

Так, наприклад, п. 3 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про банки і банківську діяльність» дає визначення банку як юридичної особи, яка на підставі банківської ліцензії має виключне право надавати банківські послуги [19]. При цьому ч. 3 ст. 47 вказаного закону дає вичерпний перелік банківських послуг, які може надавати банк. Окрім банківських послуг банки також можуть надавати вичерпний перелік фінансових послуг, які за своїм внутрішнім змістом є максимально наближені до банківських. Тобто правоздатність банку є вузькоспеціальною, що, з однієї сторони, значно звужує його можливості для здійснення «активної» діяльності, а, з іншої сторони, встановлює чіткі рами та межі, забезпечуючи третіх осіб від зловживань таких потужних фінансових учасників ринку, як банки. На противагу зазначеному вище, варто вказати, що банки можуть бути учасниками і інших галузевих правовідносин, наприклад, цивільних (купувати, продавати чи брати оренду рухоме та нерухоме майно і т.д.), адміністративних (вступати у взаємодію з органами державної влади та місцевого самоврядування) та інших.

Іншим прикладом обмеження правоздатності юридичних осіб є діяльність туристичних операторів. Так, п. 1 ч. 2 ст. 5 Закону України «Про туризм» визначає туристичних операторів як юридичних осіб, які створені згідно із законодавством України, для яких виключною діяльністю є організація та забезпечення створення туристичного продукту, реалізація та надання туристичних послуг, а також посередницька діяльність із надання характерних та супутніх послуг і які в установленому порядку отримали ліцензію на туроператорську діяльність [20]. Статут

туроператора визначає конкретні види туристичних послуг (наприклад, організація турів, бронювання), обмежуючи його правоздатність рамками заявлених цілей. Окрім того, оператори повинні надати банківську гарантію або страховий поліс для забезпечення виконання зобов'язань перед клієнтами, що звужує їхню правоздатність у разі невідповідності фінансовим вимогам.

Правоздатність юридичних осіб обмежується законодавчими нормами, які регулюють їхню діяльність у різних галузях права, та статутними положеннями, що визначають цілі й межі їхнього функціонування. Законодавчі обмеження забезпечують відповідність діяльності юридичних осіб суспільним інтересам, тоді як статутні обмеження відображають волю засновників. Ці обмеження є ключовими межами універсальності юридичних осіб, оскільки звужують їхню здатність брати участь у всіх можливих правовідносинах, підкреслюючи специфіку їхнього правового статусу.

Реалізація право та обов'язків юридичних осіб у різних галузях права не є однорідною та стикається з низкою проблем, зумовлених законодавчими обмеженнями, прогалинами у правозастосуванні та специфікою правовідносин. Особливо це помітно у сферах кримінального, трудового та екологічного права, де правосуб'єктність юридичних осіб має чіткі межі, що обмежують їхню універсальність.

Кримінальний кодекс України передбачає застосування заходів кримінально-правового характеру (штрафи, конфіскацію майна чи ліквідацію) до юридичних осіб, якщо їх уповноважена особа вчинила злочин від імені та в інтересах такої юридичної особи [21, с. 161]. Злочини визнаються вчиненими в інтересах юридичної особи, якщо вони спрямовані на отримання нею неправомірної вигоди або створення умов для отримання такої вигоди, а так само на ухилення від передбаченої законом відповідальності [22, с. 217]. Однак нечіткість критеріїв притягнення до таких заходів призводить до неоднакового правозастосування. Наприклад, суди рідко застосовують ліквідацію через складність доведення зв'язку між діями представника та юридичною особою.

У сфері трудових правовідносин юридичні особи виступають переважно як роботодавці, що зумовлює їхні права (наприклад, наймати працівників, визначати умови праці) та обов'язки (дотримання трудового законодавства, забезпечення безпечних умов праці) [23, с. 48]. Проте реалізація цих прав і обов'язків ускладнюється через ряд таких обставин як *складна корпоративна структура* (юридична особа діє через своїх представників (керівників, менеджерів), що може призводити до неоднозначності у виконанні трудових обов'язків), *конфлікти інтересів* (інтереси юридичної особи (прибутковість, оптимізація витрат) можуть суперечити правам працівників, наприклад, щодо справедливої оплати чи збереження робочих місць, що, в свою чергу, породжує судові спори, які підкреслюють обмеженість універсальності юридичної особи як суб'єкта) або *санкції за порушення* (юридичні особи несуть відповідальність за порушення трудового законодавства (штрафи, компенсації), але їхня фінансова спроможність чи ліквідація може ускладнити виконання цих обов'язків).

У сфері екологічного права юридичні особи, зокрема промислові підприємства, є ключовими суб'єктами, які мають права (наприклад, на використання

природних ресурсів) та обов'язки (дотримання екологічних стандартів, відновлення довкілля). Основні проблеми реалізації їхньої правосуб'єктності включають складність доведення вини, обмеженість санкцій та конфлікт економічних та екологічних інтересів.

Правове регулювання діяльності юридичних осіб в Україні стикається з низкою проблем, що обмежують їхню правосуб'єктність та ефективність функціонування. Так, по-перше, чинне законодавство не містить належного визначення поняття «юридична особа», а наявне визначення в статті 80 Цивільного кодексу України не є достатнім, оскільки повністю не розкриває внутрішнього змісту інституту юридичної особи [24, с. 387–388]. Разом з тим, сьогодні потрібно відходити від цивілістичного підходу до розуміння інституту юридичної особи та її правосуб'єктності та рухатись сторону загальнотеоретичних визначень та понять. Для оновлення визначення поняття «юридична особа» з позиції теорії права, необхідно врахувати не лише цивільно-правові аспекти, а й ширший контекст правової теорії, включаючи філософські, соціологічні та міжгалузеві виміри. Загальнотеоретичний підхід акцентує на природі юридичної особи як правового конструкту, її ролі в суспільстві, взаємодії з іншими суб'єктами права та обмеженнях, що випливають із правової системи й суспільних відносин. Юридичну особу необхідно розглядати як визнаний правовою системою суб'єкт, утворений в межах, визначених нормами законодавства, для досягнення суспільно значущих цілей, який має організаційну структуру, відокремлені ресурси та здатність брати участь у правовідносинах, набуваючи права і обов'язки та нести відповідальність, визначені нормами права, економічними умовами та суспільними інтересами.

По-друге, норми цивільного, господарського та процесуального законодавства часто містять суперечності, зокрема щодо делегування повноважень і визначення законних інтересів юридичних осіб, що ускладнює їхній правовий захист. Так, наприклад, у рішенні Конституційного суду України від 1 грудня 2004 року № 18-рп/2004 вказано на фундаментальні прогалини у правовому підході до статусу юридичних осіб. Проблеми у нечітких поняттях, недостатній правовій визначеності та неврегульованості процесу представництва. Відповідні законодавчі та процесуальні зміни сприятимуть справедливому й гарантовано захищеному доступу юридичних осіб до судового захисту [25].

По-третє, розмежування правового статусу юридичних осіб приватного та публічного права в Україні ускладнюється відсутністю чітких критеріїв у законодавстві, а окремий закон, який визначав би правовий статус юридичних осіб публічного права, досі не прийнято (хоча ЦК України чітко встановлює, що порядок утворення й правовий статус юридичних осіб публічного права встановлюються Конституцією України та законом) [26, с. 47]. Часто спостерігається змішування організаційно-правових форм та правових режимів, особливо у випадку державних підприємств, установ та органів влади. Невизначеність меж між приватними і публічними інтересами створює труднощі у сфері відповідальності, управління та доступу до судового захисту. Це також ускладнює ведення єдиної реєстрації та контролю за їх діяльністю.

Висновки та перспективи. Концепція юридичної особи як суб'єкта права є фундаментальною для сучасних правових систем, зокрема в Україні, завдяки її універсальності, що дозволяє брати участь у різноманітних правовідносинах – цивільних, господарських, адміністративних та інших. Проте аналіз правового статусу юридичних осіб, проведений у статті, демонструє, що ця універсальність має чіткі межі, зумовлені законодавчими, організаційними та суспільними факторами.

По-перше, універсальність юридичної особи забезпечується її правосуб'єктністю, майновою відокремленістю та організаційною єдністю, що дозволяє адаптуватися до різних правових режимів. Однак у галузях, таких як конституційне, сімейне чи кримінальне право, правосуб'єктність юридичних осіб суттєво обмежена через специфіку цих відносин, які переважно стосуються фізичних осіб або публічних інтересів. Наприклад, у кримінальному праві України юридичні особи не несуть прямої відповідальності, а лише підпадають під заходи кримінально-правового характеру, що підкреслює їхню обмежену універсальність.

По-друге, законодавчі та статутні обмеження правоздатності юридичних осіб, такі як спеціальна правоздатність банків чи туристичних операторів, є необхідними для забезпечення суспільного порядку, але звужують їхню здатність діяти у всіх можливих правовідносинах. Прогалини в правовому регулюванні, зокрема нечіткість делегування повноважень та змішування статусів приватних і публічних юридичних осіб, ускладнюють їхній правовий захист і правозастосування.

По-третє, сучасні виклики, такі як цифрова трансформація, євроінтеграція та екологічні вимоги, висувають нові вимоги до правового статусу юридичних осіб. Наприклад, адаптація до європейських стандартів у сфері штучного інтелекту чи екологічного права потребує вдосконалення законодавства, щоб юридичні особи могли ефективно реалізовувати свої права та обов'язки.

Перспективи розвитку концепції юридичної особи в Україні пов'язані з необхідністю переходу від цивілістичного до загальнотеоретичного підходу, який би враховував міжгалузеві аспекти та суспільну роль цього інституту. Запропоноване оновлене визначення юридичної особи як правового конструкту, що діє для суспільно значущих цілей, відображає її адаптацію до сучасних реалій. Для подолання виявлених меж універсальності необхідно вдосконалити законодавство, чітко розмежувати статуси приватних і публічних юридичних осіб, усунути суперечності у правовому регулюванні та посилити механізми судового захисту їхніх прав.

Література

1. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV : станом на 9 квітня 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 23.06.2025).
2. Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб : Закон України від 09.01.2025 № 4196-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#Text> (дата звернення: 23.06.2025).
3. Господарський кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV : станом на 28 лют. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (дата звернення: 23.06.2025).
4. "The Sunday Times v. the United Kingdom". European Court of Human Rights. № 6538/74, від 26.05.1979. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%5C%22001-57584%22%5D%7D> (дата звернення: 24.06.2025).
5. "Autronic AG v. Switzerland". The European Court of Human Rights. №. 12726/87, від 22.05.1990. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%5C%22001-57630%22%5D%7D> (дата звернення: 24.06.2025).

6. Акіменко Ю. Юридична особа в римському праві: генеза. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. № 31. С. 136–140. URL: <http://www.apdp.in.ua/v31/28.pdf> (дата звернення: 25.06.2025).
7. Зозуляк О. І. Поняття майнової відокремленості як ознаки юридичної особи. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2011. № 26. С. 120–125. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvchzu_2011_26_18 (дата звернення: 25.06.2025).
8. Блащук Т. В. Організаційна єдність як ознака юридичної особи. *Підприємництво, господарство і право*. 2005. № 10. С. 41–45. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/901/1/organizatsijna.pdf> (дата звернення: 25.06.2025).
9. Шпомер А., Півень Б. Суб'єкти господарського права. *Актуальні питання економіки, управління та права* : матеріали Міжнар. науково-практ. конф., м. Київ, 9 лют. 2018 р. Київ, 2018. С. 133–136.
10. Лютіков П. С. Юридичні особи як суб'єкти адміністративного права: аналіз змісту характерних ознак як умов вступу в адміністративно-правові відносини. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2013. № 1 (1). С. 98–104. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vznu_Jur_2013_1_17 (дата звернення: 25.06.2025).
11. Олькіна О. Юридичні особи як суб'єкти конституційних правовідносин. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2012. № 12. С. 120–123.
12. Труба В. Суб'єкти цивільних та сімейних правовідносин – спільне, відмінне та взаємозв'язок. *Актуальні проблеми приватного права* : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 94-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Масл., м. Харків, 19 лют. 2016 р. Харків, 2016. С. 26–28.
13. Коструба А. Сингулярність природи юридичної особи. *Проблеми вдосконалення приватно-правових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав* : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. Ч. Н. Азімова та 20-річчю з дня створення каф. цив. права № 2, м. Харків, 29 листоп. 2019 р. Харків, 2019. С. 49–51. URL: <https://hal.science/hal-02520888/> (дата звернення: 26.06.2025).
14. Про благодійну діяльність та благодійні організації : Закон України від 05.07.2012 № 5073-VI : станом на 3 верес. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5073-17#Text> (дата звернення: 26.06.2025).
15. Губарев С. Сучасні засади діяльності благодійних організацій. *Регулювання приватно-правових відносин в умовах воєнного стану в Україні* : матеріали міжвуз. наук.-практ. конф., м. Київ, 29 верес. 2022 р. Київ, 2022. С. 182–184.
16. Про соціальні послуги : Закон України від 17.01.2019 № 2671-VIII : станом на 15 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text> (дата звернення: 26.06.2025).
17. Гришук А. Б. Роль неприбуткових благодійних організацій у наданні соціальних послуг населенню. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 315–318. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-2/72> (дата звернення: 26.06.2025).
18. Апаров А. М. Юридична природа та правові підстави обмеження правосуб'єктності юридичних осіб. *Академічні візії*. 2024 № 29. С. 1–9. URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14715020> (дата звернення: 26.06.2025).
19. Про банки і банківську діяльність : Закон України від 07.12.2000 № 2121-III : станом на 10 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14#Text> (дата звернення: 27.06.2025).
20. Про туризм : Закон України від 15.09.1995 № 324/95-ВР : станом на 15 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-вр#Text> (дата звернення: 27.06.2025).
21. Гаврилішин А. П., Козирева В. П. Проблеми кримінальної відповідальності юридичних осіб: зарубіжний досвід. *Наукові праці Київського авіаційного інституту. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»*. 2018. Т. 2, № 47. URL: <https://doi.org/10.18372/2307-9061.47.12982> (дата звернення: 27.06.2025).
22. Мудряк Т., Добріняк Р. Кримінальна відповідальність юридичних осіб. *Право і суспільство*. 2017. Т. 2, № 5. С. 215–218.
23. Ташкінова І. Роботодавець як суб'єкт трудових правовідносин. *Реалії та перспективи розбудови правової держави в Україні та світі* : матеріали VI Міжнар. науково-практ. конф., м. Суми, 26 трав. 2023 р. Суми, 2023. С. 46–49.
24. Юркевич Ю. Проблеми правового регулювання статусу юридичних осіб в умовах оновлення цивільного законодавства України. *Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні* : матеріали V Всеукр. науково-практ. конференц, м. Львів, 10 груд. 2021 р. Львів, 2021. С. 387–393.

25. Рішення Конституційного Суду України від 01.12.2004 у справі № 1-10/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04#Text> (дата звернення: 02.07.2025).

26. Юркевич Ю. До розмежування статусу юридичних осіб (їх об'єднань) публічного та приватного права. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 1 (239). С. 46–50.

Анотація

Цьомра В. Ю. Юридична особа як суб'єкт права: межі універсальності. – Стаття.

Стаття присвячена комплексному дослідженню концепції юридичної особи як суб'єкта права, з акцентом на аналізі меж її універсальності в українському та міжнародному правовому контексті. Універсальність юридичної особи забезпечується її правосуб'єктністю, майновою відокремленістю та організаційною єдністю, що дозволяють брати участь у широкому спектрі правовідносин – цивільних, господарських, адміністративних тощо. Проте ця універсальність має чіткі обмеження, зумовлені законодавчими нормами, статутними положеннями, галузевою специфікою та сучасними викликами, такими як цифрова трансформація, євроінтеграція та екологічні вимоги.

У роботі простежено історичний розвиток інституту юридичної особи, підкреслюючи його еволюцію в умовах економічних, соціальних і правових трансформацій. В українському законодавстві поняття юридичної особи визначено Цивільним кодексом України, однак цивілістичний підхід не повною мірою відображає міжгалузеву природу цього інституту. Автор пропонує загальнотеоретичне визначення юридичної особи як правового конструкту, створеного для досягнення суспільно значущих цілей, що враховує філософські, соціологічні та міжгалузеві аспекти, а також обмеження, пов'язані з правовою системою, економічними умовами та суспільними інтересами.

Особливу увагу приділено межах універсальності юридичних осіб у різних галузях права. У цивільному та господарському праві вони виступають ключовими суб'єктами, тоді як у конституційному, сімейному та кримінальному праві їхня правосуб'єктність суттєво обмежена через специфіку регулювання, орієнтованого на фізичних осіб або публічні інтереси. Детально проаналізовано проблеми реалізації прав і обов'язків юридичних осіб у трудовому та екологічному праві, де корпоративна структура, конфлікти інтересів, складність доведення вини та недостатність санкцій створюють значні бар'єри. Сучасні виклики, зокрема адаптація до європейських стандартів у сфері штучного інтелекту, інтелектуальної власності та екологічного права, вимагають перегляду правового статусу юридичних осіб.

На основі аналізу судової практики, зокрема рішень Конституційного Суду України (наприклад, № 18-рп/2004) та ЄСПЛ ("Sunday Times v. the United Kingdom", "Autronic AG v. Switzerland"), а також наукових джерел останніх років, виявлено прогалини в правовому регулюванні, зокрема щодо делегування повноважень, розмежування статусів приватних і публічних юридичних осіб та нечіткості законодавчих норм. Запропоновано рекомендації щодо вдосконалення законодавства, включаючи чітке визначення правового статусу, усунення суперечностей у регулюванні та посилення механізмів судового захисту. Стаття наголошує на необхідності переходу від цивілістичного до загальнотеоретичного підходу, щоб забезпечити адаптацію концепції юридичної особи до сучасних суспільних, технологічних і правових реалій, сприяючи її ефективній інтеграції в глобальний правовий простір.

Ключові слова: юридична особа, правосуб'єктність, універсальність, правоздатність, майнова відокремленість, організаційна єдність, трудове право, екологічне право, законодавчі обмеження, цивільний кодекс.

Summary

Tsomra V. Yu. Legal entity as a subject of law: limits of universality. – Article.

The article is devoted to a comprehensive study of the concept of a legal entity as a subject of law, with a focus on analyzing the limits of its universality in the Ukrainian and international legal contexts. The universality of a legal entity is ensured by its legal capacity, property separation, and organizational unity, which enable participation in a wide range of legal relations – civil, economic, administrative, and others. However, this universality is subject to clear limitations stemming from legislative norms, statutory provisions, sectoral specifics, and contemporary challenges such as digital transformation, European integration, and environmental requirements.

The study traces the historical development of the legal entity institution, highlighting its evolution amid economic, social, and legal transformations. In Ukrainian legislation, the concept of a legal entity is defined by the Civil Code of Ukraine, but the civil law approach does not fully reflect the interdisciplinary nature of this institution. The author proposes a general theoretical definition of a legal entity as a legal construct created to achieve socially significant goals, taking into account philosophical, sociological,

and interdisciplinary aspects, as well as limitations related to the legal system, economic conditions, and societal interests.

Special attention is given to the limits of universality of legal entities across various branches of law. In civil and economic law, they act as key subjects, whereas in constitutional, family, and criminal law, their legal capacity is significantly restricted due to the focus on natural persons or public interests. The article thoroughly analyzes the challenges of realizing the rights and obligations of legal entities in labor and environmental law, where corporate structures, conflicts of interest, difficulties in proving liability, and insufficient sanctions create substantial barriers. Modern challenges, particularly the adaptation to European standards in artificial intelligence, intellectual property, and environmental law, necessitate a revision of the legal status of legal entities.

Based on an analysis of judicial practice, including decisions of the Constitutional Court of Ukraine (e.g., No. 18-пп/2004) and the ECtHR (“Sunday Times v. the United Kingdom”, “Autronic AG v. Switzerland”), as well as recent scholarly sources, gaps in legal regulation are identified, particularly concerning the delegation of authority, differentiation between private and public legal entities, and ambiguity in legislative norms. Recommendations are proposed for improving legislation, including clarifying legal status, eliminating regulatory contradictions, and strengthening judicial protection mechanisms. The article emphasizes the need to shift from a civil law to a general theoretical approach to ensure the adaptation of the legal entity concept to contemporary societal, technological, and legal realities, facilitating its effective integration into the global legal framework.

Key words: legal entity, legal capacity, universality, competence, property separation, organizational unity, labor law, environmental law, legislative limitations, Civil Code.

УДК 340.05

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v106.2025.24>

В. О. Чукаєва

ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ ТА РЕФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. На сучасному етапі відбувається реформування конституційного законодавства, що впливає на загальну систему права України, яка є складовим елементом правової системи держави. Також в загалі змінилась правова доктрина держави – з формування правової і соціальної держави на державу в системі європейських цінностей правового регулювання. Тобто, якщо проаналізувати Преамбулу Конституції на стан 1996 р., яка на наш погляд, встановила офіційну правову доктрину розвитку національного права України, як суверенної незалежної держави то там зазначено, що: «Верховна Рада України від імені Українського народу – громадян України всіх національностей, виражаючи суверенну волю народу, спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення, дбаючи про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, піклуючись про зміцнення громадянської злагоди на землі України, прагнучи розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу, усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та майбутніми поколіннями, керуючись Актом проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року (1427-12), схваленим 1 грудня 1991 року всенародним голосуванням, приймає цю Конституцію – Основний Закон України» [1]; з 2014 року Преамбула сучасної Конституції змінилась у бік євроінтеграції, а саме: «Верховна Рада України від імені Українського народу – громадян України всіх національностей, виражаючи суверенну волю народу, спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення, дбаючи про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, піклуючись про зміцнення громадянської злагоди на землі України та підтверджуючи європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України, прагнучи розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу, усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та майбутніми поколіннями, керуючись Актом проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року, схваленим 1 грудня 1991 року всенародним голосуванням, приймає цю Конституцію – Основний Закон України» [2]. Таким чином, виникає питання можливості інтеграції права і системи управління України в європейську державно-правову систему. Для цього потрібно визначити основні особливості формування правової системи України, як частини східнослов'янського етносу, де правова система завжди є елементом цивілізаційного розвитку соціуму держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як зазначають такі науковці – А. Р. Крусан, Т. М. Третьякова, Р. М. Дуднік – євроінтеграція та порівняльне правознавство тісно пов'язані між собою. Порівняльне правознавство допомагає зрозуміти, як різні правові системи країн-членів ЄС впливають на процес євроінтеграції й адаптування національного законодавства України до права ЄС [3]. Саме євроінтеграція є процесом зближення держав у різних сферах, зокрема в політичній, економічній та правовій. Для України, яка прагне до членства в Європейському Союзі, євроінтеграція є стратегічним пріоритетом, що передбачає адаптацію національного законодавства та практики до стандартів ЄС. Все це відбувається зі складними процесами законотворчості в інституціях публічної влади.

В. В. Оксамитний, О. В. Кресін, Н. М. Оніщенко, В. В. Дудченко визначають, що порівняльне правознавство вивчає різні правові системи, їхні схожості та відмінності у контексті євроінтеграції, саме порівняльне правознавство допомагає визначити спільні та відмінні риси правових систем країн ЄС та України [4]. На сучасному етапі науковці зазначають, що саме в рамках порівняльного правознавства можливе виявлення можливих проблем та розбіжностей, які потрібно подолати в процесі адаптації українського законодавства до права ЄС. Досі серед компаративістів залишається необхідність дослідження досвіду інших країн у сфері євроінтеграції, створення порівняльного аналізу правових систем країн, які вже інтегровані в ЄС, може надати корисні уроки та рекомендації для України. Також залишається необхідним розробити ефективні механізми адаптації українського законодавства до європейського права, визначити найкращі практики та рішення для впровадження норм права ЄС в українську правову систему, розробити практичну систему забезпечення гармонізації українського законодавства з правом ЄС. Зрозуміло, що це необхідно для успішної імплементації європейських стандартів права до національного права України.

Мета статті. Визначити особливості формування правової системи України на сучасному етапі проведення конституційної реформи в рамках імплементації стандартів європейського права.

Виклад основного матеріалу. Історичний процес розвитку суспільства визначає ряд важливих особливостей розвитку правової системи держави. Наприклад: у процесі етногенезу східних слов'ян склався цілий комплекс факторів, які вплинули на формування і розвиток правової системи права: перший фактор – це складні природно-кліматичні умови, що змушували до з'єднання людей, в рамках громади, для ведення колективного господарства на цілих землях. Це давало етносу стабільність отримання результатів в системі сільського виробництва. Тому зміни в цій системі породжували в суспільстві насторожене і не бажане відношення до різних змін перевіреного часом укладу життя; другий фактор – це відсутність будь-якого впливу на давньослов'янський етнос «римського права» з його приматом приватної власності, що сприяло переваженню відносин громадівської власності; третій фактор – стійка, постійно посилююча тенденція прибічності нормам прямої громадівської демократії, переваження колективних цінностей над особистими, наявність низької соціальної мобільності членів суспільства; відсутність активних горизонтальних зв'язків у державницьких процесах східного слов'янства.

У сучасний час у вітчизняній філософії геополітики, компаративістики, теорії держави і права активно формується цивілізаційна парадигма. Тобто система поглядів, ідей, згідно яким цивілізація виступає в якості одного з головних суб'єктів сучасних правових міжнародних відносин. І як приклад, ми бачимо, що при розвитку національної правової системи основним джерелом її формування є норми міжнародного права, джерелом формування конституційного права є також міжнародне право. В цілому формується глобалістичне поле розвитку загального права, що є основою цивілізаційних процесів соціуму. Тому сам процес формування правової системи завжди відбувається у загальних цивілізаційних парадигмах. В цьому плані ми можемо умовно визначити декілька основних підходів до зазначення формування цивілізаційної парадигми:

- культурно-географічний – визначення цивілізації відбувається на основі територіального критерію, коли цивілізаційні геокультурні спільноти, які виникли, функціонують в рамках цього місця існування і розвитку;

- універсалістський – цивілізація це відокремлений-культурний тип, який може запропонувати вселенський проект для розвитку іншим культурам, тобто цивілізація має глобальний характер саморозвитку і розвитку для інших цивілізацій;

- етнологічний – цивілізація визначається с позиції можливості народу створити державу, яка спроможна визначити свою геополітику сакральною вертикаллю влади, релігією, ідеологією для визначення мети існування світу і людства;

- ціннісний – основою визначення цивілізації є цінності які об'єднують етноси. Тобто існують загальні духовні, стилістичні, психологічні установки та історичний досвід розвитку етносів [5].

Цивілізаційна теорія розвитку правової системи розглядає їх як частини цивілізацій, враховуючи їх традиції та місце в національній правовій системі. Цей підхід підкреслює важливість розуміння взаємозв'язку між правом, суспільством та культурним контекстом. Правова система, згідно з цією теорією, є цілісним комплексом правових явищ, що зумовлений об'єктивними закономірностями розвитку суспільства. Без врахування культурних особливостей та традицій ефективний розвиток правової системи неможливий. Принципи права, поряд з юридичними нормами, є фундаментальними поняттями загальної теорії права.

Також, в дослідженні особливостей розвитку національної правової системи можна визначити дві основних групи вчених, які умовно можна розділити на «геополітиків» та «філософів». До першої групи можна віднести таких вчених, як К. Шмитта, К. Хаусхофера. До другої групи Н. Я. Данілевського, О. Шпенглера, А. Тойнбі [6], а також і А. Ом, В. Завальнюк, Н. Ковтун [7], які визначали, що цивілізація – це складне явище і тому потребує комплексного підходу до свого аналізу з різних боків всіх гуманітарних наук – теорії держави і права, порівняльного правознавства, історії, політології, соціології та інших. Якщо аналізувати суть такого явища у цивілізаційних процесах як етногенез у формуванні права, то безумовно це можливо через комплекс досліджень різних наук. Так, етногенез та порівняльне правознавство перетинаються в дослідженні еволюції та розвитку права в контексті культурних та історичних змін. Порівняльне правознавство вивчає різні правові

системи, їхні взаємозв'язки та вплив етнокультурних факторів на їхнє формування. Дослідження етногенезу дозволяє проаналізувати, як формування етносів та їхніх цінностей впливає на становлення та еволюцію правових норм. Це включає в себе вивчення синергетичних методологій та аналіз поведінкових стереотипів, які формують політико-правові інститути. Таким чином, порівняльне правознавство використовує знання з етногенезу для більш глибокого розуміння розвитку права. Згідно вивчення історичних процесів розвитку цивілізацій, етноси відрізняються друг від друга груповою самосвідомістю, також їх функціонування залежить від конкретного ландшафту, за рамки якого вони стараються не виходити. Більш того, наприкінці ХХ століття історики, етнологи, географи вводять поняття «суперетнос», у складі якого входять народи, на основі загальної самосвідомості, духовного спорідненості [8]. В цьому визначенні «суперетнос» за своєю суттю наближається до поняття – цивілізація. Структури етносу і цивілізації в основному схожі. Так можна виділити субетнос, етнос і суперетнос. У іншому випадку – цивілізації і їх складові елементи – субцивілізації. Етноси, як і цивілізації, проходять певні етапи у своєму розвитку з особливостями етнічної динаміки, цивілізаційної парадигми геополітики, історичного процесу. Причому, етнос – це стійкий, природньо-сформований колектив людей, протиставляє себе іншим аналогічним колективам, що визначається відчуттям компліментарності і відрізняється своєрідним стереотипом поведінки людей, який закономірно змінюється в історичному часі. Деякі науковці, вважають що етнос як поняття, відрізняється від визначення такої категорії, як – цивілізація. На нашу думку, саме етнос утворює у своєму розвитку особливі елементи наявності цивілізації – монументальні будови, писемність, право, ремесло, різні види образотворчого мистецтва. Таким чином, етнос формує цивілізацію, і може бути часткою суперцивілізації. Цивілізація в системі геополітичних факторів може виникнути, а також закінчити своє існування під впливом кризових явищ державного управління і духовного «вигорання», де складовим елементом є само право і реалізація права, як інструмент захисту соціальних цінностей, особливо – захист справедливості у суспільстві.

У науковому світі існує позиція, що цивілізація – це оцінне явище, ніж реальне. Доходить до того, що в науковій літературі з'являється категорія як «загальнолюдська цивілізація», розуміючи під нею, як правило, тільки одну цивілізацію – західну, яка прагне нав'язати іншим культурам свою систему цінностей. Інші повинні тільки підлаштовуватись під Євроатлантику, запозичуючи «необхідні стандарти» для прогресу. За твердженнями вчених-західників, тільки «західні свободні народи» є цивілізованими [9]. Тому, виникає питання можливість інших цивілізацій реформувати свою культурну спадщину, як право – під правові стандарти «західної цивілізації», яка в основному відноситься до романо-германської правової сім'ї.

Розвиток східнослов'янського права в системі державного управління в порівнянні з західноєвропейським, залишалося довше на примітивній стадії свого розвитку, незважаючи на сильний візантійський вплив в епоху пізньої античності і у ранньому середньовіччі, особливо в тих регіонах, які в подальшому утворили західну частину Київської Русі. Але східнослов'янський державний устрій, який

став розвиватись з початку часів Великого Київського князівства був вбудований в епоху пізнього середньовіччя зі завоюванням хана Бату у більш ніж на два століття (1240–1480 рр.) у правову систему Монгольської імперії Чингізхана. Ця подія призвела до серйозної дезорганізації суспільства, крім усього іншого, це відбулося на розпаді правової системи країни. Раніше Русь розвивалася в основному в рамках феодальної організації суспільства, в якій можна знайти багато схожих рис з умовами Західної Європи. Монголо-татари знищили систему правового регулювання соціального порядку. Вони не мали на меті тотального завоювання країни з тим, щоб оселитися в ній. Золотоординські хани задовольнялись тим, що приставили своїх службовців (баскаки) до удільних князів, яких вони жорстко контролювали. Головним при цьому контролі було спостереження за тим, щоб виплачувалися податки, необхідні золотоординцям для існування воєнно-феодальної держави та ефективного функціонування нової системи оподаткування та управління на Русі. Так само, як і в Західній Європі, східнослов'янська феодальна система будувалась на двосторонніх договорах між сюзереном і васалом. Постійний гніт татар зруйнував цю систему, яка, однак, перетворилася на витончену організацію експлуатації. Князі східнослов'янського етносу, підкорившись такій системі, проте продовжували практику своїх поневолювачів, коли скинули татарське ярмо. Після звільнення від татар у системі державного управління авторитарний тип влади татарських великих ханів залишився. Хоча в сфері державної ідеології глава держави намагається дотримуватись візантійської традиції (цар – це кесар, як й король в цьому значенні, коли вивчаємо історичні факти розвитку влади Даніїла Галицького). Однак, пригнічення широких народних мас ще більш посилюється. Оскільки в той час було невелике число міст (до того ж у них не було такого вільного і сильного становища, як у великих західноєвропейських торгових міст), то тут також в епоху середньовіччя не знаходилось заможного і політично незалежного прошарку городян, який зміг би врівноважувати панування князів і великозаможних феодалів. Ці умови визначили особливості формування правової системи у східних слов'ян. З часів знищення татарського ярма в XV ст. і до 1649 р. правова система східного слов'янства представляла собою відмітний контраст з державним законодавством Західної Європи. Навіть, коли землі Галицько-Волинського князівства стали територією Великого Князівства Литовського східнослов'янська техніка законодавства значно відставала від західноєвропейської. І це зіграло в значній мірі фатальну роль, тому що у системі державного управління не проводилося відмінності між судовою і адміністративною діяльністю.

Тільки з часів укладення Люблінської унії (1569 р.), коли українські землі увійшли до складу Речі Посполитої можна говорити про новий етап розвитку політичного, соціального та культурне життя східних слов'ян. Наступ польсько-литовської держави суттєво змінив становище формування правової системи українського етносу земель, започаткувавши новий період історії з численними наслідками розвитку національної державності. Правова система України у той час зазнала посилення польського впливу державності, яке знаходилась у системі романо-германського права, що й призвело до поступової зміни українською шляхтою своїх прав та традицій. З одного боку, унія сприяла поширенню

магдебурзького права на українські землі, з іншого боку, українські землі у складі Корони Польської опинилися під владою польських законів та адміністрації, що призвело до обмеження прав української знаті, посилення кріпацтва та експлуатації селян. Українська шляхта, інтегруючись до польської, зазнала полонізації та окатоличення, а українські державні традиції, що існували у складі Великого князівства Литовського, були значно послаблені. Протягом довгої історії розвитку держави Україна зазнала глобальні зміни впливу правових системи романо-германської, євразійської, радянської, що визначило особливий розвиток її правової системи. Це для науковців компаративістів визначило актуальну проблему досліджень з приводу визначення типології правової системи України на сучасному етапі [10].

Зараз у науці «Порівняльне правознавство» правову систему України характеризують за станом етапів історичного процесу її формування, тому що відбувається період соціально-економічного переходу типу державності – з соціалістичного до капіталістичного, механізм реалізації права знаходиться у правовій системі постсоціалістичного типу, що визначає ряд особливостей існування та формування різних правових явищ внутрішнього змісту цієї категорії. Це визначається тим, що при переході від однієї формації до іншої відбувається системна зміна суспільних інституцій та відносин – економічних, політичних, соціальних, правових, психологічних, моральних, релігійних, ідеологічних; формуються нові глобалістичні методи проведення соціальних та політичних змін у рамках заперечення колишнього історичного досвіду, традицій та ідеалів; відбувається розрив послідовного історичного руху, простежується забуття призначення законів як необхідний метод забезпечення стабільності у суспільстві, а не як головний метод зруйнування старого механізму правового регулювання, що породжує неконструктивне зіткнення різних поколінь суб'єктів права і їх правосвідомості; формування нестабільних моделей соціального процесу побудови держави і права; також існує різке падіння рівня життя значної частини населення, руйнуванням раніше сформованої системи соціального захисту, послабленням таких життєво важливих функцій держави, як соціальне та економічне регулювання суспільних відносин; перманентна дія зміни конституційно-правових відносин для побудування оптимальної системи публічної влади, тобто відбувається прагнення створити єдину систему права на основі конституційного права [11]. Тому імплементація європейських стандартів у національну правову систему відбувається з рядом різних складнощів і з іншими непередбачуваними результатами правового регулювання які не чекались і не бажались. Імплементація євростандартів у правову систему України є складним процесом, який охоплює різні аспекти, включаючи відповідність законодавства, діяльність місцевого самоврядування та загальний процес європейської інтеграції. Складність виникає у зв'язку з необхідністю враховувати національні особливості розвитку права та забезпечувати ефективне функціонування правової системи в нових умовах. Визначення цих особливостей розвитку національної правової системи є основним завданням компаративістів вітчизняної юриспруденції на сьогодні.

Висновки. Таким чином, основні проблеми формування права і системи державного управління в сучасній Україні як і раніше залежить від спадщини досвіду

реалізації права, національних стандартів і менталітету державної свідомості етносу. При аналізі якої визначаються особливості правової системи скоріше євразійської ніж романо-германської, є також думка наявності типу постсоціалістичної правової системи, яка тільки повертається до романо-германської сім'ї. Як і раніше система публічної влади є в рамках централізовано-адміністративної методу управління, залежить від особистої протекції керівництва, а не від наявності обов'язкових стандартів вимог професіоналізму державного службовця. Тому при переході на європейські стандарти реформування державного управління необхідно чітко визначити можливість їх забезпечення в реаліях правового регулювання суспільних відносин діяльності державних службовців і службовців місцевого самоврядування, формування нового менталітету політичної влади та соціуму.

Зараз Україна поступово інтегрує норми європейського права до національного законодавства у сферах організації роботи виконавчої, законодавчої та судової влади для забезпечення реальної дії механізму системи «стримування та противаг», що є одним з основних принципів функціонування публічної влади [12]. Успіх забезпечення існування ефективної правової системи України у суспільстві залежить саме від реального впровадження європейських стандартів у національне законодавство. Це є закономірним й необхідним, тому що Україна повинна продовжувати адаптувати своє законодавство до вимог ЄС у рамках Угоди про асоціацію.

Література

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: <https://wipolex-res.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/uk/ua/ua013uk.pdf> (дата звернення: 25.06.2025 р.)
2. Конституція України від 28 червня 1996 р. (за станом від 21 лютого 2014 року № 742-VII). URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution> (дата звернення: 25.06.2025 р.)
3. Див.: Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 травня 2016 р., м. Одеса): у 2 т. Т. 1 / відп. ред. М. В. Афанасьєва. Одеса: Юридична література, 2016. 387 с.
4. Європейське право та порівняльне правознавство: Збірник статей / За ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Гриценка, О. В. Кресіна; упор. О. В. Кресін, О. Д. Рожко. Київ: Шамборі: Логос, 2010. 588 с.
5. Див.: Завальнюк В. Принцип історизму у праві державознавстві / В. Завальнюк // *Право України*. 1998. №2. С.7–16; Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії / Н. М. Оніщенко. – К.: ВД Професіонал, 2002. 397 с.
6. Світова класична думка про державу і права: навч. посібник / Є. Ф. Безродний, Г. К. Ковальчук, О. С. Масний. К.: Юрінком Інтер, 1999. 256 с.
7. Див.: Ол А. Український етногенез. Пасіонарна теорія Л. Н. Гумільова. Ч.1. URL: <https://texty.org.ua/archive-blogs/> (дата звернення: 28.06.2025); Ковтун Н. Співвідношення феномену толерантності й пасіонарного імпульсу в контексті філософської спадщини М. Гумільова URL: <http://eprints.zu.edu.ua/6206/1/%d0%9ad1%83.pdf> (дата звернення: 28.06.2025); Геополітика. Ідея пасіонарності та цикли євразійської історії за ідеєю Л. Гумільова. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/6206/1/%d0%9a% %d1%83.pdf> (дата звернення 28.06.2025 р.)
8. Жарких М. Послідовність формування теорії етногенезу. Мислене древо. Ми робимо Україну – Українською! URL: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/History/Gumilev/SciWork/Stages.html> (дата звернення 28.06.2025 р.)
9. Див.: Вегеш М. Геополітика в іменах: начальнo-методичний посібник. Ужгород, 2020. 329 с.
10. Chukaeva V. O. The legal system of modern Ukraine: post-socialist (transitional) type. The European dimension of modern legal science : Scientific monograph. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2022. 548 p. P. 463–472.
11. Мудрийєвська Л. М., Чукаєва В. О. Конституційно-правова відповідальність як гарантія забезпечення прав і свобод людини і громадянина. *Правові новели*. 2025. № 25. С. 7–14.

12. Чукаєва В. О. Особливості формування правової системи України в умовах глобальної конституційної реформи на сучасному етапі. Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання розвитку правової системи в сучасній Україні» 4 лютого 2025 року м. Київ, Україна. С. 241–244.

Анотація

Чукаєва В. О. Імплементация европейских стандартов та реформирования правовой системы Украины. – Стаття.

У статті розглядається проблема можливості формування правової системи України за європейськими стандартами. Правова система України є важливим елементом забезпечення державного суверенітету та національної ідентичності суспільства. На сучасному етапі у контексті глобальних викликів, таких як демократичні перетворення, інтеграція до Євросоюзу, а також проведення глибокої конституційної реформи, формування правової системи набуває стратегічного значення.

Сучасний етап розвитку правових систем світу характеризується тим, що відбувається інтернаціоналізація права. Саме зростаюча інтеграція України в європейський і світовий правовий простір вимагає гармонізації національного законодавства з міжнародними нормами. Це, зокрема, стосується стандартів Європейського Союзу та Європейської конвенції з прав людини.

У дослідженні використовується цивілізаційна теорія розвитку правової системи розглядає їх як частини цивілізацій, враховуючи їх традиції та місце в національній правовій системі. Цей підхід підкреслює важливість розуміння взаємозв'язку між правом, суспільством та культурним контекстом. Правова система, згідно з цією теорією, є цілісним комплексом правових явищ, що зумовлений об'єктивними закономірностями розвитку суспільства. Без врахування культурних особливостей та традицій ефективний розвиток правової системи неможливий. Цивілізаційна теорія розвитку правової системи визначає взаємозв'язок правової системи з тенденціями соціального розвитку. Ця теорія враховує роль традицій права та національної правової системи для подальшого ефективного розвитку. Важливо розуміти функції правової системи в контексті соціальних змін, що визначають появу нових цілей і завдань. Сучасні дослідження компаративістики вказують на актуальність цієї теорії, особливо в умовах воєнного стану, як це стосується України.

Також у статті в рамках цивілізаційної теорії була спроба проаналізувати суть такого явища як процес етногенезу у формуванні права. Етногенез та дослідження порівняльного правознавства перетинаються в дослідженні еволюції та розвитку права в контексті культурних та історичних змін. Дослідження етногенезу дозволяє проаналізувати, як формування етносів та їхніх цінностей впливає на становлення та еволюцію правових норм.

При аналізі правової системи України можна визначити особливості євразійської ніж романо-германської правової системи. Також є думка компаративістів наявності типу постсоціалістичної правової системи, яка тільки повертається до романо-германської сім'ї. Це потрібно враховувати при проведенні процедури імплементації європейських стандартів у національне законодавство України.

Ключові слова: права система, права доктрина, компаративістика, цивілізація, етногенез, етнос, реалізація права, європейське право.

Summary

Chukaeva V. O. Implementation of European standards and reforming the legal system of Ukraine. – Article.

The article examines the issue of the possibility of forming the legal system of Ukraine in accordance with European standards. The legal system of Ukraine is an important element of ensuring state sovereignty and national identity of society. At the present stage, in the context of global challenges such as democratic transformations, integration into the European Union, and a profound constitutional reform, the formation of the legal system is of strategic importance.

The current stage of development of legal systems around the world is characterized by the internationalization of law. It is the growing integration of Ukraine into the European and global legal space that requires harmonization of national legislation with international norms. This particularly applies to the standards of the European Union and the European Convention on Human Rights.

The study uses the civilization theory of legal system development and considers them as part of civilizations, taking into account their traditions and place in the national legal system. This approach emphasizes the importance of understanding the relationship between law, society and cultural context. The legal system, according to this theory, is an integral complex of legal phenomena that is determined by the objective laws of society. Effective development of the legal system is impossible without taking into account cultural peculiarities and traditions. The civilization theory of legal system development defines

the relationship between the legal system and social development trends. This theory takes into account the role of legal traditions and the national legal system for further effective development. It is important to understand the functions of the legal system in the context of social changes that determine the emergence of new goals and objectives. Contemporary comparative studies point to the relevance of this theory, especially in the context of martial law, as is the case in Ukraine.

Modern comparative studies point to the relevance of this theory, especially in the context of the civilization theory; an attempt was made to analyze the essence of such a phenomenon as the process of ethnogenesis in the formation of law. Ethnogenesis and comparative jurisprudence intersect in the study of the evolution and development of law in the context of cultural and historical changes. The study of ethnogenesis allows us to analyze the formation of cultural values of ethnic groups and the evolution of legal norms.

When analyzing the legal system of Ukraine, one can identify features of the Eurasian legal system rather than the Romano-Germanic legal system. There is also a comparative opinion that there is a type of post-socialist legal system that is only returning to the Romano-Germanic family. This should be taken into account in the process of implementing European standards into the national legislation of Ukraine.

Key words: legal system, legal doctrine, comparative studies, civilization, ethnogenesis, ethnicity, implementation of law, European law.

UDC 34:004.8

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v106.2025.25>*O. A. Shamov*

“AI WASHING” IN CORPORATE REPORTING: LEGAL LIABILITY AND REGULATORY APPROACHES TO PREVENTING DISINFORMATION

Problem statement. The rapid integration of artificial intelligence (AI) into all spheres of economic activity has become a key driver of global innovation and capital investment. Projections indicate that the global AI market could contribute up to \$15.7 trillion to the world economy by 2030, with market capitalization reaching nearly \$2 trillion by that time [1]. Amid this investment boom, a new deceptive practice has emerged and gained traction: “AI washing”. This term, analogous to “greenwashing”, describes a situation where companies deliberately exaggerate or falsify information about their use of AI technologies to attract investors, increase share value, and gain a competitive advantage [2; 3]. This phenomenon transforms a powerful technological tool into an instrument of corporate fraud, creating significant risks for financial markets and undermining trust in genuine technological innovation.

Sources and review of scientific literature, research topic relevance, and novelty. The relevance of this research is underscored by the swift reaction of financial regulators worldwide. The Chair of the U.S. Securities and Exchange Commission (SEC), Gary Gensler, has repeatedly warned companies against misleading investors with false claims about AI, stating directly: “Don’t do it. One shouldn’t greenwash, and one shouldn’t AI wash” [4]. Recent enforcement actions by the SEC and the Federal Trade Commission (FTC) against companies like Delphia, Global Predictions, and Presto Automation signal a transition from warnings to active legal prosecution [5; 6]. In the European Union, the adoption of the comprehensive AI Act introduces a new regulatory paradigm with substantial fines for providing misleading information about AI systems [7]. This active formation of regulatory and judicial practice requires a thorough scientific and legal analysis to systematize existing approaches, identify their limitations, and develop effective legal mechanisms to combat this new threat.

The goal of this article is to conduct a comparative legal analysis of the regulatory approaches of the US and the EU in combating “AI washing”, identify the specific legal challenges posed by the unique nature of AI, and, based on this analysis, propose a forward-looking hypothesis for improving the regulatory framework to ensure the integrity of information in corporate reporting.

To achieve this goal, the following tasks have been set:

1. Define the legal nature of “AI washing” as a form of corporate disinformation.
2. Analyze the key judicial and regulatory precedents in the US concerning liability for “AI washing”.
3. Examine the preventive mechanisms embedded in the EU AI Act.
4. Critically evaluate the effectiveness of existing regulatory models in light of the technological specifics of AI.

5. Formulate a hypothesis for creating a more robust system of control over corporate claims about AI.

The topic of “AI washing” is at the intersection of law, technology, and economics, and is just beginning to be explored in legal scholarship.

While foreign legal scholars and practitioners, such as those from the law firms DLA Piper, Ropes & Gray, and Norton Rose Fulbright, actively analyze the first enforcement actions, their works are often descriptive. A fundamental theoretical framework for understanding this phenomenon is offered in the academic paper by Seele, P. & Schultz, M., titled *From Greenwashing to Machinewashing: A Model and Future Directions Derived from Reasoning by Analogy* [8]. The authors propose the term “machinewashing” and, by analogy with greenwashing, identify the unique characteristics of AI that complicate its regulation, such as opacity and the lack of established verification standards. However, their research focuses primarily on creating a conceptual model rather than developing concrete legal mechanisms. Empirical data from FTI Consulting [9] indicates that corporate disclosures about AI remain overly broad and lack specifics about risk management. This study aims to fill the existing gap by moving from a conceptual understanding of the problem to proposing a practical legal solution based on a synthesis of American enforcement experience, European preventive regulation, and the theoretical insights of previous research.

Exposition of the main material. “AI washing” is a form of corporate disinformation where a company creates a misleading impression of its technological capabilities. This can manifest in various ways:

- **Exaggerating the role of AI:** A company presents a simple algorithm, a set of automated rules, or statistical analysis as a sophisticated, self-learning artificial intelligence system. A striking example is the case of the Silicon Valley startup Nate Inc., which raised over \$50 million but, as it turned out, used human operators in India to process most transactions instead of the declared AI [10].
- **Falsifying the existence of AI:** A company claims to use proprietary AI technologies that, in reality, do not exist or are in the earliest stages of development.
- **Misrepresenting AI capabilities:** A company ascribes functions or levels of autonomy to its AI systems that they do not possess, for instance, claiming full automation when the system only performs an advisory role and key decisions are made by humans.

From a legal standpoint, such actions can be qualified under various articles of law depending on the jurisdiction and context. In the realm of corporate finance and securities markets, “AI washing” falls directly under the definition of securities fraud. This involves disseminating materially false or misleading information that a reasonable investor would consider important when making an investment decision. In the consumer sphere, it constitutes a deceptive commercial practice, misleading consumers about the key characteristics of a product or service. The primary legal challenge lies in proving the falsity of the claim, given the technical complexity and often “black box” nature of AI systems.

The U.S. legal system has not created specialized legislation to combat “AI washing”. Instead, regulators have adapted existing legal instruments, primarily in the fields of securities regulation and consumer protection.

The Securities and Exchange Commission (SEC) has taken the lead in this area. The SEC's primary tool is Rule 10b-5 of the Securities Exchange Act of 1934, which prohibits fraudulent activities in connection with the purchase or sale of securities. To establish a violation, the SEC must prove that a company made a material misstatement or omission with an intent to deceive (scienter), and that this information influenced investment decisions.

In March 2024, the SEC brought its first cases directly related to "AI washing":

- **Case against Delphia Inc. and Global Predictions Inc.:** These two investment advisory firms were charged with making false and misleading statements about their use of AI. Delphia claimed to use AI to analyze client data to make "intelligent" investment predictions, while the firm did not actually possess these capabilities. Global Predictions falsely claimed to be the "first regulated AI financial advisor". Both companies agreed to settle the charges and pay a total of \$400,000 in civil penalties [6]. These cases created a critical precedent, demonstrating the SEC's readiness to apply anti-fraud rules to the AI sphere.

- **Case against Presto Automation Inc.:** In April 2024, the SEC investigated this provider of AI-powered automation for restaurants. The company was accused of misleading investors about the commercial success and nature of its AI technology. The case highlights that not only outright false statements but also significant omissions about the technology's effectiveness and client relationships can form the basis of a securities fraud charge [5].

The Federal Trade Commission (FTC) protects consumers from unfair and deceptive business practices under Section 5 of the FTC Act. The FTC actively monitors advertising and company statements for unsubstantiated claims about AI. The Commission's standard is clear: if a company claims its product uses AI, it must have "a reasonable basis" to support that claim at the time it is made. The FTC has warned that simply using a computational tool does not equate to using AI, and companies must be prepared to prove their claims [11].

The U.S. approach is thus characterized as an ex-post (reactive) model based on enforcement. Its strength lies in its flexibility and the power of its regulators. However, its weakness is that it responds to violations only after they have occurred and investors or consumers have already suffered losses.

In contrast to the U.S., the European Union has chosen a path of comprehensive, ex-ante (preventive) regulation by developing and adopting the EU AI Act. This landmark regulation is the world's first comprehensive law on artificial intelligence. The Act classifies AI systems based on their level of risk (unacceptable, high, limited, minimal) and establishes corresponding obligations for their developers and users.

While the AI Act does not contain the term "AI washing", its provisions create a powerful mechanism to combat it. Article 52 of the Act establishes transparency obligations for certain AI systems. For example, systems that generate or manipulate content (like "deepfakes") must disclose that the content is artificially created.

More importantly, Article 72 of the final version of the Act establishes significant penalties for non-compliance, which can be imposed for providing "incorrect, incomplete or misleading information" to notified bodies and national competent authorities

in response to a request. For such violations, fines can reach up to €7.5 million or 1.5% of the company's total worldwide annual turnover for the preceding financial year, whichever is higher [7]. This provision creates a direct financial incentive for companies to provide truthful and accurate information about the functionality and characteristics of their AI systems.

The EU's approach can be described as systemic and preventive. It aims not so much to punish for market manipulation as to create an environment where transparency and truthfulness are economically advantageous from the outset.

A comparison of the US and EU approaches reveals two fundamentally different regulatory philosophies. The US model is based on applying powerful but general anti-fraud laws after the fact, relying on active enforcement by regulators like the SEC and FTC. Its main legal basis is existing securities and consumer protection law, and its sanctions include fines and cease-and-desist orders. The EU model, in contrast, is preventive and risk-based, codified in a specialized, comprehensive regulation—the AI Act. It focuses on imposing transparency obligations and technical standards before a system is brought to market, with penalties for providing misleading information that are calculated based on a company's global turnover, making them potentially much larger than typical US civil penalties. This fundamental divergence highlights a global search for the most effective legal tools to govern a complex new technology.

The foundational academic work *From Greenwashing to Machinewashing* [8] convincingly argues that regulating claims about AI is significantly more complex than regulating environmental claims (“greenwashing”). The authors identify several “idiosyncrasies” of AI that render traditional disclosure-based regulation less effective:

1. **Opacity (“Black Box” Problem):** The decision-making processes of complex neural networks are often incomprehensible even to their developers, making it difficult to verify their functionality

2. **Lack of Measurement Standards:** Unlike greenhouse gas emissions, there are no universally accepted metrics to objectively measure the “intelligence” or “autonomy” of an AI system.

3. **Fluidity and Adaptability:** Machine learning models can change and adapt over time, meaning a statement that was true at the time of an audit may become inaccurate later.

4. **Absence of Established “Watchdogs”:** The ecosystem of independent auditors and verification bodies for AI is still in its infancy compared to the well-developed fields of financial or environmental auditing.

Current US regulation, focused on punishing “materially false statements”, and EU regulation, focused on pre-market documentation for high-risk systems, do not fully address these challenges. A company can craft legally cautious but substantively misleading statements that are difficult to refute without deep technical expertise. Empirical data confirms this: a study of S&P 500 company reports shows that while 85% mention AI, the disclosures are often “broad and generalized”, lacking specifics on governance and risk management [9].

This leads to the following hypothesis: A hybrid regulatory framework that supplements mandatory disclosure standards with a requirement for risk-based,

independent third-party technical audits for “high-impact” AI systems would be significantly more effective at preventing “AI washing” than relying solely on anti-fraud provisions and corporate self-reporting.

This proposed model directly targets the core problem identified by de Cr  mer et al. [8] – the asymmetry of technical information and the opacity of AI. While traditional disclosure rules ensure that a company’s statements are not overtly false, they do not verify the substance behind those statements. A marketing claim that a company uses “proprietary predictive AI” can be technically true even if the “AI” is just a simple linear regression model that provides negligible value.

An independent technical audit would shift the focus from verifying words to verifying code and architecture. The audit would not assess the commercial viability of the AI (which should remain a market risk) but would confirm its substantive technological nature. The auditor’s conclusion could be a simple, tiered classification, for example:

- Tier 1: Rule-Based Automation. The system operates based on pre-programmed rules.
- Tier 2: Classical Machine Learning. The system uses established statistical models to make predictions based on data.
- Tier 3: Advanced AI (e.g., Deep Learning). The system utilizes complex neural networks capable of self-learning and identifying non-obvious patterns.

Including such a classification in a corporate report (e.g., the 10-K filing in the US) would provide investors with objective, standardized information to assess the real level of a company’s technological development, neutralizing the effect of vague marketing jargon.

Implementing this hypothesis requires several steps:

1. Defining “High-Impact” AI Systems: Regulators like the SEC, in consultation with technical experts (such as NIST in the US), would need to define criteria for AI systems whose claims require mandatory auditing. This definition could be based on the system’s role (e.g., core to the company’s business model) or its sector (e.g., finance, medicine, autonomous transport).

2. Developing Auditing Standards: A new standard-setting body, analogous to the Public Company Accounting Oversight Board (PCAOB) for financial audits, could be created or an existing one empowered to develop standards for AI auditing. These standards would define the methodology, qualification requirements for auditors, and the format of the audit report.

3. Creating a “Safe Harbor” Provision: To encourage honest disclosure, companies that voluntarily undergo and publish the results of a technical audit could be granted a “safe harbor” from liability for certain forward-looking statements about their AI’s potential, provided the audit confirms the foundational technology.

The effectiveness of this model could be verified empirically by comparing the number of SEC enforcement actions and shareholder lawsuits related to “AI washing” before and after its implementation. A further indicator would be a change in the quality and specificity of AI-related disclosures in corporate reports, moving from vague marketing language to standardized, verified classifications.

Conclusions. This study has demonstrated that “AI washing” is evolving from a fringe issue into a significant regulatory challenge at the forefront of corporate law and securities regulation. An analysis of the legal responses in the United States and the European Union reveals two distinct philosophies: the American reactive, enforcement-based model and the European preventive, systemic model. While both approaches have achieved initial successes, they face fundamental limitations rooted in the unique technological nature of artificial intelligence its complexity, opacity, and lack of standardized metrics.

Existing legal frameworks, designed for a world of tangible assets and understandable processes, struggle to effectively regulate claims about an intangible, fluid, and often incomprehensible technology.

Relying solely on the truthfulness of verbal disclosures is insufficient when the very meaning of those words (like “AI”) is ambiguous and easily manipulated.

The proposed hypothesis the creation of a hybrid regulatory model combining disclosure with mandatory technical audits for “high-impact” systems – is an attempt to address this core challenge.

Such a system would shift the regulatory focus from the linguistic shell of corporate statements to their technical substance, providing investors and markets with a more objective basis for evaluating a company’s true innovative potential. This approach does not seek to stifle innovation but, on the contrary, to protect it by separating genuine technological achievements from deceptive marketing, thereby fostering a healthier and more transparent investment climate.

Prospects for further research in this area are extensive. A key direction is the development of specific legal and technical standards for AI auditing. What should be the scope of such an audit? What qualifications should an AI auditor possess? How can the confidentiality of a company’s trade secrets be protected during the audit process?

Another important area for investigation is the economic impact of such regulation on startups and small innovative companies, for which the cost of an audit could be a significant burden. Finding a balance between effective control and the risk of over-regulation will be a central task for lawyers, economists, and technology specialists in the coming years.

Bibliography

1. PwC. (2017). Sizing the prize: What’s the real value of AI for your business and how can you capitalise?. *PwC*. URL: <https://www.pwc.com/gx/en/issues/artificial-intelligence/publications/artificial-intelligence-study.html> (date of application: 28.06.2025).
2. Bolin, M. (2024). What is AI Washing, and What Are the Risks?. *NContracts*. URL: <https://www.ncontracts.com/nsight-blog/ai-washing> (date of application: 28.06.2025).
3. Marr, B. (2024). Spotting AI Washing: How Companies Overhype Artificial Intelligence. *Forbes*. URL: <https://www.forbes.com/sites/bernardmarr/2024/04/25/spotting-ai-washing-how-companies-overhype-artificial-intelligence/> (date of application: 28.06.2025).
4. Shargel, D. (2025). Compliance isn’t the only “AI washing” risk. *LegalDive*. URL: <https://www.legaldive.com/news/ai-washing-compliance-litigation-risk-shargel-bracewell/712607/> (date of application: 28.06.2025).
5. U. S. Securities and Exchange Commission. (2025). SEC Charges Restaurant-Technology Company Presto Automation for Misleading Statements About AI Product. *An official website of the United States*

government. URL: <https://www.sec.gov/enforcement-litigation/administrative-proceedings/33-11352-s> (date of application: 28.06.2025).

6. U. S. Securities and Exchange Commission. (2024). SEC Charges Two Investment Advisers with Making False and Misleading Statements About Their Use of Artificial Intelligence. *An official website of the United States government*. URL: <https://www.sec.gov/newsroom/press-releases/2024-36> (date of application: 28.06.2025).

7. European Parliament. (2023). EU AI Act: first regulation on artificial intelligence. *European Parliament News*. URL: <https://www.europarl.europa.eu/topics/en/article/20230601STO93804/eu-ai-act-first-regulation-on-artificial-intelligence> (date of application: 28.06.2025).

8. Seele, P. & Schultz, M. (2022). From Greenwashing to Machinewashing: A Model and Future Directions Derived from Reasoning by Analogy. *Journal of Business Ethics*, 178, 1063–1089. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s10551-022-05054-9> (date of application: 28.06.2025).

9. FTI Consulting. (2024). Decoding AI Disclosure – A U. S. Perspective. *FTI Consulting*. URL: <https://fticommunications.com/decoding-ai-disclosure-us-perspective/> (date of application: 28.06.2025).

10. The Economic Times. (2025). Nate's 'AI' was just people in a room: Startup founder charged with faking AI, raising \$50 million on false claims. *The Economic Times News*. URL: <https://economictimes.indiatimes.com/news/international/global-trends/nates-ai-was-just-people-in-a-room-startup-founder-charged-with-faking-ai-raising-50-million-on-false-claims/articleshow/120210967.cms?from=mdr> (date of application: 28.06.2025).

11. Opportunity. (2023). Learn the ideal ways to keep AI claims in check by FTC. *Opportunity web-site*. URL: <https://www.opportunity.org/artificialintelligence/keep-ai-claims-in-check-by-ftc/> (date of application: 28.06.2025).

Summary

Shamov O. A. “AI washing” in corporate reporting: Legal liability and regulatory approaches to preventing disinformation. – Article.

This article provides a comprehensive legal analysis of the phenomenon of “AI washing” – the practice of companies making unsubstantiated or exaggerated claims about their use of artificial intelligence to attract investment and enhance their market position.

The introduction substantiates the relevance of the topic, driven by the rapid growth of the AI market and the emergence of “AI washing” as a new form of corporate fraud. The global trend of active AI integration creates significant risks of investor and consumer deception, necessitating a legal response. The goal of this article is to analyze existing legal mechanisms for holding companies accountable for “AI washing” in the US and the EU, identify gaps in current regulation, and propose a new approach to prevent such disinformation. The research methodology is based on a combination of formal-legal, comparative-legal, and systemic-structural analysis methods, applied to regulatory acts, judicial precedents, and scientific works.

The article examines the essence of “AI washing”, drawing an analogy with the well-known phenomenon of “greenwashing”. It analyzes the regulatory practices of the United States, particularly the enforcement actions of the Securities and Exchange Commission (SEC) and the Federal Trade Commission (FTC), which apply existing anti-fraud and consumer protection laws to combat misleading AI claims. Cases against companies like Delphia, Global Predictions, and Presto Automation are reviewed as key precedents. The study also explores the European Union’s approach, focusing on the provisions of the EU AI Act, which establishes a risk-based framework and imposes significant fines for providing misleading information. Based on a critical analysis of the academic paper “From Greenwashing to Machinewashing”, which identifies the unique characteristics of AI (e.g., opacity, complexity), the article highlights the inadequacy of current disclosure-based regulations.

The study concludes that existing legal frameworks, while demonstrating initial effectiveness, are insufficient to fully counter the specific risks of “AI washing”. Simply applying laws designed for traditional disclosures does not address the technical complexity and “black box” nature of AI. The author proposes a hypothesis for improving the regulatory regime: the implementation of a hybrid framework that combines mandatory disclosures with independent, risk-based technical audits of “high-impact” AI systems. This approach would provide substantive verification of corporate claims and create an effective mechanism for preventing sophisticated forms of digital disinformation, thereby protecting investors and fostering genuine innovation.

Key words: AI washing, machinewashing, artificial intelligence, corporate fraud, securities, disclosure of information, legal liability, SEC, EU AI Act.

Анотація

Шамов О. А. «ІІІ-відмивання» у корпоративній звітності: юридична відповідальність та регуляторні підходи до запобігання дезінформації. – Стаття.

У статті досліджується феномен «ІІІ-відмивання» (AI washing) – нової форми корпоративної дезінформації, що полягає у перебільшенні або наданні неправдивих відомостей про використання технологій штучного інтелекту (ІІІ) з метою залучення інвестицій та підвищення ринкової капіталізації. Актуальність теми зумовлена стрімким зростанням кількості правозастосовчих дій з боку регуляторів, зокрема Комісії з цінних паперів і бірж США (SEC) та Федеральної торгової комісії (FTC), а також прийняттям в ЄС комплексного Акта про ІІІ. Це перетворює «ІІІ-відмивання» з маркетингової проблеми на серйозне правопорушення з суттєвими юридичними наслідками. Метою статті є комплексний юридичний аналіз «ІІІ-відмивання», систематизація підходів до регулювання та відповідальності, а також розробка пропозицій щодо вдосконалення стандартів розкриття інформації. Методологічну основу дослідження складають формально-юридичний, порівняльно-правовий та системно-структурний методи.

У статті визначено правову сутність «ІІІ-відмивання», його типові форми та проведено розмежування з правомірною діловою практикою на основі технічного аналізу базових понять ІІІ. Проаналізовано регуляторні моделі США, що базуються на застосуванні існуючих антишахрайських норм (реактивний підхід), та Європейського Союзу, який впроваджує превентивну, ризик-орієнтовану модель згідно з Актом про ІІІ (проактивний підхід).

Систематизовано ключові правозастосовчі кейси (справи Delphia Inc., Presto Automation Inc., Joopko) та судові прецеденти (Moffatt v. Air Canada), що демонструють поширення відповідальності за межі регуляторного нагляду на сферу деліктного права. На основі аналізу академічної концепції «машинвошингу» висунуто гіпотезу про необхідність впровадження Стандартизованого Фреймворку Технічної Верифікації (ATVF) – багаторівневої системи звітності, що підлягає незалежному технічному аудиту.

Виснувано, що «ІІІ-відмивання» є значною правовою загрозою, що вимагає переходу від реактивного реагування до проактивних регуляторних рішень. Запропонований фреймворк ATVF може стати ефективним інструментом для забезпечення точності та верифікованості корпоративних звітів про ІІІ, що підвищить довіру інвесторів та сприятиме сталому розвитку ринку технологій.

Ключові слова: ІІІ-відмивання, AI washing, шахрайство з цінними паперами, корпоративна звітність, дезінформація, відповідальність за дії ІІІ, SEC, FTC, Акт про ІІІ, стандарти розкриття інформації.

УДК 341.1

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v106.2025.26>*В. С. Шевченко*

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Постановка проблеми. Захист прав людини є актуальною темою сьогодення в умовах розвитку та становлення правової системи держав Європи. Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) виступає головним інструментом у сфері захисту прав і свобод людини. Незважаючи на постійні дослідження діяльності ЄСПЛ, його роль в ефективності захисту прав людини та взаємодії з національними засобами захисту прав людини, а також проблеми реалізації рішень залишається однією з актуальних та дискусійних проблем сьогодення та потребують подальших досліджень. Необхідно з'ясувати як ЄСПЛ забезпечує необхідний рівень захисту для людини, в разі порушення її прав.

Метою статті є всебічне дослідження теоретичних та правових засад діяльності ЄСПЛ, як головного міжнародного інструменту захисту прав і свобод людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження теми, що стосується діяльності Європейського суду з прав людини, зокрема засад його діяльності, завжди є актуальною, потребує вивчення та реалізації досвіду ЄСПЛ, застосування в практиці національної судової системи. Дослідженням цього питання займалися багато науковців. Серед них можна виділити Бунчук О. Б. [4], Цувіна Т. А. [5], Петечел Н. М. [8], Шевчук С. В. [10] та багато інших.

Виклад основного матеріалу. Захист прав людини понад усе, як найвищої соціальної цінності, що передбачено Конституцією України (ст. 3) [1] завжди перебуває в центрі обговорень та досліджень.

Відповідно до Закону «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» [2] визначено, що Україна повністю визнає на своїй території дію ст. 46 Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини 1950 р. (далі – Конвенція) щодо визнання обов'язковою і без укладення спеціальної угоди юрисдикцію ЄСПЛ в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції [3]. Конституцією гарантовано право громадян на захист своїх порушених прав після застосування всіх національних засобів шляхом звернення до міжнародних організацій, зокрема до ЄСПЛ.

Європейський суд з прав людини (European Court of Human Rights), ЄСПЛ (ECtHR) – судовий орган у системі контролю за виконанням Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р. державами-членами, місцеперебування якого – м. Страсбург (Франція) [5, с. 292]. Відповідно до статей 33–34 Конвенції, до компетенції ЄСПЛ належить розгляд таких категорій справ, як міждержавні справи та індивідуальні спори [3].

В своїй праці О. Бунчук конкретизувала в чому полягає завдання ЄСПЛ, «в забезпеченні дотримання державами конвенційних прав та свобод. ЄСПЛ реалізує це

завдання на основі застосування Конвенції під час розгляду індивідуальних скарг та значно рідше скарг від уряду держави. Результати розгляду ЄСПЛ відображає у змісті рішення, яке ухвалює у конкретній справі. Отже, завданням ЄСПЛ в ході розгляду індивідуальних заяв є формулювання та обґрунтування об'єктивного висновку щодо відповідності конкретних положень національного права держави, яка допустила порушення прав та свобод людини конвенційним нормам та нормам, які містяться у Протоколах до неї» [4, с. 336]. Можна стверджувати, що основне і головне завдання ЄСПЛ є захист прав і свобод людини. Адже, ЄСПЛ розглядає скарги від людини, права якої були порушені та не захищені за допомогою механізмів національного законодавства, або скарги від держав на порушення статей Конвенції. Виконання рішення, ухвалені ЄСПЛ, контролює Комітет міністрів Ради Європи. Також, О. Бунчук визначила, що «завдяки виконанню рішень та застосуванню практики ЄСПЛ у національній правовій системі відбувається уніфікація розуміння та реалізації каталогу конвенційних прав та свобод. Цим створюються додаткові гарантії їх забезпечення на практиці. Для того, щоб вплив діяльності ЄСПЛ був максимально ефективним, необхідно чітко розуміти особливості його юрисдикції та завдань» [4, с. 334].

Беручи до уваги значущість міжнародного органу з захисту прав і свобод людини, а саме ЄСПЛ, потрібно звернути увагу на засади його діяльності (табл. 1). Зокрема, діяльність ЄСПЛ базується на Конвенції та Протоколах до неї.

Верховенство права (rule of law). Це головна засада на якій базується діяльність ЄСПЛ, де закон є найвищою юридичною силою. Т. Цувіна, аналізуючи в своїй праці принцип верховенства права в діяльності ЄСПЛ, визначила, що «законність

Таблиця 1

Засади діяльності ЄСПЛ

№	Засада	Значення
1	Верховенство права	Діяльність ЄСПЛ базується на Конвенції та міжнародному праві.
2	Справедливий судовий розгляд	Суд дотримується принципів змагальності, рівності сторін тощо.
3	Субсидіарність	Суд розглядає справу після вичерпання всіх національних засобів захисту.
4	Доступність для особи	Будь-яка фізична особа має право безпосередньо звертатися до Суду.
5	Незалежність та неупередженість	Судді діють незалежно від держав, що їх обрали, і приймають об'єктивні рішення.
6	Обов'язковість рішень	Держава зобов'язана виконати рішення Суду; їх виконання контролює Комітет Міністрів РЄ.
7	Гласність та відкритість	Розгляд справ публічний (за винятком виняткових випадків); рішення доступні громадськості.
8	Ефективність захисту прав	Суд прагне до реального відновлення прав і зобов'язує держави усувати системні проблеми.

є ключовим елементом, з яким пов'язується верховенство права у практиці ЄКПЛ» [6, с. 374]. Верховенство права являє собою своєрідну основу, де всі рівні перед законом, і діють відповідно до вимог закону. Це є основа становлення та розбудови правової демократичної держави.

Згідно з практикою ЄСПЛ, вимога законності має і формальні (процедурні), і матеріальні аспекти (вимоги до якості закону). Водночас потрібно зауважити, що лише додержання формальних аспектів законності ще не свідчить про додержання вимоги законності як складової верховенства права [7, с. 111].

Н. Петечел в своїй праці зробила висновок щодо визначення та розуміння верховенства права, а саме: «судова практика Європейського суду з прав людини є основою для розуміння сутності верховенства права як принципу. ЄСПЛ у своїх рішеннях визначає чіткі та конкретні шляхи забезпечення закріплення верховенства права у кожній державі за допомогою виділення окремих елементів принципу верховенства права. Таким чином, питання гарантування принципу верховенства права залежить від якості чинного законодавства у державі» [8, с. 334].

В справі “Brumărescu v. Romania” (заява № 28342/95, рішення від 28.10.1999) ЄСПЛ визначає наступне: «Право на справедливий розгляд в суді, гарантоване пунктом 1 статті 6 Конвенції, має тлумачитися у світлі Преамбули до Конвенції, яка проголошує, між іншим, верховенство права як частину спільної спадщини Договірних Сторін. Одним з основних аспектів верховенства права є принцип правової певності, який вимагає, крім іншого, щоб у випадках, коли суди винесли остаточне рішення з якогось питання, їхнє рішення не підлягало сумніву» [9, с. 38]. Отже, верховенство права в діяльності ЄСПЛ є головною засадою, що визначена в Конвенції, яка в свою чергу, є інструментом дотримання і забезпечення справедливого і законного прийняття рішень.

“Fiat justitia et pereat mundus!” – латинський вислів, який має переклад: «Нехай здійсниться правосуддя, хоч би загинув світ»! Досить актуальний вислів, який характеризує засади справедливого судового розгляду та обов'язковість рішень. Засада справедливого судового розгляду закріплена статтею 6 Конвенції [3].

В справі “Golder v. The United Kingdom” (заява № 4451/70, рішення від 21.02.1975), ЄСПЛ зазначає: «було б немислимим, щоб стаття 6 пункт перший містила детальний опис наданих сторонам процесуальних гарантій у цивільних справах і не захищала би в першу чергу те, що дає можливість практично користуватися такими гарантіями – доступу до суду. Такі характеристики процесу, як справедливість, публічність, динамізм, позбавляються сенсу, якщо немає самого судового розгляду. Все вищенаведене свідчить про те, що право доступу до правосуддя є одним із невід'ємних складових права, гарантованого пунктом 1 статті 6 Конвенції» [9, с. 11].

В справі “Bellet v. France” (заява № 23805/94, рішення від 04.12.1995) зазначається: «стаття 6 § 1 Конвенції містить гарантії справедливого судочинства, одним з аспектів яких є доступ до суду. Рівень доступу, наданий національним законодавством, має бути достатнім для забезпечення права особи на суд з огляду на принцип верховенства права в демократичному суспільстві» [9, с. 12].

Таким чином, можна зробити висновок про те, що ЄСПЛ приймає рішення, реалізуючи засаду справедливого судового розгляду.

Ще однією важливою засадою є субсидіарність, яка в свою чергу, є гарантією для особи, чії права були порушені та не відновлені за допомогою національного законодавства.

С. Шевчук в своїй праці влучно визначив зміст субсидіарності, а саме: «його зміст полягає не тільки у тому, що ЄСПЛ не оцінює правильність застосування норм внутрішнього права держав-учасниць при вирішенні конкретної справи і не виконує функції «найвищої або четвертої інстанції» щодо національних судових систем, а також й у тому, особливо у сучасних умовах значного перевантаження ЄСПЛ індивідуальними заявами, що завдання захисту та гарантії конвенційних прав і свобод, у першу чергу, виконують держави, а не ЄСПЛ. Він втручається лише у виключних випадках, коли держави «недопрацьовують» на національному рівні й не припиняють порушення цих прав та свобод, які, як правило, носять системний характер» [10, с. 87].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проаналізувавши сутність засад діяльності ЄСПЛ можна дійти висновку про важливість та необхідність застосування практики ЄСПЛ в національній судовій системі. Зокрема, необхідно звернути увагу на шляхи реалізації та дотримання засади верховенства права в судочинстві держави. Адже, верховенство права є запорукою успішної правової держави. Необхідно в подальшому приділяти увагу для вивчення шляхів застосування практики ЄСПЛ в діяльності судової системи держави. Досвід реалізації засад діяльності ЄСПЛ неодмінно впливатиме та удосконалюватиме діяльність національної судової системи, що в свою чергу, забезпечуватиме захист прав і свобод людини, закріплених Конституцією України.

Література

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр#Text>
2. Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17 липня 1997 року № 475/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-вр#Text>
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : міжнародний документ від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
4. Бунчук О. Б. Теоретичні та правові засади юрисдикції Європейського суду з прав людини. *Наукові перспективи*. 2022. № 5 (23). С. 332–346.
5. Міжнародні суди. Європейський суд з прав людини. *Право України*. 2011. № 7. С. 292. URL: https://pravoua.com.ua/uk/store/pravoukr/pravoukr_2011_7 (дата звернення: 22.05.2025).
6. Цувіна Т. А. Принцип верховенства права у практиці Європейського Суду з прав людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 373–379. (дата звернення: 22.05.2025).
7. Особливості застосування рішень Європейського суду з прав людини при розгляді цивільних справ: навч. посібник / У. Б. Андрусів, О. Б. Верба-Сидор, Ю. В. Верхола та ін. Львів: ЛьвДУВС, 2019. 404 с.
8. Петечел Н. М. Реалізація принципу верховенства права у практиці Європейського Суду з прав людини. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право»*. 2024. Випуск 86. Ч. 5. С. 331–335.
9. Огляд практики застосування суддями Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду рішень Європейського суду з прав людини при прийнятті постанов за 2018 рік. С. 56 (дата звернення: 22.05.2025).
10. Шевчук С. В. Принцип субсидіарності у діяльності Європейського суду з прав людини та необхідність узгодження судової практики. *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і засто-*

сування практики Європейського суду з прав людини : зб. наук. ст. Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 15 вересня 2012 р.). Одеса: Фенікс, 2012. С. 82–89. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d11f72eb-bfae-4213-8c59-a5d0aa6b2813/content>. (дата звернення: 22.05.2025).

Анотація

Шевченко В. С. Теоретико-правові засади діяльності Європейського суду з прав людини. – Стаття.

Стаття присвячується дослідженню теоретико-правових засад діяльності Європейського суду з прав людини, як головного засобу захисту прав і свобод людини в системі правозахисних інструментів. Адже, захист прав і свобод людини є актуальною темою сьогодення, що потребує постійного вивчення та вдосконалення механізмів їх захисту. Актуальність цієї теми полягає в застосуванні механізмів міжнародних засобів захисту для відновлення та забезпечення порушених прав і свобод людини. В умовах сьогодення виникає досить багато прогалин в діяльності судової системи та її незалежності, що дає свій відбиток на захисті прав і свобод людини. Застосування практики ЄСПЛ відіграє головну роль у формуванні прецедентного права, що застосовується в національній судовій системі.

В статті визначені, систематизовані та проаналізовані основні засади діяльності ЄСПЛ, зокрема справедливий судовий розгляд, обов'язковість рішень, доступність для особи та інші. Саме засади функціонування є гарантом функціонування ЄСПЛ.

Основна увага зосереджена на визначенні верховенства права, як головної засади, на якій будується діяльність ЄСПЛ. Саме верховенство права виступає своєрідним орієнтиром в функціонуванні ЄСПЛ.

Розглянуто засаду субсидіарності, яка є свого роду, надією для людини, чиї права були порушені, та після застосування національних засобів захисту, її права не були відновлені. Також, увага приділена процедурі ефективності виконання рішень ЄСПЛ, як кінцевого етапу відновлення порушених прав.

Досить значним недоліком є недостатня обізнаність громадян для застосування всіх правових засобів захисту своїх прав, зокрема і міжнародних засобів. Це, в свою чергу, впливає на реалізацію засади «доступність для особи», яка передбачає безпосереднє звернення особи до ЄСПЛ.

В статті зроблено висновок щодо необхідності вдосконалення системи національного законодавства щодо захисту прав і свобод людини, зокрема застосування практики ЄСПЛ в діяльності судових органів влади. ЄСПЛ залишається ключовим гарантом захисту прав людини. Його діяльність базується на міцних правових і філософських засадах, які постійно розвиваються відповідно до змін у суспільстві. Таким чином, показником правової держави є те, як держава піклується та захищає права і свободи людини, як найвищої соціальної цінності.

Ключові слова: Європейський суд з прав людини, верховенство права, захист прав і свобод людини, засади діяльності.

Summary

Shevchenko V. S. Theoretical and legal principles of the European Court of Human Rights. – Article.

The article is devoted to the study of the theoretical and legal foundations of the European Court of Human Rights as the main means of protecting human rights and freedoms in the system of human rights instruments. After all, the protection of human rights and freedoms is a topical issue of our time, which requires constant study and improvement of the mechanisms for their protection. The relevance of this topic lies in the application of international remedies to restore and ensure violated human rights and freedoms. Today, there are many gaps in the judicial system and its independence, which affects the protection of human rights and freedoms. The application of the ECHR case law plays a key role in shaping the case law applied in the national judicial system.

The article identifies, systematizes and analyses the basic principles of the ECHR, including fair trial, binding nature of judgments, accessibility to an individual, and others. It is the principles of functioning that guarantee the functioning of the ECHR.

The focus is on defining the rule of law as the main principle on which the ECHR's activities are based. It is the rule of law that acts as a kind of guideline in the functioning of the ECHR.

The author analyses the principle of subsidiarity, which is a kind of hope for a person whose rights have been violated and whose rights have not been restored after applying national remedies. Also, attention is paid to the procedure of effective enforcement of ECHR judgments as the final stage of restoration of violated rights.

A rather significant drawback is the lack of awareness of citizens to use all legal means to protect their rights, including international means. This, in turn, affects the implementation of the principle of “accessibility to a person”, which provides for direct application to the ECHR.

The article concludes that there is a need to improve the system of national legislation on the protection of human rights and freedoms, in particular, the application of the ECHR case law in the activities of the judiciary. The ECHR remains a key guarantor of human rights protection. Its activities are based on solid legal and philosophical foundations that are constantly evolving in line with changes in society. Thus, an indicator of the rule of law is how the state cares for and protects human rights and freedoms as the highest social value.

Key words: European Court of Human Rights, rule of law, protection of human rights and freedoms, principles of activity.

УДК 346.3

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v106.2025.27>*Б. В. Шуба, В. О. Джунь*

ЗЛОВЖИВАННЯ КОРПОРАТИВНИМИ ПРАВАМИ ЯК ЗАГРОЗА ГОСПОДАРСЬКИМ ПРАВОВІДНОСИНАМ

Постановка проблеми. Стабільність і правова визначеність у регулюванні корпоративних відносин виступають однією з ключових передумов інтеграції України у світове співтовариство. Вони також становлять необхідну базу для отримання тих переваг, які можуть стосуватися фізичних та юридичних осіб України в умовах сучасної глобалізації світової економіки.

Однак, попри гармонізацію правового регулювання у сфері корпоративних відносин із стандартами Європейського Союзу, це не тільки не знижує інтелектуальну напругу в наукових дискусіях, але й не забезпечує очікуваної ефективності. Законодавче середовище все ще не повністю відповідає вимогам сучасної ринкової економіки. Свідченням таких проблем є високий рівень фрагментації та неузгодженості правового регулювання, що сприяє численним випадкам зловживань правом у корпоративній сфері в Україні. Саме тому, дане питання має не тільки теоретичне, але й практичне значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сучасному етапі розвитку науки господарського права спостерігається відсутність єдиного підходу до визначення юридичної природи явища зловживання правом. Не існує уніфікованого тлумачення поняття «зловживання корпоративним правом», а також недостатньо вивчені форми та види таких зловживань у межах корпоративних відносин.

Проблематиці дослідженню зловживання корпоративними правами у господарських правовідносинах було присвячені праці вітчизняних науковців, а саме: Агарков М., Кібенко О., Рогач О., Шишка Р., Кравчук В. Проте, достатнього дослідження зловживання господарськими правами в воєнного стану не проводилось. А це в свою чергу може нести негативні наслідки для суб'єктів господарювання у сфері виконання своїх господарських обов'язків.

Мета статті. Метою статті є всебічний та узагальнений аналіз зловживання корпоративними правами у господарських правовідносинах та їх наслідки для суб'єктів господарювання. Підготовка пропозицій щодо вдосконалення чинного господарського законодавства України з метою запобігання зловживанню корпоративними правами, а також створення рекомендацій для правозастосовчої практики, спрямованих на захист прав та інтересів учасників корпоративних відносин від подібних зловживань.

Виклад основного матеріалу. Корпоративне законодавство та механізми регулювання діяльності корпоративних підприємств є важливими складовими реформування української економіки. Вони сприяють підвищенню інвестиційної привабливості країни та зміцненню її економічного потенціалу.

Корпоративні відносини в Україні демонструють винятково динамічний розвиток. У відповідь на необхідність адаптації національного законодавства до норм Європейського Союзу, до вітчизняного корпоративного права впроваджуються нові правові інститути та конструкції, такі як незалежні директори, корпоративні договори, механізми squeeze-out та sell-out, безвідкличні довіреності тощо. Хоча базова правова основа регулювання корпоративної діяльності вже створена, вона досі не завжди відповідає потребам господарської практики, що свідчить про потребу подальших удосконалень.

Але часто, виникають ситуації при яких сторона господарських правовідносин зловживає своїми корпоративними правами, що значно знижує ефективність дотримання корпоративного законодавства та забезпечення виконання своїх обов'язків.

Визначення природи, форм і видів зловживання корпоративними правами передбачає попередній аналіз питань, пов'язаних із еволюцією поняття «корпоративні права» у сфері господарського права.

С. Бутрин-Бока, спираючись на визначення, закріплене в ГК України, виділяє низку позитивних аспектів. Зокрема, в одному з них він звертає увагу на те, що у ГК України, на відміну від попередніх нормативно-правових актів, корпоративні права розглядаються не лише як право власності на частку в статутному фонді, а як юридичні можливості суб'єкта, частка якого враховується в статутному капіталі (або майні) господарської організації [1, с. 55].

Деякі науковці, зокрема В.А. Васильєва, вважають, що суб'єктивне корпоративне право слід розуміти виключно як право участі в господарському товаристві, тоді як усі інші корпоративні права є лише правомочностями, які формують зміст цього права [2, с. 9]. Інші дослідники, наприклад О. Р. Кібенко, наголошують, що суб'єктивне корпоративне право включає право осіб на вступ до об'єднань, чим створюється новий суб'єкт права, а також право, яке впливає з членства або участі особи у певній корпорації. Проте така точка зору є дискусійною, і ось чому [3, с. 430].

По-перше, згідно з нормами українського законодавства, корпоративні права виникають лише у зв'язку з участю в юридичній особі. Це означає, що до моменту створення юридичної особи засновники не набувають корпоративних прав, навіть якщо вони вже здійснили оплату своєї частки в статутному капіталі. Наприклад, процес приватного розміщення акцій може відбуватися до офіційного створення акціонерного товариства.

По-друге, в Україні немає окремих типів юридичних конструкцій, у рамках яких можна було б обґрунтовано стверджувати про існування корпоративних прав ще до моменту їх створення.

Я. Рабовська має іншу точку зору. Вона вважає, що, оскільки володіння корпоративними правами не належить до підприємницької діяльності, у визначенні корпоративного права слід говорити не про право на отримання частки прибутку, а про право на доходи організації [4, с. 68].

Вважаємо, що думка автора є дискусійним питанням, оскільки сам факт, що особа, яка володіє корпоративними правами, прагне отримання прибутку,

ще не свідчить про здійснення цієї особою підприємницької діяльності. Отримання прибутку є лише однією з ознак підприємницької діяльності, яка сама по собі недостатня для класифікації певної діяльності як підприємництва.

Корпоративні права являють собою сукупність майнових і немайнових прав акціонера – власника акцій товариства. Ці права виникають на основі права власності на акції та включають можливість участі в управлінні акціонерним товариством, отримання дивідендів, а також активів товариства в разі його ліквідації згідно із законодавством. Крім того, корпоративні права передбачають інші правомочності, визначені законом або статутними документами акціонерного товариства.

Таким чином, підсумовуючи вищевикладене, вважаємо, що для уточнення поняття суб'єктивного корпоративного права доцільно повернути статтю 167 Господарського кодексу України. Пропонується викласти частину 1 у наступній редакції: «Корпоративні права – це права, що належать власнику частки у статутному капіталі або майні господарської організації, а також особі, яка опосередковано набула право власності на таку частку. Вони включають право участі у управлінні господарською організацією, отримання частки прибутку (дивідендів) цієї організації та активів у разі її ліквідації згідно із законодавством, а також інші права, передбачені законом і статутними документами».

Окрім цього, пропонується доповнити цю статтю новим абзацом, який визначатиме поняття опосередкованого набуття права власності.

Варто проаналізувати визначення поняття зловживанням корпоративними правами. Так, Цивільний кодекс України, вперше вніс положення, що визначають здійснення цивільних прав суб'єктами й встановлюють принципи їх реалізації. У цьому контексті особлива увага приділяється принципу заборони зловживання правом. Згідно з частиною 3 статті 13 Цивільного кодексу України (ЦКУ), забороняють будь-які дії, спрямовані на завдання шкоди іншій особі, а також інші форми зловживання правом [5].

Наприклад, право акціонера вимагати виплати дивідендів залежить від легітимності проведення загальних зборів акціонерів та прийняття відповідного рішення, що є можливим лише за умови досягнення кворуму. Для цього необхідно, щоб акціонери, які володіють понад 60% акцій, реалізували своє право голосу.

Зловживання корпоративними правами являє собою специфічний спосіб реалізації власних повноважень акціонерами чи учасниками, який характеризується діями, що суперечать первісній меті надання таких прав. Це відбувається всупереч принципам справедливості, добросовісності та розумності, спрямованими на завдання шкоди правам й інтересам інших акціонерів, самого товариства або третіх осіб. У деяких випадках такі дії мають на меті отримання необґрунтованих переваг над іншими власниками корпоративних прав.

Особами, які можуть зловживати своїми правами, є всі учасники акціонерних правовідносин. Це пов'язано з тим, що кожен із них має змогу реалізувати своє право таким чином, який може бути розцінений як зловживання.

Акціонери, які мають контрольний пакет акцій, здатні, формально дотримуючись правових норм, фактично позбавити «дрібних» акціонерів впливу

на управління товариством, ухвалюючи рішення, що йдуть всупереч їхнім інтересам (як-от розподіл прибутку чи виплата дивідендів).

Слід зазначити, що однією з особливостей корпоративних правовідносин є відсутність у них принципу рівності акціонерів. Натомість існує принцип рівності прав, що впливають із акцій.

Існують також випадки зловживання правами з боку міноритарних акціонерів. Зокрема, в Україні деякі акціонерні товариства уже зіткнулися з явищем корпоративного шантажу, який практикують міноритарії. Такий шантаж відомий під назвою грінмейл. У класичній формі грінмейл передбачає використання міноритарними акціонерами своїх прав для отримання фінансової вигоди від продажу акцій тому ж самому товариству.

Зловживання корпоративними правами з метою здійснення корпоративного шантажу має свої характерні риси. Зазвичай така практика найчастіше зустрічається у діяльності акціонерних товариств (АТ). Причина поширення корпоративного шантажу саме в акціонерних товариствах полягає у вільному обігу акцій, що дозволяє безперешкодно їх купувати або продавати [6, с. 120]. Крім того, це зумовлюється тенденційним зростанням обсягу прав акціонерів, а також високим рівнем їх правової та організаційної захищеності.

Деякі дослідники прирівнюють поняття «зловживання корпоративними правами» до «корпоративного шантажу». Корпоративний шантаж у межах господарського товариства є однією з форм зловживання правом. Така практика полягає в діях міноритарного учасника господарського товариства, спрямованих на примус до викупу його частки (акцій) іншими учасниками (акціонерами) або самим товариством, причому на завідомо не вигідних для останніх умовах.

Зловживання правами також проявляється в практиці, коли акціонер використовує свої повноваження, щоб перешкодити участі іншого акціонера у загальних зборах акціонерів. У таких ситуаціях часто реалізується право на забезпечення позову стороною, яка заявляє вимоги щодо усунення акціонера від участі у зборах. Основною метою таких дій зазвичай є тимчасова зміна балансу сил у керівному органі компанії, що приймає рішення в інтересах конкретних зацікавлених сторін.

Узагальнюючи наведене, можна дійти висновку, що зловживання правами з боку акціонера (учасника товариства) полягає у порушенні загальних принципів реалізації цивільних прав. Це передбачає обов'язок особи здійснювати свої права з урахуванням інтересів інших акціонерів (учасників) та самого товариства, уникаючи навмисного спричинення шкоди.

На практиці зустрічаються випадки зловживання корпоративними правами учасниками товариств з обмеженою відповідальністю. Згідно з частиною першою статті 64 Закону України «Про господарські товариства», встановлені підстави для виключення учасника з такого товариства. До них належать систематичне невиконання або неналежне виконання обов'язків, а також дії, що перешкоджають досягненню цілей товариства [7].

Водночас неучасть у зборах учасників не може вважатися законною підставою для виключення особи з товариства, навіть якщо така поведінка створює перешкоди для реалізації його цілей. Це пояснюється тим, що участь в управлінні

товариством не є обов'язком учасника, а відсутність на зборах не може кваліфікуватися як дія.

Суди акцентують увагу на необхідності чіткого розмежування між наслідками зловживання правом і підставами для виключення учасника товариства. Наприклад, у постанові Вищого господарського суду України від 22.01.2008 р. у справі № 2-1680/05 суд зазначив, що у випадку встановлення факту зловживання правом учасником товариства, яке проявляється у систематичній неучасті в загальних зборах, суд має право застосувати наслідки, передбачені частиною 6 статті 13 ЦК України. Це може включати зобов'язання особи припинити зловживання своїми правами через безпосереднє зобов'язання взяти участь у загальних зборах товариства.

Таким чином, суть припинення зловживання правом полягає у зобов'язанні учасника брати участь у загальних зборах, а не у його виключенні за рішенням суду з товариства. Виключення учасника могло б призвести до неконституційного позбавлення його права власності на частку у статутному капіталі товариства, що порушувало б принцип захисту права власності.

Висновки. З наведеного вище матеріалу можна зробити наступні висновки:

1. Поняття «корпоративні права» залишається неоднозначним як серед науковців, так і в законодавчих актах, що досі викликає дискусію.

2. Корпоративні права мають складну структуру, оскільки включають майнові, немайнові та організаційні права.

При цьому основною ознакою корпоративних прав є їх спрямованість на задоволення майнових інтересів та отримання економічних благ учасниками корпоративних відносин. Незважаючи на це, ці права залишаються цілісними та неподільними.

3. Доцільним виглядає закріплення єдиного визначення терміна «корпоративні права» в законодавстві, що у перспективі сприятиме спрощенню вирішення юридичних суперечок.

Пропонується доповнити Закон «Про акціонерні товариства» положенням про поняття «зловживання корпоративним правом». Це явище охоплює випадки, коли учасник корпоративних відносин порушує загальні принципи корпоративної поведінки та здійснює свої права з метою нанесення шкоди іншим акціонерам або самому товариству. Йдеться про перешкоджання законній реалізації майнових і немайнових прав інших акціонерів або товариства шляхом використання методів, які не передбачені законом для захисту чи реалізації прав.

Зловживання корпоративним правом підлягає забороні та вважається підставою для відмови у судовому захисті такого права для акціонера, який зловживав ним. Крім того, це може передбачати відповідальність у формі накладення штрафних санкцій, компенсації, встановленої законом або договором, відшкодування збитків, а також обов'язковий продаж акцій, здійснюваний відповідно до умов корпоративного договору.

Підсумовуючи, варто підкреслити, що норми права, які визначають підстави для виключення учасника з товариства з обмеженою відповідальністю та закріплюють принцип недопустимості зловживання цивільними правами, тісно взаємопов'язані. Одним із проявів зловживання корпоративними правами може

вважатися поведінка учасника ТОВ, яка спрямована на створення перешкод у досягненні цілей товариства. У таких випадках учасника, який зловживає своїми правами та фактично ускладнює діяльність товариства, може бути виключено з нього на підставі статті 64 Закону України «Про господарські товариства».

Література

1. Бутрин-Бока Н. С. Правове закріплення визначення поняття «корпоративні права» за законодавством України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*, 2016. Вип. 2. С. 54–57.
2. Васильєва В. А. Щодо питання про поняття корпоративного права // *Правове регулювання корпоративних відносин в Україні* : матер. науково-практ. семінару (28 лютого 2003 р.). Львів, 2003. С. 8–10.
3. Кібенко О. Р. Сучасний стан та перспективи правового регулювання корпоративних відносин: порівняльно-правовий аналіз права ЄС, Великобританії та України : дис. д-ра юрид. наук : 12.00.04 / О. Р. Кібенко ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2006. 416 с.
4. Рабовська С. Правовий зміст корпоративних прав за ГК та їх складові частини. *Право України*, 2005. № 7. С. 68–71.
5. Цивільний кодекс України редакція від 02.08.2018, підстава 2505-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення 28.07.2025)
6. Вінник О. М. Деякі аспекти вдосконалення правового регулювання корпоративних відносин. *Вісник господарського судочинства*. 2008. № 1. С. 118–125.
7. Закон України про господарське товариство від 19.09.1991 № 1576-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1576-12#Text> (дата звернення 28.07.2025).
8. Постанова Вищого господарського суду України від 22.01.2008 р. у справі № 2-1680/05. URL: <https://nasu-periodicals.org.ua/index.php/economiclaw/article/download/8535/7765/15676> (дата звернення 28.07.2025).

Анотація

Шуба Б. В., Джуль В. О. Зловживання корпоративними правами як загроза господарським правовідносинам. – Стаття.

Стаття зосереджена на аналізі сутності та правової природи корпоративних прав. У ній автор розглядає доктринальні підходи до тлумачення об'єктивного та суб'єктивного корпоративного права, вказує на їхні недоліки та пропонує власні визначення відповідних концепцій.

Стаття розглядає одну з ключових основ корпоративної відповідальності – зловживання правом, яке водночас виступає самостійною підставою для притягнення до відповідальності в корпоративній сфері.

У сучасних умовах корпоративна відповідальність викликає значний науковий інтерес, що пов'язано зі швидким розвитком організаційно-правових форм суб'єктів, заснованих на корпоративних взаєминах між учасниками, а також із удосконаленням національного корпоративного законодавства. До цього додається значна кількість судових справ, пов'язаних із відповідальністю осіб, які здійснюють управління товариствами.

У статті розглядається практичний аспект використання акціонерами або учасниками товариств своїх корпоративних прав, що призводить до порушення прав та інтересів інших акціонерів чи учасників. Автор обґрунтовує доцільність визначення таких дій як зловживання правом, що відкриває можливість для впровадження санкцій щодо осіб, які їх допускають.

Дослідження показало, що зловживання корпоративними правами учасником товариства з обмеженою відповідальністю, яке ускладнює досягнення його цілей, може бути підставою для виключення такого учасника. Установлено, що право на виключення учасника може стати предметом маніпуляцій та недобросовісного використання. Для запобігання таким ситуаціям запропоновано впровадити судовий порядок виключення учасника, а також затвердити нормативно визначений і вичерпний перелік підстав для такого виключення.

Ключові слова: корпоративні права, зловживання корпоративним правом, учасники господарських правовідносин, акціонерні товариства, загроза.

Summary

Shuba B. V., Dzhun V. O. Abuse of corporate rights as a threat to economic legal relations. – Article.

The article focuses on the analysis of the essence and legal nature of corporate rights. In it, the author considers doctrinal approaches to the interpretation of objective and subjective corporate law, points out their shortcomings and offers his own definitions of the relevant concepts.

The article considers one of the key foundations of corporate responsibility – abuse of law, which at the same time serves as an independent basis for bringing to justice in the corporate sphere.

In modern conditions, corporate responsibility arouses significant scientific interest, which is associated with the rapid development of organizational and legal forms of entities based on corporate relationships between participants, as well as with the improvement of national corporate legislation. Added to this is a significant number of court cases related to the liability of persons managing companies.

The article considers the practical aspect of the use of corporate rights by shareholders or participants of companies, which leads to a violation of the rights and interests of other shareholders or participants. The author justifies the expediency of defining such actions as abuse of rights, which opens up the possibility of imposing sanctions on persons who allow them.

The study showed that abuse of corporate rights by a participant of a limited liability company, which complicates the achievement of its goals, may be grounds for the exclusion of such a participant. It was established that the right to exclude a participant may become the subject of manipulation and unfair use. To prevent such situations, it is proposed to introduce a judicial procedure for excluding a participant, as well as to approve a normatively defined and exhaustive list of grounds for such exclusion.

Key words: corporate rights, abuse of corporate law, participants in economic legal relations, joint-stock companies, threat.

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v106.2025.28>*І. П. Шумейко*

СТРОКИ ДАВНОСТІ У ФІНАНСОВІЙ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Актуальність проблеми. Найменш дослідженим видом публічно-правової відповідальності в Україні є фінансова відповідальність, яка водночас є і найменш систематизованим видом відповідальності. Наслідком відсутності достатнього рівня її систематизації є відсутність єдності з питання можливості чи неможливості застосування строку давності притягнення до відповідальності. Наявність строку давності є важливим елементом правового регулювання юридичної відповідальності, покликаним гарантувати як правову визначеність, так і належний мотиваційний ефект юридичної відповідальності, а крім того, це спонукає суб'єктів владних повноважень до своєчасного і оперативного реагування на виявлені правопорушення. З огляду на відсутність комплексного наукового дослідження інституту давності притягнення до фінансової відповідальності в Україні, обрана тема є актуальною та потребує детального наукового опрацювання.

Метою статті є дослідити законодавчі акти України про фінансову відповідальність на предмет наявності чи відсутності давності притягнення до відповідальності; обґрунтувати необхідність запровадження строків давності у тих випадках, коли вони не встановлені; охарактеризувати тривалість і момент початку відліку строків давності у фінансовій відповідальності.

Строки давності у фінансовій відповідальності (в широкому значенні поняття цього виду відповідальності) не були об'єктом комплексного наукового дослідження. На цей час інститут давності в цьому виді юридичної відповідальності досліджувався лише в частині окремих законодавчих актів, якими ця відповідальність встановлена, передусім в частині податкового законодавства. До прикладу, у статті Д. О. Гетманцева розкрито особливості строків давності під час нарахування та стягнення штрафних санкцій і пені у податковому законодавстві [1, с. 43]. Крім того, інститут давності частково досліджувався також у працях, основною темою яких була окрема сфера застосування фінансової відповідальності поза межами податкових відносин: так, О. О. Кравчук, надаючи у своїй статті критичну оцінку положенням ст. 265 КЗпП України, вказує, що відсутність строку давності щодо правопорушень, передбачених цією статтею, є порушенням принципу правової визначеності, і створює загрозу непропорційного втручання держави в господарську діяльність; науковець пропонує визначити, з метою запобігання необґрунтованих порушень прав роботодавців, строк давності за вказаними правопорушеннями не більше трьох років [2, с. 125].

Інститут давності притягнення до юридичної відповідальності є спільним для різних видів відповідальності. Найкраще цей правовий інститут досліджено в галузі кримінального права. З огляду на те, що встановлення давності має спільну мету в усіх видах публічно-правової відповідальності, та з огляду на брак

доктринальних джерел в частині строку давності у фінансовій відповідальності, вважаємо за доцільне навести точку зору В. В. Довганич, яка зазначає такі причини існування строків давності: 1) втрата суспільної безпеки правопорушенням; 2) втрата суспільної безпеки винною особою; 3) недоцільність (а в окремих випадках, і неможливість) переслідування особи, що виникає через значний проміжок часу, який проходить від скоєння діяння [3, с. 560]. І хоча цей висновок було зроблено в кримінально-правовому дослідженні, він є релевантним по відношенню до фінансової відповідальності, адже правопорушення, за які передбачено фінансову відповідальність, теж втрачають свої негативні наслідки з плином часу, так само як і мотиваційний потенціал фінансової відповідальності суттєво знижується в разі її несвоечасного застосування.

Як відомо, фінансова відповідальність в Україні, серед усіх видів юридичної відповідальності, має найменший рівень систематизації. Тому для формування комплексного уявлення про інститут давності притягнення до фінансової відповідальності слід дослідити значну кількість законодавчих актів, якими врегульовано підстави і порядок притягнення до фінансової відповідальності. В ході дослідження було проаналізовано зміст 65 законів України, які регулюють фінансову відповідальність. Виявлено відсутність однакового підходу до строків давності у цьому виді юридичної відповідальності. Зокрема, в 33 законах України (51 % від усього масиву законів) строки давності взагалі не передбачені. Способи законодавчого закріплення **відсутності строку давності** в тій чи іншій сфері можуть бути різними, зокрема:

1) пряма вказівка законодавця на те, що строки давності не застосовуються (ч. 6 ст. 25 Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування», ч. 4 ст. 38 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття», ч. 2 ст. 10 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» і ч. 15 ст. 106 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»);

2) вказівка в спеціальному законодавчому акті про непоширення правового режиму адміністративно-господарських санкцій на конкретну штрафну санкцію, що поєднана з відсутністю спеціальної норми, яка б встановлювала строк давності (абзац третій ч. 3 ст. 24-1 Закону України «Про рекламу», абзац перший ч. 9 ст. 53 Закону України «Про зайнятість населення», ч. 3 ст. 265 КЗпП України);

3) вказівка в загальному законодавчому акті про непоширення норми, яка встановлює строк давності, на конкретний вид адміністративно-господарської санкції, що поєднана з відсутністю в спеціальному законодавчому акті норми, яка б встановлювала строк давності: абзац третій ч. 3 ст. 15 Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» (далі – Закон № 4196-IX) встановлює, що дія цієї статті не поширюється на адміністративно-господарські санкції, передбачені законами України «Про державний ринковий нагляд і контроль нехарчової продукції» та «Про загальну безпечність нехарчової продукції» [4],

і при цьому в згаданих щойно законодавчих актах положення про строки давності відсутні;

4) невизначеність у законодавчому акті щодо того, чи є встановлена ним штрафна санкція «адміністративно-господарською санкцією», поєднана з відсутністю норми, яка б встановлювала строк давності. Такий спосіб закріплення відсутності строку давності є найпоширенішим та має місце в 24 законах України про фінансову відповідальність. Разом з тим, подібна невизначеність сприяє неоднаковому трактуванню положень закону та виникненню публічно-правових спорів, тому такого способу законодавчого закріплення відсутності строку давності слід уникати з метою більшого рівня передбачуваності застосування правових норм про фінансову відповідальність.

В свою чергу, в 32 законах України про фінансову відповідальність строк давності передбачено в один із наступних способів його закріплення:

1) **загальний** – шляхом посилання на те, що штраф є адміністративно-господарською санкцією, якщо при цьому норма ч. 3 ст. 15 Закону № 4196-IX не містить винятку про непоширення її положень на певну сферу суспільних відносин (ст. 20 Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні», ч. 2 ст. 6 Закону України «Про обмеження обігу пластикових пакетів на території України», ч. 6 ст. 15-1 Закону України «Про кінематографію», ст. 126 і ч. 3 ст. 127 Закону України «Про електронні комунікації», ч. 2 ст. 10 Закону України «Про гастрольні заходи в Україні», ст. 74 Закону України «Про внутрішній водний транспорт», ч. 24 ст. 28-1 Закону України «Про видавничу справу», ч. 1 ст. 60 Закону України «Про автомобільний транспорт»). В цих випадках найчастіше в спеціальних законах не закріплено конкретний строк давності, в одному випадку – продубльовано норму про загальний строк давності. У всіх цих випадках діятиме загальний для всіх адміністративно-господарських санкцій строк давності, встановлений абзацом першим ч. 3 ст. 15 Закону № 4196-IX – *протягом шести місяців з дня виявлення порушення, але не більш як через один рік з дня його вчинення* [4];

2) **спеціальний** – шляхом закріплення на рівні спеціальних законодавчих актів строків давності: а) відмінних від загального строку давності, або б) тотожних загальному строку давності, але при цьому штрафна санкція не належить до адміністративно-господарської санкції. У більшості випадків такі строки встановлені законами України, і в 2 випадках – підзаконними актами.

Результати аналізу законодавства свідчать про варіативність у визначенні тривалості строків давності залежно від сфери суспільних відносин. Зокрема, було встановлено такі строки давності:

– строк, тотожний загальному строку давності, але який застосовується для накладення штрафів, що не є адміністративно-господарськими санкціями – протягом шести місяців з дня виявлення порушення, але не пізніше як через один рік з дня його вчинення (абзац третій ч. 5 ст. 25 Закону України «Про побічні продукти тваринного походження, не призначені для споживання людиною», абзац четвертий ч. 2 ст. 14 Закону України «Про забезпечення прозорості у видобувних галузях», ч. 2 ст. 66 Закону України «Про державний контроль за дотриманням

законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин», ч. 5, 6 ст. 14 Закону України «Про альтернативні види палива»)[5; 6; 7; 8];

– протягом шести місяців з дня виявлення порушення, але не пізніше ніж через три роки з дня його вчинення (ч. 3 ст. 122 Закону України «Про страхування», абзац третій ч. 5 ст. 33 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб», ч. 3 ст. 84 Закону України «Про платіжні послуги», абзац перший ч. 1 ст. 48 Закону України «Про кредитні спілки», ч. 3 ст. 32 Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення», ч. 11 ст. 2 Закону України «Про відповідальність за правопорушення у сфері містобудівної діяльності», ч. 2 ст. 15 Закону України «Про валюту і валютні операції», п. 12 Положення про застосування Національним банком України коригувальних заходів, заходів раннього втручання, заходів впливу у сфері державного регулювання діяльності на ринках небанківських фінансових послуг, затвердженого Постановою Правління Національного банку України від 25.12.2023 № 183)[9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16];

– «протягом шести місяців з дня виявлення правопорушення, але не пізніше як через три роки з дня його виявлення» (імовірно помилка законодавця, оскільки малося на увазі «три роки з дня його вчинення») (ч. 3 ст. 21 Закону України «Про особливості забезпечення громадського порядку та громадської безпеки у зв'язку з підготовкою та проведенням футбольних матчів»)[17];

– протягом одного року з дня виявлення порушення, але не пізніше трьох років з дня його вчинення (п. 3 Порядку притягнення до відповідальності та порядків визначення розмірів штрафів за порушення у сфері державної реєстрації юридичних осіб, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 13 вересня 2023 року № 3258/5)[18];

– один рік з дня вчинення порушення (ч. 2 ст. 107 Закону України «Про медіа»)[19];

– 1095 дня (2555 дня – у разі проведення перевірки відповідно до статей 39 і 39-2, застосування вимог пункту 141.4 статті 141 Податкового кодексу, далі – ПК України), що настає за останнім днем граничного строку подання податкової декларації, звіту про використання доходів (прибутків) неприбуткової організації, визначеної пунктом 133.4 статті 133 ПК України, та/або граничного строку сплати грошових зобов'язань, нарахованих контролюючим органом, а якщо така податкова декларація була надана пізніше, – за днем її фактичного подання (п. 113.1 ст. 113, п. 102.1 ст. 102 ПК України)[20];

– три роки з дня вчинення порушення, а в разі триваючого порушення – з дня закінчення вчинення порушення (ст. 28-1 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції»)[21];

– диференційовані строки: п'ять років (а за певні правопорушення – три роки) з дня вчинення порушення, а в разі триваючого порушення – з дня закінчення вчинення порушення (ч. 1 ст. 42 Закону України «Про захист економічної конкуренції»)[22];

– виявлення правопорушення через п'ять або більше років після його скоєння (у разі триваючого порушення – його припинення) або виявлення його наслідків (абзац другий ч. 6 ст. 59 Закону України «Про ринок природного газу», абзац другий ч. 6 ст. 77 Закону України «Про ринок електричної енергії») [23; 24].

Особливим випадком є строки давності, які формально не встановлені як такі, але фактично існують через судовий порядок стягнення штрафів як заходів фінансової відповідальності. Так, у відповідності до абзацу другого ч. 2 ст. 14 Закону України «Про державні лотереї в Україні», застосування санкцій, зазначених в абзаці першому частини другої цієї статті, здійснюється за рішенням суду, ухваленим за позовом органів Національної поліції та/або податкових органів [25]. Згадана вище норма не встановлює положень щодо строку давності застосування фінансової санкції. Разом з тим, у відповідності до абзацу другого ч. 2 ст. 122 КАС України, для звернення до адміністративного суду суб'єкта владних повноважень встановлюється тримісячний строк, який, якщо не встановлено інше, обчислюється з дня виникнення підстав, що дають суб'єкту владних повноважень право на пред'явлення визначених законом вимог [26]. У наведеному вище випадку застосування фінансової санкції, строк звернення до адміністративного суду, передбачений ч. 2 ст. 122 КАС України, фактично одночасно виступає і строком давності застосування заходу фінансової відповідальності, оскільки застосування цього конкретного заходу в цьому конкретному випадку в позасудовому порядку є неможливим.

Таким чином, мінімальний строк давності притягнення до фінансової відповідальності (якщо така давність існує) становить 3 місяці, а максимальний – 5 років; конкретна тривалість залежить від сфери суспільних відносин, в яких застосовується фінансова санкція. В свою чергу, момент початку відліку строку давності залежить від конкретного законодавчого акта, і може бути:

- 1) моментом виявлення порушення;
- 2) моментом виявлення наслідків порушення;
- 3) моментом вчинення (скоєння) порушення;
- 4) моментом, до якого закон прирівнює момент виявлення порушення (настання строку подання звітності чи сплати зобов'язання, момент фактичного подання звітності);
- 5) моментом закінчення вчинення триваючого порушення;
- 6) моментом виникнення підстави для пред'явлення вимоги.

Найчастіше вживаною є правова конструкція подвійного строку – «протягом (проміжок часу № 1) з моменту виявлення правопорушення, але не пізніше (проміжок часу № 2) з моменту його вчинення». При цьому проміжок часу № 1 є завжди меншим ніж проміжок часу № 2. Строк, що обчислюється з моменту вчинення правопорушення, є присічним, і після його спливу факт виявлення правопорушення не перериває і не відновлює перебіг строку. Так само і після спливу строку з моменту виявлення правопорушення, притягнення до фінансової відповідальності є неможливим навіть незважаючи на існування залишку строку, який обчислюється з моменту вчинення правопорушення.

Складним з точки зору правозастосовчої практики є тлумачення поняття моменту виявлення правопорушення. Законодавчі акти, як правило,

не розкривають значення цього терміну. Винятками є, зокрема, норма абзацу другого ч. 1 ст. 48 Закону України «Про кредитні спілки», яка встановлює, що днем виявлення порушення є день складення Регулятором документа, в якому зафіксовано обставини, що можуть бути підставою для застосування заходу впливу або заходу раннього втручання [12], а також норма ч. 2 ст. 15 Закону України «Про валюту і валютні операції», яка передбачає, що днем виявлення порушення є день складення Національним банком України документа, в якому зафіксовано виявлене ним порушення валютного законодавства [15]. Отже, практикою законодавця в тих випадках, коли він вважав за можливе розкрити значення терміну «момент виявлення правопорушення», є прив'язка цього моменту до дати складення документа, в якому фіксуються обставини вчиненого правопорушення.

Разом з тим, такий підхід є дискусійним, оскільки складенню такого документа завжди передують отримання суб'єктом владних повноважень інформації про вчинене правопорушення (наприклад, отримання звернення громадянина чи листа іншого суб'єкта владних повноважень, отримання інформації з державних реєстрів і баз даних, отримання інформації з публічних джерел, виявлення правопорушення під час застосування планового заходу державного контролю тощо). Тому більш виваженим було б обчислення моменту виявлення правопорушення з дати отримання суб'єктом владних повноважень інформації про правопорушення, і лише в разі якщо дату отримання такої інформації встановити не виявляється можливим – то до моменту виявлення правопорушення слід прирівнювати дату складання суб'єктом владних повноважень першого документа, в якому зафіксовані ознаки правопорушення.

Не може вважатися обґрунтованою і повна відмова законодавця від встановлення строку давності, що, як вже встановлено, має місце у понад половині законів України про фінансову відповідальність. Такий підхід є порушенням принципу правової визначеності, який є невід'ємною складовою принципу верховенства права. Притягнення до відповідальності зі спливом значного часу після виявлення, вчинення, припинення правопорушення – порушує права особи, яка притягається до відповідальності, оскільки з часом втрачаються докази, які ця особа може представити в обґрунтування обраної стратегії захисту. Крім того, фінансова відповідальність в значній кількості випадків застосовується саме до юридичних осіб, для яких є характерною зміна керівника і засновників, тому в разі пізнього притягнення до фінансової відповідальності, можуть зазнати опосередкованих негативних наслідків особи, які взагалі не були причетні до вчинення правопорушення. Також варто відзначити, що фінансова відповідальність має грошовий характер, а отже на неї впливають інфляційні процеси, тому санкція, застосована зі значним зволіканням, може вже не мати достатнього впливу на правопорушника. При цьому жодне правопорушення, за яке передбачена фінансова відповідальність, не може вважатися настільки суспільно небезпечним, щоб не обмежувати можливість застосування заходів відповідальності будь-яким строком. Отже, особам, до яких може бути застосована фінансова відповідальність, має бути гарантована можливість правомірного уникнення фінансової відповідальності в разі, якщо після вчинення правопорушення (закінчення вчинення триваючого правопорушення)

минув значний проміжок часу. Тому існує потреба у впровадженні інституту давності притягнення до відповідальності у всіх законодавчих актах, якими закріплена фінансова відповідальність в Україні.

Висновки. Питання давності притягнення до фінансової відповідальності регулюється неоднаково. В більш ніж половині законів України про фінансову відповідальність строк давності не передбачено. Такий висновок зроблено з огляду на: а) пряму вказівку законодавця про те, що строки давності не застосовуються; б) непоширення правового режиму адміністративно-господарської санкції (з прибутковими їй строками давності) на окремі фінансові санкції, поряд з відсутністю спеціальної норми, яка б встановлювала строк давності. Відсутність строку давності у значній кількості законодавчих актів про фінансову відповідальність є негативним явищем, що не сприяє правовій визначеності, та не є співмірним зі ступенем тяжкості правопорушень, за які передбачена фінансова відповідальність.

Загальний строк давності у фінансовій відповідальності застосовується лише до тих штрафів, які є адміністративно-господарськими санкціями, і становить 6 місяців з дня виявлення правопорушення та 1 рік з дня його вчинення. Спеціальні строки давності встановлені в діапазоні від 3 місяців до 5 років та можуть обчислюватися з моментів виявлення порушення, виявлення наслідків порушення, вчинення (скоєння) порушення, закінчення вчинення триваючого порушення, виникнення підстави для пред'явлення вимоги чи інших моментів у часі. Найбільш вживаною є конструкція подвійного строку – як з моменту виявлення правопорушення, так і з моменту його вчинення. Визначення поняття моменту виявлення правопорушення найчастіше не врегульовано законами і залежить від правозастосовчої практики.

Література

1. Гетманцев Д. О. До питання про особливості строків давності для застосування й стягнення штрафів та пені в податкових правовідносинах. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2014. Випуск 29. Том 2. С. 39–43. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/27913/1/ДО%20ПИТАННЯ%20ПРО%20ОСОБЛИВОСТІ%20СТРОКІВ%20ДАВНОСТІ%20ДЛЯ%20ЗАСТОСУВАННЯ.pdf>
2. Кравчук О. О. Нова відповідальність за порушення трудового законодавства – непропорційне втручання держави у бізнес. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2018. Випуск 2 (38). С. 119–127. URL: <http://socio-journal.kpi.kiev.ua/archive/2018/2/20.pdf>
3. Довганич В. В. Особливості обчислення строків давності звільнення особи від кримінальної відповідальності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 5. С. 559–563. DOI: 10.32782/2524-0374/2022-5/134. URL: http://lsej.org.ua/5_2022/134.pdf
4. Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб: Закон України від 9 січня 2025 року № 4196-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#Text>
5. Про побічні продукти тваринного походження, не призначені для споживання людиною: Закон України від 7 квітня 2015 року № 287-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287-19#Text>
6. Про забезпечення прозорості у видобувних галузях: Закон України від 18 вересня 2018 року № 2545-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2545-19#Text>
7. Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин: Закон України від 18 травня 2017 року № 2042-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2042-19#Text>
8. Про альтернативні види палива: Закон України від 14 січня 2000 року № 1391-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1391-14#Text>

9. Про страхування: Закон України від 18 листопада 2021 року № 1909-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-20#n2183>
10. Про систему гарантування вкладів фізичних осіб: Закон України від 23 лютого 2012 року № 4452-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4452-17#Text>
11. Про платіжні послуги: Закон України від 30 червня 2021 року № 1591-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1591-20#Text>
12. Про кредитні спілки: Закон України від 14 липня 2023 року № 3254-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3254-20#n1363>
13. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 6 грудня 2019 року № 361-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text>
14. Про відповідальність за правопорушення у сфері містобудівної діяльності: Закон України від 14 жовтня 1994 року № 208/94-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/208/94-вр#Text>
15. Про валюту і валютні операції: Закон України від 21 червня 2018 року № 2473-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2473-19#Text>
16. Про затвердження Положення про застосування Національним банком України коригувальних заходів, заходів раннього втручання, заходів впливу у сфері державного регулювання діяльності на ринках небанківських фінансових послуг: постановою Правління Національного банку України від 25 грудня 2023 року № 183. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0183500-23#Text>
17. Про особливості забезпечення громадського порядку та громадської безпеки у зв'язку з підготовкою та проведенням футбольних матчів: Закон України від 8 липня 2011 року № 3673-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3673-17#Text>
18. Про затвердження Порядку притягнення до відповідальності та порядку визначення розмірів штрафів за порушення у сфері державної реєстрації юридичних осіб: наказ Міністерства юстиції України від 13 вересня 2023 року № 3258/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1614-23#Text>
19. Про медіа: Закон України від 13 грудня 2022 року № 2849-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text>
20. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 року № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#n1031>
21. Про захист від недобросовісної конкуренції: Закон України від 11 січня 2001 року № 2210-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/236/96-%D0%B2%D1%80#Text>
22. Про захист економічної конкуренції: Закон України від 7 червня 1996 року № 236/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14#n468>
23. Про ринок природного газу: Закон України від 9 квітня 2015 року № 329-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/329-19#Text>
24. Про ринок електричної енергії: Закон України від 13 квітня 2017 року № 2019-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2019-19#Text>
25. Про державні лотереї в Україні: Закон України від 6 вересня 2012 року № 5204-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5204-17#Text>
26. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>

Анотація

Шумейко І. П. Строки давності у фінансовій відповідальності в Україні. – Стаття.

Статтю присвячено строкам давності у фінансовій відповідальності в Україні. Питання давності притягнення до фінансової відповідальності регулюється неоднаково. В більш ніж половині законів України про фінансову відповідальність строк давності не передбачено. Такий висновок зроблено з огляду на: а) пряму вказівку законодавця про те, що строки давності не застосовуються; б) непоширення правового режиму адміністративно-господарської санкції (з притаманними їй строками давності) на окремі фінансові санкції, поряд з відсутністю спеціальної норми, яка б встановлювала строк давності. Відсутність строку давності у значній кількості законодавчих актів про фінансову відповідальність є негативним явищем, що не сприяє правовій визначеності, та не є співмірним зі ступенем тяжкості правопорушень, за які передбачена фінансова відповідальність. Загальний строк давності у фінансовій відповідальності застосовується лише до тих штрафів, які є адміністративно-

господарськими санкціями, і становить 6 місяців з дня виявлення правопорушення та 1 рік з дня його вчинення. Спеціальні строки давності встановлені в діапазоні від 3 місяців до 5 років та можуть обчислюватися з моментів виявлення порушення, виявлення наслідків порушення, вчинення (скоєння) порушення, закінчення вчинення триваючого порушення, виникнення підстави для пред'явлення вимоги чи інших моментів у часі. Найбільш вживаною є конструкція подвійного строку – як з моменту виявлення правопорушення, так і з моменту його вчинення. Визначення поняття моменту виявлення правопорушення найчастіше не врегульовано законами і залежить від правозастосовчої практики.

Ключові слова: адміністративно-господарські санкції, відсутність строку давності, загальний строк давності, момент виявлення правопорушення, момент вчинення правопорушення, початок перебігу строку давності, спеціальний строк давності, фінансова відповідальність.

Summary

Shumeiko I. P. Limitation periods in financial responsibility in Ukraine. – Article.

The article focuses on the statute of limitations in financial liability in Ukraine. The issue of the limitation period for bringing to financial responsibility is regulated unequally. More than half of the laws of Ukraine on financial responsibility do not provide for a limitation period. This conclusion is based on: a) a direct indication by the legislator that no limitation periods apply; b) the failure to extend the legal regime of administrative-economic sanctions (with their inherent limitation periods) to certain financial sanctions, along with the absence of a special rule establishing a limitation period. The absence of a statute of limitations in a significant number of financial responsibility laws is a negative phenomenon that does not contribute to legal certainty and is not proportionate to the gravity of the offences for which financial responsibility is provided. The general statute of limitations for financial responsibility applies only to fines that are administrative-economic sanctions and is 6 months from the date of discovery of the offence and 1 year from the date of its commission. Special statutes of limitations range from 3 months to 5 years and may be calculated from the moment the violation is discovered, the consequences of the violation are discovered, the violation is committed, the continuing violation ends, the grounds for the claim arise, or other points in time. The most commonly used construction is a double limitation period – both from the moment the offence is discovered and from the moment it is committed. The definition of the concept of the moment of detection of an offence is often not regulated by law and depends on law enforcement practice.

Key words: absence of a limitation period, administrative-economic sanctions, commencement of the limitation period, financial responsibility, general limitation period, moment of commission of an offence, moment of detection of an offence, special limitation period.

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v106.2025.29>*О. С. Яковлев*

КЛАСИФІКАЦІЯ ТА ФОРМИ ЗЛОВЖИВАНЬ ПРОЦЕСУАЛЬНИМИ ПРАВАМИ УЧАСНИКАМИ ЦИВІЛЬНОГО, ГОСПОДАРСЬКОГО ТА АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА

Постановка проблеми. Зловживання процесуальними правами учасниками цивільного, господарського та адміністративного судочинства є однією з актуальних проблем сучасного судочинства, що негативно впливає на ефективність правосуддя та порушує принципи добросовісності, справедливості та рівності сторін. В процесі розвитку юридичної науки та суспільних правовідносин постає необхідність у вдосконаленні механізмів запобігання такому правовому явищу, як зловживання правом, зокрема через наукові дослідження як окремих вчених-правників, так і актуальної судової практики.

Дана стаття висловлює характеристику та форми зловживань учасниками цивільного, господарського та адміністративного судочинства своїми процесуальними правами. Дослідження показує, що забезпечення реального доступу до правосуддя та врегулювання процедурних питань є ключовими для захисту прав та інтересів таких учасників цивільного, господарського та адміністративного судочинства.

Виклад основного матеріалу. Статтею 3 Конституції України [1] регламентовано зміст і спрямованість діяльності держави на права і свободи людини та їх гарантії, а також визначено головний обов'язок держави, який полягає в утвердженні і забезпеченні прав і свобод людини.

Статтею 8 Конституції України задекларовано принцип верховенства права, який гарантується при зверненні до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України, а статтею 21 Конституції України закріплено рівність людей у своїй гідності та правах, які в свою чергу є невідчужуваними та непорушними.

Статтею 2 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [2] визначено завдання суду який, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Завданням цивільного, господарського та адміністративного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення судових справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів учасників такого судочинства.

Законодавче правове регулювання такого правового явища, як «зловживання процесуальними правами» у процесуальних кодексах Україні відбулось на підставі Закону України №2147-VIII від 03.10.2017 року «Про внесення змін

до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» [3] (надалі за текстом – Закон України №2147-VIII), що в свою чергу свідчить про актуальність даної правової проблеми зловживання процесуальними правами учасниками судочинства та нагальну потребу в розвитку національного процесуального законодавства в цій частині.

Отже, на підставі Закону України №2147-VIII з 15.12.2017 року Господарський процесуальний кодекс України [4] (надалі за текстом – ГПК України), Цивільний процесуальний кодекс України [5] (надалі за текстом – ЦПК України), Кодекс адміністративного судочинства України [6] (надалі за текстом – КАС України) було викладено у новій редакції та впроваджено принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами, а саме п. 11) ч. 3 ст. 2 ЦПК України, п. 11) ч. 3 ст. 2 ГПК України, п. 9) ч. 3 ст. 2 КАС України.

Крім того, ч.2 ст. 43 ГПК України, ч.2 ст. 44 ЦПК України та ч.2 ст. 45 КАС України законодавець навів форму зловживань процесуальними правами, а саме перелік дій, що суперечать завданню судочинства та які, залежно від конкретних обставин, суд може визнати зловживанням процесуальними правами, зокрема:

1) подання скарги на судові рішення, яке не підлягає оскарженню, не є чинним або дія якого закінчилася (вичерпана), подання клопотання (заяви) для вирішення питання, яке вже вирішено судом, за відсутності інших підстав або нових обставин, заявлення завідомо безпідставного відводу або вчинення інших аналогічних дій, що спрямовані на безпідставне затягування чи перешкоджання розгляду справи чи виконання судового рішення;

2) подання декількох позовів до одного й того самого відповідача (відповідачів) з тим самим предметом та з тих самих підстав, або подання декількох позовів з аналогічним предметом і з аналогічних підстав, або вчинення інших дій, метою яких є маніпуляція автоматизованим розподілом справ між суддями;

3) подання завідомо безпідставного позову, позову за відсутності предмета спору або у спорі, який має очевидно штучний характер;

4) необґрунтоване або штучне об'єднання позовних вимог з метою зміни підсудності справи або завідомо безпідставне залучення особи як відповідача (співвідповідача) з тією самою метою;

5) укладення мирової угоди, спрямованої на шкоду правам третіх осіб, умисне неповідомлення про осіб, які мають бути залучені до участі у справі.

В той же час, ГПК України, ЦПК України та КАС України законодавчо не визначено чіткого та вичерпного поняття, як «зловживання процесуальними правами», оскільки характеристика зловживань процесуальними правами залежить від конкретних обставин та дій та/або бездіяльності учасника судочинства та встановлюється судом окремо в кожній конкретній справі на підставі суб'єктивної думки судді, який має відмежовувати правомірне користування процесуальними правами від неправомірного використання цих прав.

Заборона на зловживання процесуальними правами встановлена як в нормах міжнародних актів, так і в цілій низці рішень Європейського суду з прав людини.

Статтею 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [7] передбачено, що суди застосовують при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та практику Європейського суду з прав людини як джерело права.

Цікаве та доволі точне визначення поняття «зловживання процесуальними правами» надав Верховний Суд у складі Касаційного цивільного суду у своїй постанові від 03 червня 2020 року у справі № 318/89/18 (провадження № 61-128св19) [8], а саме: «Зловживання процесуальними правами – це протиправне, недобросовісне та неналежне використання учасником справи (його представником) належних йому процесуальних прав, що виражається у винних процесуальних діях (бездіяльності), які зовні відповідають вимогам цивільних процесуальних норм, але здійснюються з корисним або особистим мотивом, що спричиняє шкоду інтересам правосуддя у цивільних справах та (або) інтересам учасників справи, чи недобросовісна поведінка в інших формах».

Отже, єдине джерело виникнення законодавчого регулювання питання зловживання процесуальними правами у процесуальних кодексах України, а саме Закон України №2147-VIII, свідчить про пов'язаність та нерозривність цього поняття – зловживання процесуальними правами: в ЦПК України, ГПК України та КАС України, а отже про необхідність наукового дослідження зловживання процесуальними правами в сукупності та у системному зв'язку між собою в розрізі різних форм судочинства.

Таким чином, для чіткого розуміння правової сутності поняття «зловживання процесуальними правами» необхідно визначити класифікацію та форми таких зловживань.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання теоретичного, правового та процесуального осмислення феномена зловживання правами, в тому числі й процесуальними у судочинстві досліджувались у працях багатьох науковців.

Однак, незважаючи на усталений інтерес дослідників до проблем зловживань процесуальними правами учасниками цивільного, господарського та адміністративного судочинства, дане питання є недостатньо вивченим і потребує подальших наукових досліджень.

Слід також зазначити, що активну участь у дослідженні, систематизації та узагальненні судової практики, в тому числі щодо питання визначення класифікації та форм зловживань здійснює безпосередньо Верховний Суд, що прямо передбачено ст. 36 Закону України «Про судоустрій і статус суддів».

Метою статті є визначення класифікації та форм зловживань процесуальними правами учасниками цивільного, господарського та адміністративного судочинства як з точки зору норм права, так і точки зору практики Верховного Суду.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи норми права та правові висновки Верховного Суду, можна здійснити певну класифікацію зловживання процесуальними правами учасниками цивільного, господарського та адміністративного судочинства за наступними критеріями:

1. За формою прояву:

- подання завідомо безпідставних позовів та/або скарг, які не мають на меті захист або відновлення порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, але подаються з метою затягування судового процесу;
- необґрунтоване подання заяв/клопотань, які не мають меті сприянню розгляду справи у суді, але подаються з метою ускладнення судового процесу;
- заявлення безпідставних відводів суддям, як один із засобів затягування розгляду справи у суді;
- маніпуляція з підсудністю та/або із автоматизованим розподілом судових справ між суддями, зокрема шляхом подання кількох однакових позовів до різних судів та/або подання кількох позовів до одного і того ж суду.

2. За суб'єктом зловживання, вчинені:

- учасником у справі: сторона або третя особа;
- стороною у справі: позивач або відповідач;
- представником учасника або сторони у справі, в тому числі адвокатом;
- фізичною особою, юридичною особою, органом державної влади або місцевого самоврядування;
- посадовою особою, прокурором, експертом, спеціалістом тощо.

3. За метою зловживання:

- затягування судового розгляду справи, з метою уникнення відповідальності та/або відтермінування ухвалення та/або виконання судового рішення;
- створення перешкод для інших учасників у справі, з метою ускладнення останнім захисту їх прав, свобод та інтересів;
- досягнення неправомірних переваг, використовуючи процесуальні права всупереч їх призначенню тощо.

На думку судді Верховного Суду, к.ю.н., доцента Сакари Н. Ю. на даний час в науці процесуального права зловживання процесуальними правами визначається як:

- правопорушення;
- особливий вид процесуального правопорушення;
- різновид правової поведінки (правомірної чи неправомірної);
- вихід за межі суб'єктивного права;
- реалізація права всупереч його меті;
- недобросовісне здійснення права [9].

Отже, ознакою зловживання процесуальними правами є конкретні дії та/або бездіяльність учасника судочинства, які з однієї сторони спрямовані на реалізацію суб'єктивних прав, наданих суб'єкту зловживання – учаснику судочинства процесуальним законодавством, а з іншої сторони такі права використовуються цим суб'єктом всупереч їх призначенню, тобто суперечать завданню судочинства.

Таким чином, перелік характеристики та форми зловживань процесуальними правами учасниками цивільного, господарського та адміністративного судочинства не є вичерпним, оскільки будь-яке, по суті, процесуальне право учасника судочинства може бути використане таким учасником всупереч його призначенню та буде суперечити завданню судочинства – захисту порушених,

невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів учасників такого судочинства.

В той же час, саме на суд покладено обов'язок запобігання зловживанню учасниками судового процесу їхніми правами та вжиття заходів для виконання ними їхніх обов'язків, внаслідок чого актуальна судова практика вирішує проблеми кваліфікації зловживання процесуальним правом як правової категорії, зокрема у багатьох постановках Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду, Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду та Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду викладені дієві думки та висновки по даній проблематиці.

Отже, наявність різних точок зору вчених-практиків та судової практики щодо досліджуваного питання зловживання процесуальними правами учасниками цивільного, господарського та адміністративного судочинства свідчить про актуальність даної теми як в наукових колах, так і в практичному застосуванні при здійсненні судочинства.

Висновки. Враховуючи вищевикладене, резюмуюмо, що зловживання процесуальними правами учасниками цивільного, господарського та адміністративного судочинства є нагальною проблемою, що впливає на якість правосуддя та ефективність судової системи. Однак, через відсутність вичерпного законодавчого визначення поняття зловживання, основна роль у кваліфікації відповідної поведінки покладається саме на суд. Різноманітність можливих форм зловживань свідчить про необхідність подальшого наукового вивчення цього правового феномену та розробки єдиних підходів для їх правового аналізу. Судова практика Верховного Суду відіграє провідну роль у цьому процесі, однак залишається відкритим питання гармонізації цих підходів із міжнародними правовими стандартами, зокрема із практикою ЄСПЛ. Отже, ефективна протидія зловживанням процесуальними правами можлива у випадку поєднання нормотворчої, судової та наукової діяльності в даній сфері.

Література

1. Конституція України // *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
2. Про судоустрій і статус суддів: ЗУ від 19 черв. 2015 р. // *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. ст. 545. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>
3. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: ЗУ від 03.10.2017 р. // *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 48. ст. 436. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19/ed20171003#Text>
4. Господарський процесуальний кодекс України // *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 6, ст. 56. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12/conv#n1490>
5. Цивільний процесуальний кодекс України // *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40–41, 42. ст. 492. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15/conv#n6037>
6. Кодекс адміністративного судочинства України // *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35–36, №37, ст. 446 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15/conv#n9495>
7. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини, ЗУ // *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 30. ст. 260. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>

8. Постанова Верховного Суду у складі Касаційного цивільного від 03 червня 2020 року у справі № 318/89/18 (провадження № 61-128св19). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89675396>

9. Принципи добросовісності та зловживання процесуальними правами, узагальнення судової практики Верховного Суду (презентація), суддя Верховного Суду, к.ю.н., доцент Сакара Н. Ю. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/Prezent_Princ_dobroso.pdf

Анотація

Яковлев О. С. Класифікація і форми зловживань процесуальними правами учасниками цивільного, господарського та адміністративного судочинства. – Стаття.

У статті досліджено таке правове явище, як зловживання процесуальними правами учасниками цивільного, господарського та адміністративного судочинства як одну з ключових загроз для ефективного функціонування правосуддя в Україні. Наведено форми та здійснено класифікацію таких зловживань за різними критеріями.

Викладено комплексний аналіз чинного процесуального законодавства, зокрема положень Конституції України, Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України, норм міжнародного права, а також практики Верховного Суду.

Окрему увагу приділено Закону України №2147-VIII від 03.10.2017 року, який закріпив на законодавчому рівні поняття неприпустимості зловживань процесуальними правами, а також наведено конкретні приклади форм таких зловживань, зокрема подання безпідставних позовів, маніпулювання автоматизованим розподілом справ, подання скарг на рішення, що не підлягають оскарженню, а також інші дії, які спрямовані на затягування судового розгляду або створення штучних процесуальних перешкод.

Стаття визначає чітку класифікацію зловживань за формами прояву, суб'єктивним складом і метою вчинення. Зокрема, наведено навмисне затягування судового розгляду, недобросовісне використання механізмів підсудності, умисне перешкодження іншим учасникам судового процесу в реалізації їх прав тощо.

Зроблено висновок про відсутність законодавчо закріпленого дефінітивного поняття «зловживання процесуальними правами», що зумовлює необхідність подальшого наукового дослідження і судового тлумачення для забезпечення єдності правозастосування. Стаття акцентує увагу на потребі системного оновлення нормативного обґрунтування з урахуванням міжнародних стандартів та практики ЄСПЛ.

Ключові слова: зловживання процесуальними правами, процесуальне право, цивільне судочинство, господарське судочинство, адміністративне судочинство, принцип добросовісності.

Summary

Yakovlev O. S. Classification and forms of abuse of procedural rights by participants in civil, commercial and administrative proceedings. – Article.

The article explores the legal phenomenon of abuse of procedural rights by participants in civil, commercial, and administrative proceedings as one of the key threats to the effective functioning of justice in Ukraine. It presents various forms of such abuse and classifies them based on different criteria.

A comprehensive analysis of current procedural legislation is provided, including the provisions of the Constitution of Ukraine, the Commercial Procedural Code of Ukraine, the Civil Procedural Code of Ukraine, the Code of Administrative Procedure of Ukraine, international legal norms, as well as the practice of the Supreme Court.

Particular attention is given to the Law of Ukraine No. 2147-VIII dated October 3, 2017, which introduced the legislative concept of inadmissibility of procedural rights abuse. The article also presents concrete examples of such abuses, including the filing of groundless lawsuits, manipulation of the automated distribution of cases, submission of complaints against non-appealable decisions, and other actions aimed at delaying court proceedings or creating artificial procedural obstacles.

The article establishes a clear classification of abuses based on their forms of manifestation, the composition of subjects, and the purpose of their commission. Specifically, it addresses intentional delays in judicial proceedings, bad faith use of jurisdictional mechanisms, and deliberate obstruction of other participants in exercising their rights.

It concludes that there is no legislatively established definitive concept of “abuse of procedural rights,” which necessitates further scholarly research and judicial interpretation to ensure consistency in legal

practice. The article emphasizes the need for a systematic update of the normative framework in line with international standards and the case law of the European Court of Human Rights.

Key words: abuse of procedural rights, procedural law, civil proceedings, commercial proceedings, administrative proceedings, principle of good faith.

НАШІ АВТОРИ

Бедрій М. М., кандидат юридичних наук, доцент, докторант кафедри історії держави, права та політико-правових учень Львівського національного університету імені Івана Франка

Ганечко О. М., доктор юридичних наук

Джунь В. О., доктор юридичних наук, професор кафедри господарського та трудового права ПрАТ «ВНЗ “Міжрегіональна Академія управління персоналом”»

Джура Х. Ю., доктор філософії з галузі «Право»

Зубрицький М. І., доктор юридичних наук, завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін та міжнародного права, директор Навчально-наукового інституту права імені князя Володимира Великого

Іванець І. П., кандидат юридичних наук, докторант відділу проблем цивільного, трудового та підприємницького права Інституту держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України

Іванцова З. А., доктор філософії, доцент кафедри конституційного права Національного університету «Одеська юридична академія»

Іванченко Е. П., кандидат юридичних наук, професор Української технологічної академії, докторант Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України, радник Асоціації митних брокерів України

Калин Р. Р., аспірантка кафедри адміністративного права, інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін Київського університету інтелектуальної власності та права

Коваленко-Чукіна І. Г., кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних і правових дисциплін Уманського національного університету

Коломоєць Т. О., доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, Заслужений юрист України, декан юридичного факультету Запорізького національного університету

Колпаков В. К., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри конституційного та адміністративного права Запорізького національного університету

Куренда С. В., кандидат юридичних наук

Кучер Ю. С., магістр I курсу магістратури юридичного факультету Волинського національного університету імені Лесі Українки

Лисенко С. Є., аспірант кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ

Літвінова Ю. О., студентка факультету № 1 Інституту з підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції Львівського державного університету внутрішніх справ

Мануїлова К. В., кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародного та європейського права Національного університету «Одеська юридична академія»

Машковська Л. В., кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-гуманітарних і правових дисциплін Уманського національного університету

Мельниченко О. В., кандидат юридичних наук, доцент, замісник завідувача кафедри міжнародного права та галузевих правових дисциплін Київського університету права Національної академії наук України

Немчанінов П. С., аспірант кафедри міжнародного права та галузевих правових дисциплін Київського університету права Національної академії наук України

Новіцька І. В., аспірант кафедри права та правоохоронної діяльності Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка

Олійник Ю. В., доктор філософії у галузі права, доцент кафедри історії держави, права та політико-правових учень Львівського національного університету імені Івана Франка

Рибачек В. К., кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного, міжнародного права та публічно-правових дисциплін Київського університету інтелектуальної власності та права

Рядінська В. О., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри публічного та приватного права Вищого навчального закладу «Національна академія управління»

Світана З. О., аспірантка кафедри теорії права та кримінально-процесуальної діяльності Національної академії прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

Сєднів Ю. В., кандидат юридичних наук, генерал-майор МВС, адвокат

Старчук О. В., кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Волинського національного університету імені Лесі Українки

Степанов В. О., начальник РСЦ ГСЦ МВС у Дніпропетровській та Запорізькій областях

Татарин І. І., кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики факультету № 1 Львівського державного університету внутрішніх справ

Труба Р. М., доктор філософії в галузі права, докторант Науково-дослідного інституту публічного права

Франковська С. А., PhD у галузі права, викладач кафедри конституційного та адміністративного права Запорізького національного університету

Цьомра В. Ю., доктор філософії в галузі права, голова ГО «Лабораторія права»

Чукаєва В. О., кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії держави і права, конституційного права та державного управління Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Шамов О. А., голова ГО «Просвітня фундація з прав людини», адвокат

Шевченко В. С., кандидат юридичних наук, доцент кафедри бізнесу і права Вінницького соціально-економічного інституту Університету «Україна», керівник Бердичівського медичного фахового коледжу Житомирської обласної ради

Шуба Б. В., доктор юридичних наук, професор кафедри господарського та трудового права ПрАТ «ВНЗ “Міжрегіональна Академія управління персоналом”»

Шумейко І. П., доктор філософії за спеціальністю 081 Право, докторант кафедри конституційного та адміністративного права Запорізького національного університету

Яковлев О. С., магістр права, аспірант ПЗВО «Київський міжнародний університет», адвокат

Яремчук М. М., кандидат юридичних наук, викладач кафедри кримінального процесу та криміналістики факультету № 1 Львівського державного університету внутрішніх справ

ЗМІСТ

М. М. Бедрій, Ю. В. Олійник

Ідейно-історичні витоки концепцій правової держави
та верховенства права..... 3

Х. Ю. Джура

Проблема реалізації соціальної функції держави при здійсненні
соціального забезпечення громадян у разі їх повної,
часткової або тимчасової втрати працездатності..... 12

М. І. Зубрицький, О. М. Ганечко

Особливості трудових прав призваних на військову службу осіб:
правові реалії сучасності..... 18

І. П. Іванець

Юридична (правова) визначеність як елемент принципу
верховенства права та її роль у захисті порушених цивільних прав 25

З. А. Іванцова

Захист конституційного права власності ЄСПЛ:
аналіз практики та українські реалії..... 35

Е. П. Іванченко

Принцип національної правової ідентичності та його дотримання
в контексті адаптації митного законодавства України
до права Європейського Союзу 42

Р. Р. Калин

Суб'єкти права у сфері правового регулювання охорони прав виконавців
на результат творчої діяльності..... 52

І. Г. Коваленко-Чукіна, Л. В. Машковська

Штучний інтелект як суб'єкт правовідносин:
перспективи правового регулювання в Україні 61

Т. О. Коломоєць, В. К. Колпаков, С. А. Франковська

Проектний офіс як «координатор» формування та реалізації
проектних (грантових) компетентностей здобувачів вищої освіти –
майбутніх правників у ЗВО України..... 66

С. В. Куренда

«Водні ресурси» як предмет використання та охорони:
проблеми категоризації..... 76

Ю. С. Кучер, О. В. Старчук

Тварини як об'єкт правовідносин: особливості регламентації
в цивільному та сімейному законодавстві України та ЄС..... 85

С. Є. Лисенко

Стан наукової розробки проблеми розслідування незаконного
переміщення осіб через державний кордон України
в умовах дії воєнного стану 92

К. В. Мануїлова	
Гарантії безпеки в системі колективної безпеки: дипломатичні аспекти імплементації міжнародно-правових зобов'язань	101
О. В. Мельниченко, П. С. Немчанінов	
Правова природа та поняття крипто активів: міжнародний та національний досвід	109
О. В. Мельниченко	
Міжнародні та національні правові аспекти еміграції українських громадян	116
І. В. Новіцька	
Нормативно-правовий вимір забезпечення безпечного освітнього середовища	124
В. К. Рибачек	
Сучасно-правові особливості митно-тарифного регулювання в Україні в умовах військових викликів	130
В. О. Рядінська, Ю. В. Сєднєв	
Проблеми правового регулювання нагородження вогнепальною зброєю в Україні	140
З. О. Світана	
Правове регулювання діяльності Державної служби України з надзвичайних ситуацій під час виконання заходів правового режиму надзвичайного стану	151
В. О. Степанов	
Інформаційно-аналітичне забезпечення оперативно-розшукової протидії розкраданню нафто- та газопродуктів в Україні	159
І. І. Татарин, М. М. Яремчук, Ю. О. Літвінова	
Методи попередження та протидії кіберзлочинності в умовах сучасності	165
Р. М. Труба	
Поняття суб'єктів забезпечення національної безпеки	172
В. Ю. Цьомра	
Юридична особа як суб'єкт права: межі універсальності	179
В. О. Чукаєва	
Імплементація європейських стандартів та реформування правової системи України	192
О. А. Shatov	
“AI washing” in corporate reporting: legal liability and regulatory approaches to preventing disinformation	201
В. С. Шевченко	
Теоретико-правові засади діяльності Європейського суду з прав людини	209
Б. В. Шуба, В. О. Джунь	
Зловживання корпоративними правами як загроза господарським правовідносинам	215

І. П. Шумейко

Строки давності у фінансовій відповідальності в Україні 222

О. С. Яковлев

Класифікація та форми зловживань процесуальними правами
учасниками цивільного, господарського
та адміністративного судочинства..... 231

CONTENTS

Bedrii M. M., Oliinyk Yu. V. Ideological and historical origins of the concepts of the law-governed state and the rule of law	3
Dzhura Kh. Yu. The problem of implementing the social function of the state in providing social security to citizens in the event of their complete, partial or temporary loss of working capacity.....	12
Zubritsky M. I., Ganechko O. M. Features of labor rights of persons conscripted for military service: legal realities of the present day	18
Ivanets I. P. The legal determination as an element of the principle of the rule of law and its role in the protection of violated civil rights.	25
Ivantsova Z. A. Protection of the constitutional right to property by the ECTHR: analysis of practice and Ukrainian realities	35
Ivanchenko E. P. The principle of national legal identity and its observance in the context of adaptation of the customs legislation of Ukraine to the law of the European Union	42
Kalyn R. R. Legal entities in the field of legal regulation of the protection of performers' rights to the results of creative activity.....	52
Kovalenko-Chukina I. H., Mashkovska L. V. Artificial intelligence as a subject of legal relations: prospects of legal regulation in Ukraine.....	61
Kolomoiets T. O., Kolpakov V. K., Frankovska S. A. The project office as a “coordinator” for the formation and implementation of project (grant) competencies of higher education students – future lawyers in Ukrainian higher education institutions.....	66
Kurenda S. V. “Water resources” as a subject of use and protection: problems of categorization	76
Kucher Yu. S., Starchuk O. V. Animals as objects of legal relations: peculiarities of regulation in civil and family law of Ukraine and the EU.....	85
Lysenko S. Ye. The state of scientific development of the problem pre-trial investigation of the illegal transfer of persons across the state border of Ukraine	92

Manuilova K. V. Security guarantees in the collective security system: diplomatic aspects of the implementation of international legal obligations	101
Melnichenko O. V., Nemchaninov P. S. Legal nature and definition of crypto-assets: international and national approaches	109
Melnichenko O. V. International and national legal aspects of Ukrainian nationals' emigration	116
Novitska I. V. Normative and legal dimension of ensuring a safe educational environment	124
Rybachek V. K. Modern legal features of the custom-tariff adjusting in Ukraine in the conditions of military calls	130
Riadinska V. O., Siedniev Yu. V. Problems of legal regulation of awarding firearms in Ukraine	140
Svitana Z. O. Legal regulation of the activities of the State Emergency Service of Ukraine during the implementation of measures of the legal regime of a state of emergency	151
Stepanov V. O. Information and analytical support for operational investigative counteraction to theft of oil and gas products in Ukraine	159
Tataryn I. I., Yaremchuk M. M., Litvinova Yu. O. Methods of preventing and countering cybercrime in modern conditions	165
Truba R. M. The concept of subjects of national security	172
Tsomra V. Yu. Legal entity as a subject of law: limits of universality	179
Chukaeva V. O. Implementation of European standards and reforming the legal system of Ukraine	192
Shamov O. A. “AI washing” in corporate reporting: legal liability and regulatory approaches to preventing disinformation	201
Shevchenko V. S. Theoretical and legal principles of the European Court of Human Rights	209
Shuba B. V., Dzhun V. O. Abuse of corporate rights as a threat to economic legal relations	215

Shumeiko I. P.

Limitation periods in financial responsibility in Ukraine..... 222

Yakovlev O. S.Classification and forms of abuse of procedural rights by participants in civil,
commercial and administrative proceedings 231

НОТАТКИ

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Збірник наукових праць

Випуск 106

Українською та англійською мовами

Редактор-коректор І. Чудеснова
Технічний редактор А. Марєєва

Підписано до друку 01.07.2025. Формат 70х100/16. Папір офсетний.
Гарнітура «Шкільна». Друк офсетний. Ум. друк. арк. 20.15. Зам. № 0825/664
Наклад 100 прим. Вид. № 106

Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7623 від 22.06.2022 р.